

АҲМАД АЪЗАМОВ

МАСЪУЛ СЎЗ

ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛОВ

*БАДИИЙ СЎЗ
ШУКУҲИ*

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат ғашриёти
1987

Аъзамов А., Ҳаққулов И.

Масъул сўз. А. Аъзамов; Бадий сўз шукуҳи. И. Ҳаққулов: Адабий-танқидий мақола-лар.—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. —264 б.

I. Автордош.

А. Аъзамов ва И. Ҳаққуловларнинг адабий-танқидий мақола, мулоҳазаларини бир китобга бирлаштирган сабаб фақат уларнинг тенгдошликларигина эмас. Уларнинг фикрлаши, мунозара юритиш ҳамда таҳлил усулларига, қолаверса тадқиқ объекти сифатида кўпроқ ёшлар шеърятига мурожаат этишларида қандайдир ўзига хос яқинлик мавжуд.

Тўплам кенг адабиёт ихлосмандларига мўлжалланган.

Агзамов А., Ҳаққулов И. Ответственность за слова: Литературно-критические статьи.

А.—Х. $\frac{4603010000-90}{M352(04)-87}$ 131—87 83.3(2)

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.

Б :

АҲМАД АЪЗАМ

МАСЪУЛ СЎЗ

Мансур дард	4
Олам Сўз шаклига кирганда	34
Ёзувчи ва китобхоннинг дўсти	45
Қундузнинг ранги	63
Пиёда тоғлар	66
Навқирон ёмғир	85
Масъул сўз	99
Шундай ҳам ёзилади	116

МАНСУР ДАРД

Абдулла Қаҳҳор поэтикаси ҳақида ўйлар

Мен ҳаммасини кўрдим, эндиги масала нимани кўрганимда эмас, балки қандай кўрганимда.

А. П. Чехов

1. Ҳикоянинг ҳиссий кўлами

Нега киши сув қилиб ичиб юборган шеърини яна овоз чиқариб ўқиса, ўқишидан ўзи таъсирланиб, бағри юмшайди, руҳи тиниқлашади? Чунки бу — шеър, у бизга ёдаки мазмунидан ташқари ички оҳанглари — ботиний сеҳри билан кўнгилимизни поклаб, туйғуларимизга батартиб йўналиш, осойишта бир қудрат ато қилади.

Лекин нима учун киши бир ўқиган ҳикоясига қайта-қайта мурожаат қилади ва икир-чикирларигача маълум тафсилотдан зерикмай, худди шу пайтгача бунақа воқеани эшитмаган, кўрмаган-билмагандек, янгидан иштиёқ билан ўқийверади? Гап шундаки, таъсир кўлами жиҳатидан ҳикоя ҳам шеърга яқин, айниқса, ғазалга қариндош; чунки ҳар қандай санъат асари, биринчи галда, уйғунликка асосланади ва инсон кўнглида ўзининг ички тузилишидаги мантиқий-руҳий изчиллиги, жами бўлақларини қовуштириб турган яхлит мувозанатига мутаносиб бадий борлиқ яратади. Тўғри, бир асардан турли одам турлича таассурот олади, лекин бу хилма-хил таассуротларнинг ҳиссий мундарижаси, фикрий миқёсини албатта уларни уйғотган бир асарнинг ички тузилиши белгилаб беради.

Бунга эришиш учун адиб юксак санъат —

композиция санъатини эгаллаши керак. Абдулла Қаҳҳор эса композиция устаси эди.

«Мен ёзилган саҳифани, ҳатто жумлани ҳам устидан тузата олмайман. Жумла, ҳатто бутун бир саҳифадаги бир сўзни ўчириб, ўрнига бошқасини ёзиш учун бошқа қоғозга ўша жумла, ҳатто саҳифани кўчириб ёзаман. Бир саҳифани ўрта ҳисоб билан 15 — 16 марта кўчираман, шубҳасиз, ҳар сафар сайқал берман».

Абдулла Қаҳҳорнинг мазкур сўзлари ҳаммага маълум, унинг сўзга хасислиги, ўзига талабчанлиги адабиётшунослигимизда кўп марта таъкидланган. Агар унинг асарлари қисқа, ихчам, лўнда ёзиш мезони, намунаси, деб айтсак ҳам муболаға бўлмас. Лекин нега у ҳар бир жумла, сўз устида бош қотирган ва нима учун қисқа ёзган? Гарчи, А. Чехов: «Қисқалик — истейдод ҳамшираси», деб айтган бўлса-да, барибир, бу фикр ёзувчиликнинг яккаю ягона қоидаси эмас. Агар биз шу талаб билан ёндашадиган бўлсак, эпик саҳналар устаси Ойбекни серсўзликда айблашдек ярашмаган ҳолга тушамиз, Бальзак, Достоевский, Марсель Пруст асарларидаги боб-боб кириш, тафсилот, тасвирларнинг нега кераклигини тушунолмай қоламиз. Ўзини оқлаган пайтда ҳар қандай «серсўзлик» — кенг кўламли эпик усул ихчам ёзишдан кўп бўлса кўп, аммо кам аҳамият касб этмайди. Нима учун Абдулла Қаҳҳор қисқаликка интилган ва нима учун адиблардан, айниқса, Чеховни ўзига яқин тутган? Ҳар ҳолда, унинг бу хусусияти фақат ёзувчилик виждони, ўз-ўзига талабчанлигидангина келиб чиқмайди. Виждон кенг маънода инсоннинг мавжуд ҳаёт, кишилар,

борлиққа нисбатан ахлоқий позициясини англатади. Адабий ишда ёзувчининг виждони унинг дунёни идрок этиши, истеъдоднинг имкониятлари ва табиий координатларига мувофиқ бўлади, гарчи, умумий ахлоқий принциплари бир бўлса-да, бошқалардан бадий асарда руёбга чиқиш шакллари билан фарқланиб туради... Абдулла Қаҳҳорда қисқа, ихчам ёзиш виждон, талабчанликдан эмас, аксинча— уларнинг ўзи қисқа ёзиш эҳтиёжидан — истеъдоднинг ўзига хос табиатидан келиб чиқади.

Сўз, жумла, детал, тафсилот, тасвирларни ўз ўрнида, бир-бирига уйғун меъёрда қўллаш учун биргина талабчанликнинг ўзи кифоя эмас. Бунга эришиш учун ёзувчи нимани ёзиб, нимани ёзмасликни, қайси жумлани ўчириб, қайси жумлани сайқаллашни юракдан ҳис қилиши, яъни асар ёзилгунча унинг хаёлида тахминан тайёр туриши керак. Агар шундай бўлмаса адиб меҳнатининг ҳуснихат машқ қилишдан фарқи қолмас, сўз устида ишлаши жумла тарашлашдан нарига ўтмас эди.

Абдулла Қаҳҳор таҳрири эса ҳамма вақт поэтик мушоҳадани, ҳикояда ифодаланмиш бир бутун руҳий кайфиятни тиниқлаш, хомакида садо бермаётган яширин оҳанг йўлларини очишдан иборатдир. Юқорида айтганимиздек, ҳикоя ғазалга қариндош; ғазалнинг матлаъи, мақтаъи бўлганидек, унинг ҳам ибтидо ва интиҳоси бор. Ундаги оҳанглар мувозанати ана шу ибтидо ва интиҳо ўртасида қарор топади. Шу сабабли ҳам адиб ёзилган саҳифани, ҳатто бир жумлани устидан тузата олмайди. Чунки тузатилган сўз, жумла мустақил ҳолида жаранглагани билан, асарнинг умумий мусиқаси-

да баландроқ ёки пастроқ эшитилиши мумкин (Хорда қўшиқ айтаётган бир ижрочи ўзича мустақил бўлолмайди — унинг овози бошқа қўшиқчилар овози сафидан чиқиб кетмаслиги шарт). Бунга йўл қўймаслик учун ёзувчи яратилаётган асарни қайта бошдан ўқиб чиқади ва поэтлик кайфиятдан чиқиб кетмаслик учун ўша саҳифани қайта кўчиради ва шу усул билан ягона мусиқий оқимни тиклаб боради. Бу эса анча оғир усулдир: жумлалар такрор-такрор ёзилади, ҳатто саҳифа охирлаб қолган тақдирда ҳам унга бегонароқ сўз тушиб қолса, унинг ўрнига кераклисини топиш учун автор яна шу саҳифанинг бошланишига қайтади, оҳангдан чиқиб кетмаслик учун саҳифани қайта кўчиради ва шу аснода тайёр жумлаларни ҳам сайқаллаб ўтаверади (Шуни айтиш керакки, бу усул ҳам ягона эмас. Масалан. Л. Толстой аввал ҳамма ўйлаганини қозғозга тушириб, тугатгандан сўнг устидан таҳрир қилишни маслаҳат кўради).

Шунинг учун ҳам Қаҳҳор жумлаларини ўқиганда тил қоқилмайди, ҳар бир жумла ўзифодаси, жаранги, нафас йўли, айтиш мумкинлиги, ҳаётига эга, айнаи чоғда асарнинг умумий оҳанг йўлларига уйғунлашиб кетади. Қисқаси, жумла ҳикоянинг шеърдагидек музайян сатрига айланади. Прозанинг мусиқийлиги — мансур оҳанг шу тарзда туғилади.

Мана, овоз чиқариб ўқиб кўринг:

«Сотиболдининг хотини оғриб қолди. Сотиболди касални ўқитди — бўлмади, табибга кўрсатди. Табиб қон олди. Беморнинг кўзини боши айланадиган бўлиб қолди. Бахши ўқиди. Аллақандай бир хотин келиб тол-

нинг хипчини билан савалади, товуқ сўйиб қонлади...

Ҳамма ёқ жим. Фақат пашша ғинғиллайди, бемор инқиллайди; ҳар замон яқин-йироқдан гадой товуши эшитилади: «Ҳей дўст, шайдулла баноми олло, садақа радди бало, бақавли расули худо...»

...Яна кўзини юмди, шу юмганича қайтиб очмади — саҳарга бориб узилди...»

Маълумки, шеър тўғри илғаб олинган бир руҳий оҳанг — одатда сатрдан туғилади ва шу сатр унинг ички ритмикаси, фикрий-ҳиссий йўналишини белгилаб беради. Ҳикоя ҳам қарийб шундай: унинг жуда кўп фазилати биринчи жумлага боғлиқ. Айрим ёзувчилар учун эса бошланғич жумланинг топилдиқ бўлиши умуман яратилажак ҳикоянинг оригинал-лигини таъминлайди. Чунки бу жумла ҳикоядаги оҳанг, кайфиятини йиғноқ ҳолда, куртак сифатида ўзида мужассам қилади, ҳикоядаги дунёга очилган дарича бўлади. Бошқача айтганда, ҳикоя дарахти илк жумладан униб чиқади. Шунинг учун ҳам биринчи жумлани асарнинг ўзига хос микрокомпозицияси, деб аташ мумкин.

Қаҳқор ҳикояларининг бошланғич жумласи китобхонни бирданига асарга олиб киради, ўша ҳаво, ўша муҳитнинг кайфиятига туширади. Бундан ташқари, мазкур ҳикоя нима ҳақда, у кенг оламнинг қайси жиҳатига эътиборни тартади, қайси йўналишда кечади — булар ҳам илк жумладаёқ сезилиб қолади.

«Туробжон эшикдан ҳовлиқиб кирар экан, қалами яктагининг енги зулфинга илиниб тирсаккача йиртилди» («Анор»).

Камбағал одам, — қалами яктак кийган,—

зулфинга илиниб енгидан тирсагигача йиртилган ягона кишилик кийимига ҳам парво қилмайдиган даражада ҳовлиқдимми, демак, унинг кўнглида қандайдир катта ўзгариш юз берди — ҳикоя инсон кўнгли ҳақида бўлади...

«Кампир тонг қоронғисида хамир қилгани туриб ҳўкизидан хабар олди» («Ўғри»).

Уй-рўзғор ишини кампирнинг ёлғиз ўзи қилади, ёнида унга қарашадиган суянчиқ фарзанди йўқ, кейин, у — қора меҳнат одами, кундузи бошқа ишдан бўшамайди, шунинг учун тонг-саҳарда туриб хамир қилиб олади; хамирга уннамасдан олдин ҳўкизидан хабар оляптими, демак, ҳўкиз уларнинг эшигидаги ягона туёқ, бирдан-бир тирикчилик манбаи — ҳикояда бир ғариб оила бошига тушадиган қандайдир фожиа тўғрисида сўз кетади...

Биринчи мисолда қандайдир аччиқ, ҳамдард киноя, иккинчи мисолда эса фожиадан дарак берувчи нидо оҳанглари бор. Ҳар икки йўналиш ҳам ҳикоялар давомида чуқур ижтимоий мазмунга йўғрилади.

Маълумки, Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари одатда тўғридан-тўғри қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, феъл-атвори, туриш-турмушидаги бирон-бир ўзгариш ёки руҳий ҳолатидан, умуман бевосита инсоний хислат-хусусияти ҳақидаги жумладан бошланади:

«Сотиболдиннинг хотини оғриб қолди...» («Бемор»).

«Қадақчи Ҳамроқулнинг тоби қочди...» («Томошабоғ»).

«Шундай қилиб Аҳмад полвон сўйиладиган бўлди» («Кўр кўзнинг очилиши»).

«Нисо буви эри ўлиб, иккита ёш қизи билан қолди» («Бошсиз одам»).

«Жонфигонни танисангиз керак...» («Жонфигон»).

«Ўзининг айтишига кўра «нафис адабиёт муаллими» ўртоқ Боқижон Бақоев оғилга кириб таъби хира бўлди...» («Адабиёт муаллими»).

«Уста Турдиали худо билан илгари дуруст эди, уч ярим яшар қизчаси ўлдию ораси бузилди» («Қабрдан товуш»).

Кўчирмаларни давом эттириш мумкин, лекин уларнинг аксарияти шундай хулосага олиб келади: Абдулла Қаҳҳор ёйиқ экспозицияга камдан-кам мурожаат этади, ҳикоя бошланишида тафсилот, баён, тушунтиришларни деярли қўлламайди, у кучли таъсир қиладиган, кутилмаган экспрессив ифода билан китобхонни тўғридан-тўғри ҳикоя атмосферасига олиб киради: ҳикоянинг композицияси — ички тарҳи бирданига тикланади.

Агар биз Қаҳҳор ҳикояларини фақат воқеликни реал тарзда акс эттиради, уларда ҳаётнинг бир парчаси танланиб, бадий талқин қилинади, дебгина баҳоласак, масалани анча жўнлаштириб қўямиз. Чунки Қаҳҳор ҳикояларидаги бадий борлиқ реал воқеаликдан фарқланади, ундан баландроқ. Ёзувчи танлаб олган материаллар ҳар қандай ҳаёт ҳодисаси каби ҳикоялардагидек теран ижтимоий мазмунга тўлиқ эмас. Мана, айтайлик, бир камбағал одам бошқоронғи хотинига анор топиб беролмай, гижиллашиб қолибди; гапдан гап чиқиб улар сан-манга боришади, хотин аразлайди, жиззаки эр ғазабга минади, жаҳл устида бировнинг боғидан анор ўғирлаб келади. Агар ўша замоннинг одамига бу воқеани бахтсизлик сифатида айтиб берсангиз, у ларзага

тушмай, аксинча, кулиб қўйиши мумкин. Чунки у бундан ўн чандон каттароқ фожиалар ичида яшаган, кўникиб кетган. Абдулла Қаҳҳор эса бу воқеани тасвир жараёнида жуда ўзгартиради, ҳар томонлама ўйланиб-ўлчаниб яхлит композицион қурилишга эга бўлган бадий борлиққа айлантиради. Шунини айтиш керакки, китобхон ҳаёт ҳодисасининг «таҳрир» қилинганини умуман сезмайди, чунки унинг табиийлигига путур етмаган, аксинча, теранлашган, юракка яқинроқ олиб келинган.

Ёзувчи ҳикояда ҳаёт материални қандай ўзгартиради, қай йўсинда «таҳрир» қилади ва ундаги табиийликни бузмай, теранлаштирган ҳолда қандай қилиб яхлит композицион тус беради? Ахир, ҳар қандай бадий композиция — тўқима, хаёл маҳсули; нечоғли ибратли кўринмасин, ҳаётини ҳодисада тайёр мукамал композиция бўлмайди, уни ёзувчи яратади.

Яна композиция куртаги — биринчи жумлага қайтамыз. Бундан анча йиллар олдин бир шоир дўстимиз «Даҳшат» ҳикоясининг биринчи жумласини сарбаст шаклида сатрларга бўлиб, қаерданлигини айтмасдан анча кишини янглиштирган эди. Уларнинг аксарияти «шеър»ни Миртемирга ва Шайхзодага нисбат берган, ҳатто бирови: «Авторини билмадим-у, лекин композицияси зўр экан», деб қойил ҳам қолган эди. Шоир дўстимизнинг мазкур жумлани шеър деб ҳисоблашига, албатта, қўшилиш қийин. Қолаверса, сарбаст вазни ҳам юксак шеърини маданиятни талаб қилади (айрим тенгдошларимизнинг сарбастдаги нўноқ уринишлари худди шу шеър маданияти етишмаслиги оқибатидан ритмик прозадан унчалик

фарқланмайди). Лекин чуқурроқ эътибор берсак, жумлада шеърӣ оҳангга яқин фазилатлар бор; фикр оқими бир оҳангда кўчади ва тугалланмада яқунланади, унда паузалар тўхтами — нафас мароми муайян ритмик ҳаракатни рўёбга чиқаради:

«Яқин икки ҳафтадан бери /кўз очирмаётган/ кузак шамоли /яйдоқ дарахтлар/ шохида /чийиллайди/, ғувиллайди /томларда вишиллайди/ ёпиқ эшик /ва дарчаларга бош уриб/ уф тортади.»

Балки адиб бунда шамол оқими ҳаракатини беришни мўлжаллагандир, лекин унинг оҳанги ҳам, мантиқий йўналиши ҳам кейинги воқеалар ифодасига асос бўлади, ҳикоя ички тuzилишининг дастлабки белгиларини рўёбга чиқаради. Бу ўринда шамол алланарсадан безовта, нотинч, ёпиқ эшикларнинг ичкарисидигиларга қандайдир хавотирли хабарни айтиш учун жон-жаҳди билан имкон ахтараётган тилсиз бир афсонавий жонзотга ўхшаб кетади. Гап китобхоннинг энг аввало «Даҳшат» деган сарлавҳани ўқиб, ҳикоядан фожиа кутиши, асарнинг фожиа билан яқунланишини олдиндан ҳис этишидагина эмас. Шамол, ҳикоя давомида маълум бўладикки, муҳим композицион вазифага эга — у умуман асардаги барча воқеаларни ҳаракатлантириб туради. Яна ҳам аниқроқ айтсак, ҳикоя композицияси биринчи жумла берган тон, кайфият: оҳанг ҳаракатига қурилади ва унда шу ҳаракатни бошлаган шамол умуман ҳикояга руҳий йўналиш беради.

Қаҳқоршунос олимлар тўғри таъкидлашганидек, ёзувчи асарларида пейзаж жуда танқис. Ёзувчи одатда қаҳрамонлар ички дунёсини янада табиийроқ гавдалантириш, уларнинг

ҳис-туйғулари ифодасини ашёвий далиллаш шарт бўлган кезлардагина пейзажга мурожаат қилади. Масалан, унинг «Миллатчилар», «То-мошабоғ», «Кўр кўзнинг очилиши», «Майиз емаган хотин», «Ифвогар», «Башорат», «Хотинлар», «Маҳалла», «Думли одамлар», «Нурли чўққилар» ҳикояларида пейзажга жуда кам ўрин берилган, «Ўғри», «Бошсиз одам», «Жонфигон», «Айб кимда», «Санъаткор», «Ўжар», «Тўй», «Қизлар», «Мунофиқ», «Икки ёрти — бир бутун», «Тўйда аза» каби асарларида эса пейзаж мутлақо ишлатилмайди.

Характерлиси шундаки, «Миллатчилар»даги «Кун тиккада. Соя дим. Шаҳар мудрайди» каби икки-уч чизги билан манзарани тўла гавдалантирган ғоятда ихчам ифодани айтмасак, Қаҳхорнинг фақат иккита ҳикояси — «Даҳшат» билан «Минг бир жон» табиат тасвиридан бошланади. Бу бежиз эмас. «Минг бир жон»даги баҳор тасвири билан ҳикоя қаҳрамони Мастуранинг касалликни енгган музаффар туйғулари ифодасида, гарчи, у қадар бўртиб турмаса-да, муайян уйғунлик бор. «Даҳшат»да эса биринчи жумлада чизилган манзара, табиат стихияси қаҳрамонларнинг ҳатти-ҳаракатини белгилаб беради.

Ёзувчи ҳикоянинг навбатдаги — иккинчи жумласидаёқ қаҳрамонларнинг ички дунёси тасвирини шамол ёрдамида оча бошлайди: «Бундай кечаларда одамзод қўймижоз, ғуж бўлиб ва ниманидир кутиб жимгина ўтиришни хоҳлаб қолади». Уша «ниманидир»нинг нима эканлигини қўймижозларнинг ўзи билмайди, шамол билади. Шунинг учун у «ёпиқ эшик ва дарчаларга бош уриб уф тортади». «Шамол ҳар кеча таровеҳ намозидан сўнг

ҳалқага қоладиган» додҳони уйга ҳайдайди. Додҳо хотинлари паноҳига кириб олгандан сўнг ҳам шамол тайзиқидан қутулолмади, «дарчани жиндаккина қия қилиб бир кўзи билан ташқарига» қарайди; «Шамол гоҳ оч бўридай увиллар, гоҳ ўлим чаңгалига тушган мушукдай пихиллар, вағиллар, ҳеч нарса, ҳеч нарса кўринмас эди». Бу ўринда интроспекция — воқеа-ҳодисаларни муайян бир қаҳрамон таассуротлари орқали ёритиш психологик таҳлил усули бўйича шамол—додҳонинг ички дунёсида ҳаракатланяпти, унинг «оч бўридай увиллаши», мушукдай пихиллаши, вағиллаши шундан. Шунинг учун ҳам додҳонинг бармоқлари тасбеҳ доналарини тез-тез ўтказаётган бўлса ҳам, қулоғи, шамолда...» Шамол додҳонинг ёдига гўристонни солади: «Ҳозир гўристон қанақа ваҳимали бўлса экан...» Ёзувчи шамолнинг таъсирини фақат додҳого ўтказди, уйдаги хотинларга қандай таъсир қилганлиги ҳақида гапирмайди. Аёл боши билан хотинлар қўрқмаса ҳам (чунки улар додҳого қараганда ёш — гўристон хаёлига ҳали эрта), додҳо қўрқади, хаёлидаги ваҳимадан қутулиш учун «ундан-бундан гапирган бўлади». Шу орада шамол «**нимадир** келтириб дарчага» урадию «у нарса дарчани тирмалаганича сидирилиб пастга тушиб» кетади, додҳонинг қўрқуви кучаяди — ҳикоянинг асосий воқеалари бошланади.

Ташқарида ҳукмронлик қилаётган табиат хуружи додҳо кўнглига ваҳм солиб, уни титратса, унинг ёшгина хотини, маъсума Унсин-ойнинг юрагида ўзига тенг бир куч, жасорат уйғотади. Энди тасвир оқимида яна бир стихия туғилади, Унсинда қўймижоз биқиқ ҳаёт, қул-

ликка қарши исён уйғонади. Додҳо шамолдан қанча қўрқса, Унсиннинг қабристонга бориб чой қайнатиб келишидан ҳам шунча қўрқади, гўё ташқаридаги озод, ҳукмрон шамол уйга кириб олгандек туюлади унга: ҳамма вақт «қаеринг қичиди»га соладиган додҳо бу гал қамчи кўтаролмай қолади; «Гапни айтган Унсину бошқалар ўтирган жойида ерга қапишиб кетди. . . Додҳонинг дами ичига тушиб кетди».

Шу ўринда икки куч: табиат хуружи билан озодлик хуружи рўпара келган ҳолатни келтириб ўтиш ўринлидир:

«Гўристон тўғрисида додҳо нималар эшитган бўлса, Унсин ҳам шуни эшитган, шамол кечаси гўристон додҳо хаёлида қандоқ даҳшатли бўлса, унинг хаёлида ҳам шундай даҳшатли, лекин шундоқ бўлса ҳам, тириклар гўристонни бўлган бу даргоҳнинг даҳшати олдида ўликлар гўристонининг даҳшати унча даҳшат кўринмас, бундан ташқари, эртагаёқ Ганжиравонга жўнаш, ота-онасини, дугоналарини кўриш умиди унинг бошига бошқа ҳеч қандай фикр-хаёлни йўлатмас эди».

Шуни унутмаслик керак: ҳали Унсин асл озодликнинг нима эканини билмайди, у ота-онасининг бағридан — нисбатан эркинроқ бўлган жойидан додҳонинг даргоҳига ўтган, холос, у озодликни фақат бу даргоҳдан қутулиш деб ўйлайди. Бунга имкон туғилгани заҳоти ўзини нималар кутаётганини фикр ҳам қилмай «худди дадасидан катта ҳайитлик олиб бозорбошига кетаётган ёш боладай чопқиллаб» гўристонга жўнайди. Лекин бу ўринда ёзувчи Унсиннинг хатти-ҳаракатига янада теранроқ маъно юклайди. Унсинни додҳо даргоҳидан қочиш истаги эмас, балки ҳақиқий

исён туйғуси йўлга бошлайди. Шамол дарчани бўйрага урган, «ҳамма ўтирган жойида гўё бир қарич чўккандай бўлиб, тин олмай бир-бирига» қараган пайтдаёқ бу туйғу Унсиннинг кўксидан бош кўтарган эди. Исён унинг: «Жавоб берсангиз... Ганжиравонга кетсам... Битта гўрга битта пичоқ эмас, ўнта гўрга ўнта пичоқ санчиб келаман...» деган сўзларни айтган чоғида баралла авж олган эди. Шунинг учун ҳам додҳо унинг сўзини янглиш тушуниб, «Нодирмоҳбегим сандал ичидан оёғини узатиб Унсиннинг болдирини чимчилаб», «кўзи билан, ҳайрият тушунмади, бас, гапирма» деб ишора қилган пайтда ҳам Унсин чекинмай (исён ҳеч қачон ярим йўлда тўхтаб қолмайди, у ё маҳв бўлади, ёки ғолиб чиқади), «жонидан кечган кишининг шижоати билан додҳога тик» қарайди.

Шунинг учун ҳам Унсин гўристонга «қаршидан эсаётган шамолга бўй бермай... борар эди».

Додҳони оч бўри бўлиб қўрқитган шамол Унсин йўлга чиққач, увилламайди ҳам, мушукдай вағилламайди ҳам, аксинча, Унсинни йўлдан қайтаришга уринади: «...ҳар хуруж қилганида Унсинни тентиратар, талай жойга суриб ташлар эди». Агар ўликлар маскани гўристонда Унсиннинг ўлим зарбасига дуч келишини назарда тутсак, ҳикоя бошида шамолнинг «ёпиқ эшик ва дарчаларга бош уриб, уф тортиши, кейин «одатда тобутга солинадиган» бўйрани дарчага уриши ва Унсиннинг «қаршисидан эсиб», уни орқага, «талай жойга» суриб ташлашларида, Унсиннинг ўлими муқаррарлиги ҳақидаги фаталистик маъно ҳам келиб чиқади. Шамол гўё ҳикоя охирлари — Унсиннинг

пешингача етмай узилишигача фалокат хабар-каши бўлади. Лекин унинг вазифаси шу билан тугамайди: «Шом қоронғисида унинг (Унсиннинг — А. А.) жасадини қизил кўрпага ўраб аравага солишди. Шамол ҳамон гувиллар, яйдоқ дарахтларнинг шохида чийиллар, гувиллар эди» — ҳали кўплар Унсиннинг қисмати-га дуч келади, озодлик қурбонсиз бўлмайди, шамол тингани йўқ, тинмайди ҳам...

Шамол ёрдамида бу ҳикоянинг ташқи фабуласи берадиган мазмундан фарқли ўлароқ, ботин, жуда теран бир рамзий маънони илғаб оламиз: даҳшат — додҳонинг даргоҳи эмас, тириклар қабристонини эмас, гўристон кечаси эмас, ҳақиқий даҳшат — бу Унсин, унсинийларнинг додҳо каби қўймижозлар дунёсини ларзага солишидир: «Сандалда ўтириб пинакка кетган додҳо уйғониб тамшанди, бошини кўтариб Унсинни кўрди-ю... кўзлари олайди, ундан кўзини олмай секин ўрнидан турди, худди ўлим хавфидан қочгандай, бир ирғиб сандалдан ошди-да, ўзини эшикка урди».

Бу инқилобнинг олдинроқ — кишилар қалбида ўт ола бошлаши эди. Абдулла Қаҳҳор бунини бир маъсума ўзбек аёлининг қисмати орқали кўрсатиб беради.

Ҳикоя мураккаб муносабатлар силсиласидан, асардаги ҳолат ва ашёлар ўртасидаги чамбарчас алоқадорликда қарор топади. Бунда ҳар бир иборанинг маъно кўлаמידан ташқари, унинг ғоявий ният, поэтик қурилманинг қай жиҳатини ёритиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Қаҳҳор ҳикояларидаги жуда кўп ифодалар луғавий мазмуни билан чекланмайди. Улар китобхоннинг қувваи мулоҳазасига қараб, ўз функциясидан кенгроқ, теранроқ, ҳи-

коянинг моҳиятига алоқадор туйғу уйғотади, композицион вазифани бажаради. Мана, «Даҳшат»нинг бошланишларида гўё ахборот тарзида айтиб ўтилган жумлага диққат қилайлик:

«Додҳо ҳар кеча таровеҳ намозидан кейин ҳалқага қолар эди, бу кеча эрта қайтди».

Биринчи қарашда поэтик таҳлил, талқин йўқдек. Шунчаки додҳонинг уйига қайтганлиги ҳақидаги хабар. Лекин чуқурроқ қарайлик. Айниқса, «таровеҳ намози» билан «ҳалқа»га эътибор берайлик. Маълумки, таровеҳ намози мусулмонларнинг диний туйғулари энг кучайган, тақво авжга минган рўза пайтида — моҳи рамазонда ўқилади. Таровеҳ — энг узун ибодатлардан бири. Агар бомдод 4, пешин 10, аср 4, шом 5, хуфтон 9 ракаатдан иборат бўлса, таровеҳ 20 ракаатдан иборат. Ундан сўнг албатта хуфтон уланиб кетади — таровеҳ намози ҳаммаси бўлиб 29 ракаатга чўзилади. Энди бунга ҳар тўрт ракаат орасида бўлиниб, дуо ўқилишини ҳам қўшиб ҳисобласак, таровеҳ намози икки соатга чўзилади. Шунча вақт ичида бу дунёси қилтиллаб турган додҳолар учун дорилбақо ваҳми анча тайин бўлиб қолади. Чунки ҳар қандай ибодат озми-кўпми нариги дунёда «яшаш»ни енгиллатиш ғамида бажарилади. Айниқса, бу дунёда қилмаган гуноҳи қолмаган, гўристонни ўйлаганда «тилигача совуқ тер чиқадиған» додҳо учун икки соат нариги дунёни ўйлайвериш — офир иш. Шундан сўнг ҳалқа бўлади, унда ҳам воиз ривоят, ҳадислар мисолида бу дунёнинг бевафолиги, гўру қиёматнинг муқаррарлигини тайин қилиб қўяди. Албатта, шундай экан, додҳонинг таровеҳдан сўнг ҳалқага қолишга

юраги бетламай, уйга қочиб қолганини тушуниш мумкин.

Йўл-йўлакай айтиб ўтилган бир жумланинг мазмуни тубида шунча маъно ётади! Энди бу маънони шамолнинг додҳо психологиясига кўрсатган таъсири, дарчага урилган бўйра, бўйранинг тобутни, тобутнинг гўристонни эслатиши, гўристондан гап чиқиб, Нодирмоҳобегимнинг гўрга пичоқ санчиб келаман деб гаровлашиб, ўша ерда ўлган йигит ҳақидаги ҳикояси ва ниҳоят Унсиннинг ўлимига боғлайдиган бўлсак, қисқа бир жумланинг ҳикоя композицион тузилишида қандай ўрин тутиши ўз-ўзидан ойдинлашади.

Абдулла Қаҳҳорнинг бир саҳифани 15 — 16 марта кўчиришининг сабаби ҳам, бизнингча, хасисликдан кўра, сахийликда — у ҳар бир сўз, иборани тўйинтиришга, уларнинг семантик, ҳиссий кўламини кенгайтиришга интилган. Қисқартиришлари, ихчамлашлари билан эса адиб китобхонга эрк беради, унга мустақиллик ҳадя этади ва шу йўл билан унинг эстетик таассуротини бойитади.

«...куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт... Ҳис, туйғу кишининг қалбини емириб юборади. Бундай пайтларда киши ўзини қаерга қўйишини билмайди, ўзининг дардига бошқаларни шерик қилиш хоҳиши кишига азоб бериш даражасига бориб етади,— деган эди Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор. — Шу вақтда қўл қаламга боради».

Биргина композиция муаммосини очишга уриниш билан ижод дардининг асарда бадий шаклланиш йўллари очиб бериш маҳол, албатта. Композиция — бу дарднинг график

тарҳи, холос. Қардиограмма — юрак ҳаракатининг чизиқлари, у юракниг ҳаётини, бениҳоя мураккаб фаолиятини қамраб ололмайди. Худди шунингдек, асар композициясини таҳлил қилиш, унинг поэтикасини тўла очиб бериш эмас. Бу масала поэтиканиг бир соҳаси, холос. Қаҳҳор поэтикасида бундай соҳалар жуда кўп.

2. Дарднинг ички тарҳи.

Қандай кўриш индивидуал услубнинг асоси — ёзувчининг борлиқни бадий идрок этишидаги ўзига хосликни англатади.

«Ўтмишдан эртақлар»да, аксарият автобиографик асарлардаги каби, бадий борлиқ биринчи шахс — бош қаҳрамон Абдулланиг ҳикояси орқали рўёбга чиқади, бошқача айтганда, Абдулла Қаҳҳор борлиқни идрок этишда кичик Абдулланиг таассуротларини асос қилиб олади. Бадий тасвир характерини ҳикоячининг ҳикоя қилиш маромидаги кайфияти, руҳий ҳолатлари, ички кечинмалари белгилайди. Кичик Абдулланиг болаларга хос дунёқараши, тасаввур ва таассуротлар олами, ички дунёси асар поэтикасини ўрганишда таянч нуқталари вазифасини бажаради, чунки барча бадий материал унинг «қандай кўриши» орқали гавдаланади. Демак, асар поэтикасини ундаги психологик таҳлил спецификасига боғлиқ ҳолда ўрганиш зарурияти туғилади.

Маълумки, «Ўтмишдан эртақлар» новеллистик усулда ёзилган. Ҳар бир новелла нисбатан мустақил бўлиши билан бир қаторда бошқасини тўлдириб, мантиқан давом этти-

риб, асарнинг бир бутун композицион яхлитлигини ташкил этишда ўз улушини қўшади. Новеллаларнинг ғоявий-бадий жиҳатдан уйғунлиги, албатта, ҳикоячи образининг марказлаштирувчилик роли, асар тематикаси, ўзига хос сюжет қурилишидан келиб чиқади. Булардан ташқари новеллаларнинг бир-бири билан уюшиб, қиссадаги воқеа-ҳодисаларни бир умумий ҳаёт оқими сифатида ҳаракатлантиришда ички психологик мотивларнинг ҳам хизмати катта. Ана шундай руҳий мотивлардан бири— Абдулланинг қалбида чуқур жароҳат қолдириши оқибатида ҳикоя қилиш жараёнидаги кайфиятини белгилайдиган «келгинди» тушунчасининг бадий вазифасини кузатиш асарнинг поэтикаси ва психологик таҳлилини биргаликда тадқиқ этишда жиддий аҳамият касб этади.

Бу тушунча қиссага Олим буванинг кампири айтган маталсимон тўртлик билан кириб келади:

Мусофир бўлмаган ким бор,
Мужовир бўлмаган ким бор,
Бировнинг юртига бориб,
Муҳожир бўлмаган ким бор?

Кичик Абдулла биринчи марта мусофирликда кишини эзадиган қандайдир хусусият борлигини пайқайди. Чунки кампир бу тўртликни уларга ачинганидан айтади, мусофирликда қанақадир бахтсизлик борки, кампир «ўпкаси тўлиб таскин берган бўлади». Бироқ ҳали бу тушунча боланинг ички кечинмаларини тўла қамрамайди, у қадар таъсир қилмайди. «Бизнинг мусофирчилигимизга раҳми кел-

са керак», деб тахмин қилади у. Чунки ҳали мусофирларга нега раҳм қилинишининг сабабини англамайди. Шу боисдан бу сўз унинг онгига озорсиз ўрнашади, унда кучлироқ таассурот уйғотмайди, ўзининг қобидан чиқмай, психологик нейтрал ҳолатда қолади.

«Мусофирлик» тушунчаси кейинроқ, «келгинди» мазмунига кўчганда Абдулла унинг даҳшатини ҳис қилади:

«Олим бува эртасига йўлакда шовқин солди:

— Ҳо, шайтон арава! Ҳо, келгинди! Буёққа чиқ! Чиқ дейман бу ёққа!

Дадам чўчиб аямга қаради. Унинг ҳам ранги ўчиб кетган эди...»

Абдулла учун энг кучли одам дадаси эди. Шундай киши, уни елкасида олиб юрадиган, қип-қизил чўғ бўлиб ётган темирларга ишлов бера оладиган, чойхонага чиқса, одамлар ҳурмат билан жой бўшатадиган бақувват темирчи отасики чўчиб, ожиз аёлига нажот сўрагандек қарабдими, демак, қандайдир қўрқинчли, жуда қўрқинчли ҳодиса рўй берибди. Абдулланинг назарида бу ҳодиса уларнинг «келгинди» эканлигига боғлиқ (чунки ҳали бола гап нимада эканлигидан беҳабар).

Аслида жанжалнинг сабаби уста Абдуқаҳҳорнинг Олим буванинг қизи этагига илашиб кетаётган янтоқни босганида. Аёл буни бошқача тушунади, уста менга тегишмоқчи бўлди, деб ўйлаб, отаси Олим бувага арз қилади. Олим бува ҳақиқатни суриштириб ўтирмайди, шу пайтгача яширин норозилиги ғазабга айланади-да, ҳақоратга «келгинди» сўзи аралашади. Диққат қилинса, мусофирлиكنинг бу можарога алоқаси йўқ: Олим бува

учун қизига мусофир одам тегишмоқчи бўл-
дими ёки номаҳрам ҳамқишлоғими, барибир,
ахлоқсизлик. Бироқ Олим бува устага бошпа-
на берса, унинг «шайтон арава»сидан қўрқиб
ўлиб қолган қари опасининг хунини талаб қил-
маса-ю, уста бу одамгарчиликлар «эвази»га
унинг қизига кўз олайтирса! Олим бувага
ҳаммасидан устанинг мусофир бўла туриб
шундай қилгани алам қилиб қолади: ахир
келгинди одам ҳар бир қадамини ўйлаб бос-
майдими?!

Илгари бўлиб ўтган воқеалар чолда қандай
фикрлар уйғотгани ва бу фикрлардан «Ҳо,
шайтон арава», «Ҳо келгинди» сўзларининг
қай тарзда вужудга келиши ҳикоячининг бир
оғиз изоҳисиз маълум бўлади. Чолнинг икки
оғиз сўзида уста Абдуқаҳҳорнинг Яйпандаги
бошқа одамлардан икки фарқи: қишлоқда
ундан бошқа одамнинг «шайтон арава» мин-
маслиги (қолаверса, чолнинг ҳақоратли «шай-
тон арава»дан бошлашининг асосий сабаби—
яқинда опасининг шундан қўрқиб ўлиб қол-
ганлигида) ва мусофирлиги (устани бошқа
бирова эмас, балки Олим бува уй-жой билан
таъминлаб турибди) англашилиб туради.

Давом этамиз:

«Дадам рўпара бўлиши билан унинг оғзи-
дан ҳақорат устига ҳақорат ёғилди, икки гап-
нинг бирида «келгинди ит» деб қизидан эшит-
ган гапларини дадамнинг юзига солди».

Характерлиси шундаки, Абдулла жанжал-
нинг моҳиятидан кўра, кўпроқ устма-уст ёғи-
лаётган ҳақоратларга, шунда ҳам асосан
«келгинди»га диққат қилади. Ҳолбуки, можа-
ронинг ўзида, Олим буванинг бошқа сўки-
нишларида «келгинди» сўзидагига нисбатан

ҳақорат маъноси кучлироқ бўлиши мумкин эди. Бироқ Абдуллага «келгинди» ибораси кучли таъсир қилади. Чунки Абдулла отасига бўлмаса-да, бошқаларга қарата айтилган, бошқа ҳар қандай жанжалларда ишлатиладиган ҳақоратларни эшитган бўлиши табиий. «Келгинди» деб ҳақоратлаш билан эса Олим бува уста Абдуқаҳҳорни жуда аниқ нишонга оляпти.

«Келгинди» энг ёмон ҳақорат экан. Олим бува «икки гапнинг бирида» таъкидлай бошлади («шайтон арава» қолиб кетди). Айни пайтда мусофир киши нима сабабдандир оддий тубжой одамлардан паст турар экан. Олим буванинг «келгинди ит» деб таъкидлашидан шундай маъно чиқяпти. Олим бува бир камбағал сифатида, ижтимоий, иқтисодий аҳволи жиҳатидан устадан фарқ қилмаса-да, мусофир бўлмагани учун ундан устун турар экан. Шу сабабли у устани бемалол ҳақорат қилиши, ҳатто унга қўл кўтариши ҳам мумкин экан, устанинг эса жавоб қайтаришга юраги бетламас, балки бунга ҳаққи ҳам йўқ экан:

«Дадам бошини қуйи солганича нуқул:

— Отахон, аввал гапга қулоқ солинг, — дер, шундан бўлак гап айтса, чол келиб мушт соладиганга ўхшарди».

Биргина Олим бува эмас, бошқалар ҳам шу фикрда. Мусофир одам, яхши-ёмонлигидан қатъий назар, уларга бегона, шу сабабли устанинг ёнини олиш, гап аслида нимада эканлигини аниқлаш тўпланганларнинг хаёлига келмайди:

«Ҳеч ким Олим бувага таскин-тасалли бермасди, аксинча, кимдир бақриб:

—Шайтон арава минадиган одамдан яхшилик чиқмайди, ур бўйнига, — деди».

«Ур бўйнига» ибораси бежиз қўлланмаяпти, Олим бува устани итга тенг қиляпти, итни уриш мумкин, уста эса бошини қуйи солиб турибди, агар кўкрагини кўтариб мағрур турганида «Сол юзига!» (ёки «башарасига») ёхуд «Ур кўкрагига!» дейиларди. (Шу ўринда Абдулла Қаҳҳорни ҳар бир сўзнинг сўнгги чегарасигача ўринли қўллаб, пластик проза яратиш маҳоратини яна бир карра таъкидлаб ўтиш ўринли.)

Шундан сўнг дастлаб «келгинди», сўнгра «ит келгинди» сўзларидан иборат ҳақорат фақат «ит» сўзига айланади.

Олим бува қўлини пахса қилиб бақирди.

қўлни пахса қилиш қаршидаги одамни бир чақага олмасликни билдиради.

Менинг қизимни кўчада санқиб юрадиган қанжиқ деб ўйлаганмидинг?

у сенга ўхшаб юртма-юрт кўчиб, санқиб юрмайди, у — келгинди эмас. Сен ундан паст турасан.

Ҳў ит!

қизим одам, сен одам эмассан.

Қайтиб юзингга қарасам хотиним уч талақ бўлсин!

Сен шу қадар биздан пастда турасан, сендан нафратланман.

Можаро тасвири давомида ҳикоячи ўз

кўнглида кечаётган руҳий жараённи мутлақо баён қилмайди. «Мен ҳам чопдим...» «Олим бувани кўриб танимадим», деган жумлалардагина у ўзини эслатиб ўтади, холос. У фақат кўз ўнгида кечаётган ҳодисани кузатади ва шу кузатишларини ҳикоя қилади. Аммо ҳикоядаги руҳий оҳанг, асабий кескинлик, ҳикоячининг нималарга диққат қилиши ва уларни қандай ҳолат, кайфиятда сўзлаб беришига эътибор берилса, сатрлараро (подтекстда) ифода этилган санъаткорона психологик таҳлилни пайқаш қийин эмас. Ҳар бир сўз, ҳар бир деталь бола қалбидаги туйғуларни юзага олиб чиқади, умуман тасвир унинг ички кечинмалари натижаси сифатида намоён бўлади.

Ана шу тарзда «келгинди» тушунчасининг Абдуллага кўрсатадиган таъсири оғирлашади, унинг маъно оттенкалари уч қатламга чуқурлашади: I қатлам — келгинди; II қатлам — ит келгинди; III қатлам — ит.

Абдулланинг кўнглида таҳқирланиш туйғуси шунга мос тарзда тобора кучаяди. Тасвир ҳам ҳикоячи ички кечинмаларига муносиб ҳолатда кескинлаша боради, унинг руҳиятидаги тарангликни ўзига сингдириб юборади.

Бу парчада «келгинди» тушунчаси маъно жиҳатидан тўла шаклланади ва кейинги воқеалар давомида ҳикоячи қалбидаги руҳий жараён йўналишини белгилаб берувчи кучга айланади. Лекин бу тушунча Абдуллага охирги, ҳал қилувчи зарбасини бермайди, у фақат ўз кучини намойиш қилади ва унинг қалбида ўзига нисбатан жавоб сифатидаги зид туйғулар исёнини қўзғатмайди...

Қуйидаги воқеа Олим бува билан уста Аб-

дуқаххор ўртасидаги англашилмовчилик ту-
файли келиб чиққан манзарани психологик
нуқтаи назардан ҳам, поэтик қурилиш жиҳа-
тидан ҳам тўлдиради, унга мантиқан ҳамо-
ҳанг гавдаланади:

«...бола мени пайқаб олдимга келди, мен-
га бошдан-оёқ разм солди-ю, бирдан:

— Келгинди, — деб ургани қўл кўтарди.

— Ўзинг келгиндисан! — дедим эҳтиётдан
орқага чекиниб.

Бола бир ирғиб менинг калламга қўйиб
юборди. Мен жавоб қилолмадим — қарасам,
бошқа болалар ҳам мени урмоқчи бўлиб,
илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурла-
шиб туришибди. Шу пайт бизни кузатиб тур-
ган кичкина салла, узун малла тўнли новча
бир чол:

— Қўйинглар, болалар, тегманглар, кел-
гинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган, —
деди.

Болалар дарров тарқалишди. «Келгинди,
келгинди ит» деган гапни Олим бувадан эшит-
ганимда бунинг ҳақоратдан ташқари яна одам
ҳазар қиладиган маъноси ҳам борлигини бил-
маган эканман, чолнинг бу гапи бошимдан ки-
риб, товонимдан чиқиб кетди.» Нима сабабли
чолнинг Абдуллани ҳимоя қилиб айтган гапи
унга бунчалар оғир ботди, нега у бу гапдан
одам ҳазар қиладиган маъно англади?

Бундай маъно Абдулла олдинроқ эшитган
бошқа бир гапдан келиб чиқади. Уста Абду-
қаххор бир кун пашшаларга қарши ачкиқ
тугма қалампир тутатганда, Олим бува ран-
жиб шундай дейди: «Уста, худонинг маҳлуқи-
га озор берманг, пашшани худо яратган, жон
берган». Абдулланинг жон-жонидан ўтиб кет-

ганига сабаб — чолнинг гапи ҳам худди шу маънода — инсонга эмас, гўё маҳлуққа (қолаверса, одамга нисбатан «Тегманглар», деб айтилмайди, «Урманглар» ёки «Уни тинч қўйинглар» деб айтилиши мумкин) озор берилаётгандек айтилганида эди. Бу гап фақат Абдуллага эмас, балки уни урмоқчи бўлиб турган болаларга ҳам шунга ўхшаш таъсир қилади, шунинг учун ҳам улар дарров тарқалишади.

Шу воқеа муносабати билан «келгинди» деган ҳақорат таъсирида вужудга келадиган психологик реакция авж нуқтасига кўтарилади. Ҳикоячи дилидаги борлиқдан завқланиш, болаларга хос кўтаринки туйғуларни бўғиб туради. Абдулланинг табиатидаги бир хислат — ўз дардини бошқаларга ошкор қилмаслик, руҳий қийноқларга жим туриб дош бериш шу воқеадан сўнг унинг ёшидаги бола учун оғирлик қиладиган матонатли сукутга айланади. Абдулла бу гапларни ҳеч кимга айтмайди, ҳаммасини «ичига солади».

Айни пайтда унинг ҳикоясида узоқ вақтдан бери тўлишиб келаётган ноҳақликка, камситилишга қарши руҳий исён тобора сезила боради, унинг «индамас» бўлиб қолиши ҳам таҳқирланишга қарши осойишта исён эди. Болага «Ўзинг келгиндисан», деб жавоб қайтариши ҳам бунинг биринчи аломати эди. «Келгинди» сўзини тавқиланат тамғаси сифатида тушунган Абдулланинг кўнглида шу пайтгача пинҳон бўлиб келган эзгу истак — ҳамма қатори тенг ҳуқуқли бўлиш, одамларга тенглашиш, улар билан ўз қайғуси ва шодлигини баҳам кўриш орзуси нишона беради:

«Орзиқиб кутдим, мени ҳам «керак» деса,

мен ҳам югуриб бориб сафни бузсам, бола етаклаб келсам...»

Шу воқеа жараёнида «келгинди» сўзининг Абдуллада қолдирган таассуроти тенгсизлик оқибатида инсоннинг эзилиши, ҳақ-ҳуқуқларининг поймол этилиши, таҳқирланишига қарши исённи ифодаловчи муҳим психологик мотивга айланади ва унинг воқеа-ҳодисаларга қайси позициядан ёндашиши, уларни қай тарзда ҳикоя қилишида аҳамияти катта бўлади.

Бундан сўнг «келгинди» сўзининг маъноси-га нисбатан ҳикоячи қалбидан бу сўздан қоладиган жароҳат катталаша боради, тез-тез янгиланади: «Имонсиз кампир укам Улмасой иккимизни ҳам қўшиғига қўшди: Сендан бўлган бола нима бўлар эди, итдан бўлган қурбонликка ярамайди...» — деди. Бўйнимга осилган тавқи лаънат — «келгинди», «кўчманчи», «мусофир» деган сўзлар ҳам бир бўлди-ю, кампирнинг бу гапи ҳам бир бўлди».

Оқибатда бу хилдаги оғир туйғулар Абдулланинг кўнглига сиғмай қолади ва шу пайтгача ичига олиб, ҳеч кимга айта олмай юрган дарди кутилмаганда катта куч билан ташқарига чиқади:

«Мен келганимдан бери болаларга қўшилмаганим учун ўзим якка ўйнаб кетдим, тупроқ кўчаларни, қумлоқ анҳор бўйларини кездим, кимсасиз бир боққа кириб ярим дўппи жавпазак песа териб чиқдим, анҳор кўпригидан оёғимни осилтириб ўтириб, песа еб ўтирганимда бирдан кўнглим тўлди-ю, кўкрагимдан йиғи ўрнига бир куй отилиб чиқди, куй кўкрагимдан ўзининг сўзларини етаклаб чиқди: «Қаерга борсам келгиндиман... болалар ўйинга қўшмайди...»

Шу ўринда ҳар икки томон — «келгинди» сўзининг болага нисбатан эзувчи таъсири ва унга жавобан ҳикоячи қалбидаги психологик реакция — руҳий ғалаён тўла намоён бўлади. «Келгинди» сўзи ва у уйғотган таассурот психологик мотив сифатидаги вазифасини асосан бажаради. Кейинги воқеаларни ҳикоя қилишда бу тушунча Абдулланинг ҳис-туйғуларига ҳукмронлик қилишни асосан тўхтатади, Абдулла «келгинди» сўзини эшитганда илгаригидек қаттиқ азобланмайди, унга нисбатан бир қадар хотиржам муносабатда бўлади. Шу сабабли унинг ҳикояси бирмунча осойишта кечиб, бадний тасвир характери ўзгаради, воқеа-ҳодисалар кўлами кенгайиб, тобора ижтимоий тус ола боради. Ҳаёт муносабатини торайтириб, тасаввур ва таассуротларини сиқиб, кечинмалари устидан тошдек босиб турган туйғудан халос бўлгач, ҳикоячи кўнглидаги руҳий жараён эркинлашади ва бу ҳолат ўз навбатида унинг ҳикоясида ҳам ўзгариш ясайди. «Одам заводи» бобидан сўнгги воқеалар тасвиридан бошлаб эса «келгинди» тушунчаси қисқа фикрий мундарижасидан тушиб қолади ва ҳикоячи фақат оиласи ва ўзига тааллуқли ҳодисаларгагина эмас, балки 1916 йил қўзғолони, Улуғ Октябрь инқилоби арафасидаги сиёсий воқеаларга ҳам диққат қила бошлайди. Натижада бадний тасвир кўлами кенгайди.

Энди ҳикоячининг таасуроти ва руҳий ҳолатидан келиб чиқадиган, қиссанинг «Одам заводи» бобигача бўлган мустақил воқеалар орасидаги мантиқий боғланишларга, поэтик такрорларга эътиборингизни тортмоқчиман:

«Келгинди» сўзини эшитгач: «дадам чўчиб аямга қаради, унинг ҳам ранги ўчиб кетган эди».

«Одам йиғилди. Ҳеч ким Олим бувага таскин-тасалли бермасди, аксинча, кимдир бақириб: — Шайтон арава минадиган одамдан яхшилик чиқмайди, ур бўйнига, — деди».

«Ит келгинди!»

«Менинг қизимни кўчада санқиб юрадиган қанжиқ деб ўйлаганмидинг?»

«Уста, худонинг маҳлуқига озор берманг, пашшани ҳам худо яратган».

«...Келгинди, — деб ургани қўл кўтарди. Бола бир ирғиб менинг калламга қўйиб юборди».

«Мен уйқусираб «шу ўрикнинг эгаси бўлса керак, ҳозир мени уради» деган хаёлда қолган ўрикни болага тутдим».

«Мен жавоб қилмадим, қарасам, бошқа болалар ҳам урмоқчи бўлиб.

...атрофимда чуғурлашиб туришибди».

«Итдан бўлган қурбонликка ярамайди».

«Туб жой итдан кўра мусофир итнинг қутургани ёмон бўлади».

«Қўйинглар, болалар, тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган».

«Болалар... илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб туришибди».

Олим бува билан бўлган можарода ҳамма уста Абдуқаҳҳорни яккалайди.

«Қаерга борсам келгиндиман... болалар ўйинга қўшмайди...»

Бироқ «қари одамни», яна Тўракул бувани урдирган келгиндига ҳеч ким бошпага беришни хоҳламас эди».

«Орзиқиб кутдим: мени ҳам «керак» деса, мен ҳам югуриб бориб сафни бузсам, бола етаклаб келсам...»
«Бироқ мени ҳеч ким «керак» демади».

Кўриниб турибдики, келтирилган мисоллар ўртасида айрим яқинлик, ўхшашлик, мантиқий такрорлар мавжуд. Уларнинг барчаси «келгинди» тушунчаси ва уни ҳикоячида, бошқа персонажларда қолдирадиган таассуроти доирасида кечади. Бу ҳол тасодифан юзага келмаганидек, атайлаб ҳам яратилмаган. Бундай боғланишлар ҳикоячи қалбидаги кечинмалар оқимидаги етакчи туйғу — «келгинди» тушунчасига нисбатан фаол муносабатдан табиий равишда вужудга келади. Шу туйғу асардаги 1916 йил қўзғолонигача бўлган воқеаларни бир-бирига мутаносибликда руёбга чиқишига сабабчи бўлган бадий шакл яратувчи воситага айланади, маълум дардларга тўла, сиқик, бўғик, яхлит, ўша даврга хос руҳий атмосфера яратади.

Поэтик ва психологик таҳлилнинг омукта-лигидан келиб чиқадиган бу хусусият «Утмишдан эртаклар»да боланинг мурғак қалбига ўша даврдаги улкан ҳаётни сиғдириш, унинг ҳикояси орқали мураккаб иқтисодий, ижтимоий муаммоларни очиб бериш имкониятини яратган.

Қисқаси, Абдулла Қаҳҳор ана шундай ички психологик мотивларни, уларнинг ўзини батафсил баён қилмаган ҳолда асарнинг ички структурасида ифода эта билади ва улардан асар поэтик қурилишининг уйғунлигини яратишда маҳорат билан фойдаланади. Шу сабабли «Утмишдан эртаклар»да «келгинди» тушунчаси ҳам ўша давр ҳаётий манзараларини психологик аспектда гавдалантиришда, ҳам уларни ҳикоя қилаётган кичик Абдулланинг ички дунёсини очиб беришда муҳим бадий воситага айланган.

ОЛАМ СУЗ ШАҚЛИГА КИРГАНДА

Инсон ҳаёти икки оламнинг — ташқи борлиқ билан ички руҳий дунёнинг доимий, узлуксиз муносабатлари оғушида кечади. Шеърят эса инсон руҳини ва бу руҳда тажассум топувчи ташқи олам таассуротларини поэтик идрок этишдир. Шу сабабдан чинакам инсоний ҳислар шеъриятида унинг кундалик оддий ташвишларидан бутун башариятни ўйлантирадиган катта муаммоларигача ифодаланганини кўрамиз.

Ёш ижодкорларимиз асарлари ҳозирги ҳаёт оқимининг кўпгина муҳим томонларини қамраб олаётганлигини пайқаш қийин эмас. Халқларни ҳаяжонга солаётган ижтимоий муаммолар, сайёрамизда рўй бераётган ўзгаришлардан ҳар бир шахс турмушидаги катта-кичик жиҳатларгача ана шу шеърятда аксадо бериши, албатта, табиий ҳолдир.

Бу ерда биз ёшлар шеъриятида олам гўзаллигининг поэтик гўзалликка айланишидаги баъзи масалалар, навқирон шеърятнинг айрим ички бадий мураккабликлари ҳақидаги мулоҳазаларимизни ўртоқлашмоқчимиз.

Инсон табиат ва жамиятдаги муносабатларни тушуниб, руҳида уларнинг инъикосини ҳис қила бошлаганда (қолаверса, инсоннинг ўзи табиатдаги энг олий мавжудот, унинг ка-

молотга эришган жонли гўзал тимсолидир) санъат вужудга келади. Шеърият ҳам ана шу ҳаётгий зарурат туфайли туғилган. Бошқача айтганда, шеърият завқ-шавқ учунгина, ёхуд турмушни ўрганиш учунгина махсус ўйлаб топилган ақлий восита эмас, балки ижтимоий онг тараққиётидан қонуний тарзда юзага чиққан, инсон руҳиятининг узвий, зарурий ҳолати ва ифодасидир. У руҳнинг равшанлашган, аниқлашган, кучайган даражаси, бадий шакл касб этган адабий кўриниши. Поэзиянинг моҳияти унинг маънодор гўзаллигида. Бу гўзаллик бевосита инсон руҳидаги ва у орқали борлиқдаги гўзалликнинг ижтимоий мазмунга йўғрилган инъикосидир. Худди шу мужассам уйғунлик ҳар қандай шеърият учун, жумладан, ёшлар поэзияси учун ҳам мезон бўлиб қолади:

Барглар орасига тинмасдан сира
Ошно юлдузлардан тўкилади нур.
Билмайман, қийнайди қайси хотира,
Олис юлдуз каби музлаган шуур...

Еки:

Қалқиб-қалқиб қўяди қараб,
Табассумлар ёзилган тупроқ.
Чапак чалиб, сочини тараб
Бош ювади бир ҳовуч япроқ...

Еки:

Кўзларим чарчайди ва пешонамга
Босилар уфққа чайилган қийиқ.
«Қара,—дер ҳамроҳим,—келдик нақ тонгда!»
... ва аста қуёшга тақалар қайиқ...

Мана шу каби сатрлар замирида табиатдан чексиз завқланаётган инсоннинг табиий кечинмалари ётади. Лекин аёнки, фақат завқнинг ўзигина шеър бўла олмайди, бунда таъсир этган объект моҳиятини идрок қила билиш керак, шунда кечинма мазмун касб қилади. Шеърнинг вужудга келиши учун кечинманинг бадийлашуви, идрокнинг поэтиклашуви асосий шартдир. Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Омон Матжон каби шоирларимиз қаламига мансуб юқоридаги мисраларда юксак шеърнинг энг муҳим фазилати — борлиқни поэтик идрок қилишга иштиёқи диққатни тортади. Бу мисоллар ҳар учала шоирнинг шеърий мушоҳадасига ҳамоҳанглик билан бирга улар ижодидаги ўзига хосликни ҳам кўрсатиб туради.

Бизнингча, ёшлар шеърятининг бугунги ўсишини ана шу уч шоир ижодида ҳам кўриш мумкин. Уларнинг асарларида ҳозирги шеърятнинг умумий йўналиши, ғоявий мундарижаси, ижодий мустақиллиги анча равшан кўзга ташланади.

Абдулла Орипов кечинмалари ифодасига табиатни усталик билан восита қилиб, унинг тасвири билан фикрлари оқимини ёндош келтира билади. Табиат манзаралари ички кечинмалар оҳангига монанд гавдаланади, руҳий бўёқларда жилоланади. Шу тариқа шеърда табиат манзаралари инсон руҳиятининг мусиқий, оҳангдор, субъектив мавжлари билан уйғунлашади.

Арчазор ортида сайрар бўғиқ қуш,

Уфқлар сўнгида қора бир рўё.

Узоқ-узоқларда ғамгин ва беҳуш

Чўзилиб ётибди улкан бир дарё...

Рауф Парфи эса ҳиссиётлари тасвирида имкон борича йиғноқликка интилиб, кўп ҳолларда унинг ифодасини ҳам табиатга юклайди. Табиат шоир шеърларида восита эмас, у мустақиллашади ва ўзига лирик қаҳрамонни ҳам сингдириб юборади. Бошқача айтганда, Рауф Парфи табиат китобини кўнглининг руҳий оҳанглирида ўқийди, ўзлигини ҳам ана шу оҳанглирда намоён этади. Абдулла Орипов туйғуларига манзарани гувоҳликка даъват этади, Рауф Парфи ундан ўзлигини ахтаради:

Оқиб тилар фикримни ёмғир,
Фикрларим менинг сачрайди.
Чўян парчаларидек кескир,
Нега бу зулумот қочмайди?

Шу сабабли унинг шеърларида табиат кўп маъноли, кўп овозли, турфа ишораларга тўлиқ тасвирида жонланади. Чунки шоир табиатни айна бир ҳолатнинг ўзида турлича туйғу, турли кайфиятларда «ўқий» билади.

Омон Матжон борлиқнинг тоза, беғубор, яққол кўринадиган мутлоқ гўзалликларини ахтариб топади ва уларни соф оҳангда тараннум этади. Шу куй маромида фалсафий мазмун, поэтик фикр яратишга интилади:

Тутаб ётар тўда-тўда тоғ,
Қимир этмас даралар лаби,
Сойлар отар кумуш ўмбалоқ
Шероз қўйлар суруви каби.
Чўққиларнинг олмос зирҳидан
Яланг оёқ чиқиб келар кун,
Қурк товуқдек тошлар пинжидан
Мўлтирайди минг кўзли шудринг...

Омон Матжон табиатдаги мангу чирой,
жилвагар гўзалликни пайқай билиши ва улар-
ни улуғворлигида, мазмундорлигида ифода-
лашга ҳаракат қилиши билан ажралиб туради.

Хув нарида, тоғлар бошида
Куйлаб ётар шалола шов-шув
Ва аёлнинг шундоқ қошида
Сирғанади шабада ғув-ғув...—

каби шеърӣ манзараларни яратган Муҳам-
мад Али:

Оқар дарё сувлари тош бўлиб чўксин,
Юлдузларни тўлқинига талатди,—

тарзида оригинал мушоҳада юрита оладиган
Муҳаммадали Қўшмоқов тўпламларини кўздан
кечирганда ҳам изловчан ёш поэзия намуна-
ларини учратамиз.

Албатта, бир-икки банд шеърга асосланиб,
бутун ёш шеърятнинг моҳияти ҳақида хулоса
чиқариш маҳол. Лекин гоҳо бир нафас билан
ижро этилган бир-икки сатрнинг ўзиёқ ижод-
корининг истеъдод савиясини намойиш эта
олиши мумкин, деб ўйлаймиз.

Яратувчисининг иқтидори ҳақида гувоҳлик
бера оладиган шеърларни Омон Мухтор, Маш-
раб Бобоев, Ҳалима Худойбердиева, Ойдин
Ҳожиева каби қаламкашларимиз ижодидан
ҳам келтиришимиз мумкин. Бу ёшлар ада-
биётимизга янгроқ, умидбахш овоз билан ки-
риб келдилар, бугунги кунда уларнинг номла-
рини билмайдиган китобхон кам топилса ке-
рак. Истеъдодли ёшларимизнинг асарлари
улкан санъаткорларимиз қатори халқимиз
руҳига сингиб бормоқда.

Бир вақтлар, шеърда фикр устунми ёки ҳиссиётми, деган баҳслар бўлиб турарди. Шеърда фикр ва туйғуга алоҳида-алоҳида ёндашиш тўғри эмас эди, албатта. Лекин, бунга кўпинча мулоҳазакорликдан ёки лирик қаҳрамонининг ақли мажнунтолга чуқур хаёлчанлик, паришонхотирлик билан термулишдан бошқага ярамайдиган шеърлар сабаб бўлар эди.

Жанговарлик, фалсафий мушоҳада юриштишга интилиш, ўйчанлик, интеллектуаллик ёшлар шеъриятининг муҳим фазилатига айланди. Дарҳақиқат, А. Орипов, Р. Парфи, О. Матжон, М. Бобоев, Ҳ. Худойбердиева, Муҳаммад Али каби шоирларимизнинг кўпгина шеърлари шундай синовдан ўтди. Бироқ ҳаёт мураккабликлари, кишилар характери ҳақида табиат ҳодисалари мисолида хулоса чиқараверишга одатланиш ҳам худди шу интеллектуаллик муҳри билан китобхонга етиб борди. Дўстлик, муҳаббат, ватанпарварлик туйғулари ҳақида шеър ёзилганда ҳам шу усул кўплаб қўлланди.

А. Ориповнинг «Бургут», «Дорбоз», «Милтирайди бир митти юлдуз», Р. Парфининг «Қайда ўсдинг, қайда яшадинг», О. Матжоннинг «Имкон ҳақида шеър», «Куз сарғайтган олтин япроқча», «Гужум» каби шеърларини китобхон унутаётганининг ҳам сабаби шунда бўлса керак. Бу шоирларнинг кейинги асарлари уларнинг борлиқни поэтик тадқиқ этиш йўлида босиб ўтиши лозим бўлган босқич эканлигини англатди. Бу масала интеллектуалликнинг ҳали етилмаган томонларига тааллуқлидир.

Омон Матжон ёшлар ичида биринчи бўлиб насрий назмларини эълон қилди. Очигини айтганда, шундай истеъдодли шоирнинг китобига: «Гоҳида ўлим шуҳратга сабаб бўлса, гоҳида «ўлдиради»; «Душманнинг хатоси доно қилади, дўстники адо»; «Ҳолингга бошқалар йиғламай, бурун ўзинг йиғла»; «Нотиқ тонггача гапириб анча сувни исроф қилди»; «Ёлғончи лофчининг оғзидан юлдузлар ҳам чиқиши мумкин, фақат тупук ҳолида» сингари жумлаларга ҳам насрий назм ҳуқуқи берилганлиги кишини таажжублантириб қўяди. Албатта, бундай сатрлар тўпламга тасодифан кириб қолган эмас, улар шоирнинг «Имкон ҳақида шеър», «Гужум», «Сим ҳалқада бир ит югурар...» шеърлари ва айрим тўртликларидаги нуқсонларнинг давомидир.

Масаланинг яна бир муҳим жиҳати — насрларнинг лирик прозадан, ҳикматли гаплардан, афористик мулоҳазалардан фарқ қилмай қолаётганлигидадир. Насрий назм заминида ҳар қандай топиб айтилган ўткир фикр, ҳикматли гапгина эмас, балки ўзининг зўр эмоционал қуввати, фикрий теранлиги, мукамал шакли билан одатдаги на бармоқ, на сарбаст вазнига сиғадиган, руҳий кучланиш даражаси қандай ритмда, қайси оҳангда бўлса, шундайлигича қайд этилишини талаб этадиган, фалсафага йўғрилган поэтик идрок ётади.

«Қуёш соати»даги «Тоғда тунадим...», «Одамларнинг йўлида», «Умр бўйи...», «Табиат буюк...», «Ер оқарди...», «Поезддан...» дея бошланадиган парчалар эса Омон Матжон поэзиянинг бу мураккаб турида ҳам муваффақиятга эриша олиши мумкинлигини кўрсатади.

А. Орипов шеърیداги манзара поэтик кечинма эвазига тўлишганда:

Ногаҳон фалакка урган каби дўқ,
Сўзсиз қотиб турар бўйчан тераклар...

Р. Парфи шеърیداги фикрлар оқими манзара тусини олганда:

Қор ёғмоқдадир, ҳофизам ярқоғига
ёзилмоқдадир шашмақом
Менинг ватанимнинг тимсоли бўлиб...—

ёхуд О. Матжон сатрларидагидек манзара ҳиссиёт кўламига монандлашганда:

Худди шу дам ҳис этдим мен осмонни аён,
Туб-қирғоқсиз бир бўшлиғу зич бир сукунат...—

каби поэтик образ моддийлашади, ҳар қанча мураккаблигига қарамай, осон тасаввур этилади, шеърхонда кучли таассурот уйғотади. Узига катта фикр ва теран ҳиссиёт кўламини сиғдирадиган умумлашма поэтик образлар аниқликка, конкретликка асослангандагина жумбоққа айланиб қолмайди, шеърхонда ноаниқ таассурот уйғотмайди. Баъзан борлиқни тўла қамрайдиган поэтик образ яратишга интилиб, унинг моддийлигини назардан соқит қилиш ҳоллари ҳам, афсуски, учраб туради.

Шеърнинг мукамаллиги унинг ибтидоси— эстетик кечинманинг ҳаққонийлигидан келиб чиқади. Поэтик фикрга омукта дастлабки туйғу, ички руҳий оҳанг кейинги ўзгаришларга қарамасдан шеърнинг бадий камолотга асосий замин бўлади. Ҳаяжон гоҳо самимий бўл-

са ҳам, гўзал бўлмаслиги, жўнгина бўлиб қолиши мумкин. Шундан ҳаяжонлардан вужудга келган шеърлар аксарият ҳолларда ритм, қофия, ўхшатиш ва муқояса сингари техник унсурларнинг жой-жойидалигидан қатъий назар юзаки, сийқа тизмадир.

Кейинги йилларда Рауф Парфи, Муҳаммадали Қўшмоқов сингари шоирларнинг ижодида янги-янги фикрлаш йўллари, мажозий тарзда мушоҳада юритиш вояга етиб бормоқда. Улар сарбаст вазнига тез-тез мурожаат этмоқдалар. Совет шеърляти, умуман, жаҳон шеърляти намуналарини мутолаа қилиш ёш истеъдодлар ижодий имкониятларининг руёбга чиқишида жиддий омил бўлаётир.

Сарбаст шеър ўзининг ички ритмик тузилиши билан ажралиб туради. Унинг ички қурилишини кескин, юксак кучланишли руҳий оҳангларнинг ўзига хос ифодаси — баралла, авж пардада куйланадиган турли овозларнинг бир архитектурлик мужассамликдаги ижроси ташкил этади. Сарбаст шеърга асос бўлган ички руҳий оҳанглар бармоқ вазнидаги шеърнинг қатъий белгиланадиган аниқ шаклига тушмайди, у кўпроқ эркинликни, кенгликни талаб қилади. Сарбаст кўп овозли — полифоник шеърдир, шу сабабли унинг ички ритмикаси симфоник куйларга яқин туради. А. Ориповнинг «Мен сени куйламоқ истайман», «Маяковскийга», Р. Парфининг «Вьетнам ҳақида қўшиқ», «Луис Моран», «Ватан ҳақида Бернд Иенцшга мактубим», «Пабло Неруда ўлимига», «Шеърлят» каби асарлари ана шундай ритмик тузилишга эгадир.

М. Қўшмоқов асосан шу вазнда ижод қилмоқда. У ўзига хос поэтик мушоҳада усули,

кутилмаган поэтик образлари, тийраклик билан илғаб олинган, нозик муқоясаларга асосланган шеърлари туфайли дастлабки тўплами билан китобхонлар диққатини тортди. Шеърларида, устоз Миртемир таъбирини қўллаб айтсак, «Пабло Неруда ва Нозим Ҳикмат ҳайқириқларининг олис янғироқлари» ва ўзбек халқ қўшиқлари руҳига хос мушоҳада аломатлари билан бирга шоирнинг ўзлиги чарақлаб туради.

Лекин ҳали М. Қўшмоқовнинг анчагина шеърларида сарбаст вазн имкониятларини етарли эгаллаёлмаганлиги кўзга ташланади. Аслида, бармоқ вазнида чиройли ифодаланадиган нафис, гўзал поэтик муқоясалар сарбастга кўчиб, ортиқча чучмаллашиб, гоҳо эса ортиқча мураккаблашиб қолиши ва сарбастнинг ички ритмикасига мос тушмай эриш кўриниб қолиш ҳоллари кўп учрайди.

Бу фикрни М. Қўшмоқов шеърларигагина эмас, бошқа кўпгина ёш қаламкашлар шеърларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Ҳар қандай адабий ҳодиса мутлоқ шаклланган ҳолда туғилмайди, унда тўла етилиб улгурмаган хусусиятлар албатта бўлади. Чунки адабий жараённинг ўзи доимий ҳаракатда, доимий шаклланишда кечади. Бу жараённинг ички қонуниятлари, боғланишлари бор. Бақувват асарларнинг туғилиши нечоғли қонуний бўлса, заиф асарларнинг пайдо бўлиши ҳам кўпинча табиийдир. Заиф ва гўзал шеърни бир поэтик руҳнинг икки ҳолати, икки хил ифодаси, деб аташ мумкин. Улар орасида муайян боғланишлар бор. Зотан, заиф асарлар ҳам йўқ ердан тасодифан пайдо бўлиб қолмайди. Шу сабабдан муайян адабий ҳодисани таҳлил

этганда фақат муваффақиятлар билан чекланиш кутилган самарани бермайди. Бундан ташқари, ёшлар шеърияти ҳақида фикр юритганда фақат ҳозирги кун талаблари доирасидагина эмас, балки келажак мезони билан ҳам чамалаб кўришга тўғри келади. Чунки бу шеърият ўзининг катта келажакдан далолат бермоқда, бўлғуси камолотнинг айрим белгиларини зуҳур этмоқда.

1976

ЁЗУВЧИ ВА КИТОБХОННИНГ ДУСТИ

Санъатни идрок этиш уни яратиш сингари огир ва машаққатли бўлиши мумкин.

А. Толстой

Танқид ижтимоий ҳаётда ҳам, ижодкор фаолиятида ҳам, китобхон эстетик кечинмаларида ҳам ўз ўрнига эга. У ижтимоий ҳаётдаги актуал масалаларни, ижодкорларнинг илғор қарашларини, китобхоннинг истак-мулоҳазаларини акс эттиради, санъатнинг ўз-ўзини англаш формаси сифатида муайян давр эстетик тафаккурининг умумий ва ички ривожланиш қонуниятларини ойдинлаштиради.

Ёзувчи. Танқидчи. Китобхон. Агар шулардан бирортаси бўлмаса, умуман адабиёт яратилмасди. Адабиётнинг фазилат ва нуқсонлари шу кучларнинг баҳамжиҳат ҳаракатидан вужудга келади.

Адабий танқидни бир гуруҳ адабиётшунос олимларнинг ижоди сифатида тушуниш унинг фаолият доирасини равшан тасаввур эта олмасликдан туғилади. Танқид матбуотдаги мақола ва тақризлар, эълон қилинган тадқиқотлардангина иборат эмас. У маълум бир даврнинг адабий-бадиий-танқидий руҳи, танқидий асарлар эса шу руҳнинг аниқ, равшан, таҳлилий фикрий шаклга тушган кўриниши, кўзгусидир.

Бизнингча, чинакам ёзувчи учун энг муҳими асар босилиб чиққандан сўнг у ҳақда танқид қандай фикр билдиришидагина эмас, бал-

ки ижод жараёнида асарга танқиднинг қанчалик кучли таъсир кўрсатишидадир. Гап шундаки, яхши ёзувчи ҳамиша зукко танқидчи ҳам, бусиз бақувват асар яратилмайди. Шу маънода конкрет бир асар танқиди унинг ибтидосидан — ижодий ниятдан бошланади. Аниқроғи, биринчи танқидчи ёзувчининг ўзидир. Агар ёзувчида ўз таъбу табиатини, иқтидори, интилишлари доирасини чуқур англаш етишмас экан, камчилик ва хатоларини билиш, ўзининг ожиз томонларини пайқаш, яъни, ўз-ўзига танқидий муносабат йўқ экан, асари босилиб чиққандан сўнгги муҳокама-лар ва матбуотда билдирилган фикрлар айрим ўзгартиришлар, тузатиш ҳамда сайқаллашдан бошқа жиддий фойда келтирмайди. Ўзлигини кўра билмаган ёзувчининг кўзини танқид очиб қўйиши маҳолдир.

Иккинчидан, танқидчи ҳам, ёзувчи ҳам бир ҳаводан нафас олади, мавжуд адабий муҳитдан ажралиб яшамайди. Қолаверса, аксар пайтларда танқиднинг савиясини адабий жараён белгилайди, чунки танқид унга асосланади, унинг айни пайтдаги аҳволни акс эттиради. Адабий-танқидий тафаккурнинг қонуният ва талаблари шу заминда шаклланади. Шунинг учун танқидчиликда умумий баҳолаш мезони ўзгармас андоза сифатида қўлланилмайди, балки ҳар бир давр адабиётининг ўзига хос ривожланиш хусусиятини ҳисобга олган, қиёсий-таҳлилий тадқиқот натижаларига таянилган ҳолда хулоса чиқарилади.

Талабчанлик, мурасасизлик, асарни юксак ғоя ва юксак бадиият мезони нуқтаи назаридан баҳолаш танқиднинг доимий принципла-

ри ҳисобланади. Лекин аини пайтда шу юксак принциплар истеъдодларни авайлаш, уларни рағбатлантириш заруриятини ҳам инкор этмайди. Яъни, ҳар асарда истеъдоднинг ҳамма имкониятлари очилавермайди, унинг потенциал кучи ва келажагини ҳам кўра билиш керак.

Танқид — омма фикрларининг ифодасидир. Мунаққид кенг жамоатчилик номидан иш кўради; кўпчиликнинг қарашларини тарғиб қилади, шу сабабли унинг вазифаси жуда масъулиятли. Мукамал назарий тайёргарликка, қомусий билимга эга бўлиш, Бутуниттифоқ, лозим бўлса, жаҳон адабиёти миқёсида фикр юритиш, бадий асарни ҳозирги куннинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий масалаларига, халқаро долзарб муаммоларга боғлиқ ҳолда таҳлил эта олиш танқидчиликнинг муҳим шартлари экани барчамизга маълум.

Лекин танқидчи, аввало, нафис ва ўткир нафосат туйғусига — эстетик дидга эга бўлмаса, назарий савиясининг кенглигига қарамай, санъатнинг бадий моҳиятини ҳис эта олмайди, жаҳон адабиётини мукамал ўрганган ҳолда ҳам конкрет бир асарни кўнгилдагидек таҳлил қила билмайди.

Китобхоннинг танқидчига қараганда имкониятлари кенг, у кўнглига ёққанини танлаб ўқийди. Танқидчи эса қайси адабиёт билан шуғуланса унинг барча маҳсули билан танишиб чиқишга мажбур. Шу сабабли танқидчининг баъзи «ашаддий» китобхонга нисбатан сон жиҳатидан кам мутолаа қилганлигини кечириб мумкин, аммо нафосат туйғусининг ўткирли ва таҳлилдаги нуктадонлиги жиҳати-

дан ундан ҳеч бўлмаганда бир поғона юқори турмаса, кечирish мумкин эмас.

Бизнингча, адабий танқидчилигимиздаги нуқсонлардан бири шунда. Кўпчилик мақола ва тақризлар, бир қанча тадқиқотларни синчиклаб кузатганда, бу фикрга талай далиллар топиш мумкин. Дарвоқе, адабиётимиз жонкуярларидан бири Умарали Норматов «Танқидий тафаккур гулхани» деган мақола-сида ҳар хил савиядаги ўнлаб асарларга турли танқидчилар томонидан берилган баҳо-лар бирдай чиққанлигини куйиниб айтиб ўтган эди. Унта оригинал, мутлақо бир-бирига ўхшамаган асар бўлсаю уларнинг ҳаммасига бир хилда стандарт баҳо берилса — бунинг сабаби тақризчиларнинг айримлари адабий трафаретга ўрганиб қолганликлари, уларда нафосат туйғусининг хийла тўмтоқлашиб, назарий масалаларни пухта билишига қарамай, бадиий асарни ҳис қила олмаслигидан далолат беради.

Танқидчининг эстетик диди нозик ҳис этиш туйғусигина эмас, балки «ҳодисани ўз идеалига қиёслаш» (В. Г. Белинский), таассурот объектини назарий-таҳлилий мушоҳада этишдан иборат фаол ижодий-руҳий кечинма ҳамдир. Бундай нафосат туйғуси адабий маҳсулотнинг ички моҳиятини туйиш, уларни тадқиқот манбаи сифатида танлай, саралай билишдан бошланади.

Асарни чуқур тушуниш ва теран ҳис қилиш, ундаги воқеа-ҳодисаларни ўз руҳий ҳолатларига кўчириш, яъни, «асар билан бирга яшаш» илмий танқидий ишнинг ҳиссий мазмунини яратади, унга маълум кайфият бахш этиб, фикрлар ўртасида жонли, эркин боғла-

нишни вужудга келтиради. Соғлом шаклланган нафосат туйғуси танқидчини ортиқча маддоҳликдан ҳам, асоссиз айбситишлардан ҳам табиий равишда сақлайди. Айрим тақризларда қандайдир мавҳум қиёфали танқидчи томонидан китобхонга асарнинг умумий жиҳатлари ҳақида, аллақачондан бери ҳаммага маълум қондаларни ортиқча мураккаб, бирмунча «илмий», жонсиз, мажҳул тарзда баён қилинишига сабаб ҳам муаллифда ана шу фазилатнинг етишмаслигидадир. Худди шундай тақриз ёхуд мақолаларда танқидчининг бадний ижод психологиясини асар авторичалик билмаганлиги, фикр-мулоҳазалари эса китобхон мушоҳадасидан ақалли бир поғона юқори кўтарила олмаганлиги сезилади.

«Комил Яшин ва Ҳамид Ғуломнинг «Тошкент хазинаси» («Олтин қўллар») номли очерки Тошкент областининг районларидаги пахтакорлар ҳақида бўлиб, оригинал ёзилганлиги, публицистик ёлқини билан ажралиб туради. Машҳур пахтакор Исматов, Саид Мамедовларнинг қилган ишлари бошқаларга ўрнак бўларли тарзда кўрсатилган» (Ҳакимжон Қаримов, «Долзарб ижод»); «у (Мамадали Маҳмудов — А. А.) она қишлоғи — Боғдоннинг сўлим боғ-роғлари, қир-адирлари, меҳнаткаш одамлари ҳақида ёзади, уларнинг матонати, иродаси, орзуларини акс эттиришга ҳаракат қилади» (Ислом Усмонов. «Қишлоқ илҳомлари»); «у (Асқар Қосимов — А. А.) табиат гўзаллигидан баҳраманд бўлади, дунёнинг паст-баланди ҳақида мулоҳаза юритади, гоҳ изтиробга тушади, гоҳ қувонади» (Шавкат Туробов, «Равон сатрлар»)...

Китобдан китобга, мақоладан мақолага кўчиб юрадиган

бир қолипдаги бундай фикрларни истаганча келтириш мумкин. Бу камчилик номлари тилга олинган тақризчиларгагина хос эмас. Ҳатто дид, адабий савод билан ёзилган бир қанча мақолаларда ҳам асар қайси мавзуга бағишланиб, унда қандай одамлар акс эттирилганлиги, автор мавзуни ёхуд табиат манзараларини, она қишлоғини, ёки, умуман, Ватанни севишни (гуё асарни ўқиган китобхон буларни пайқамай қоладигандек) уқтириб ўтиш шарт, деб билиб, узундан-узоқ ахборот берилади. Бунинг тескараси ҳам учрайди. Тақризнинг қизиқарли, таъсирчан чиқишига интилиб, мақтов ёки танқидда меъёр масаласи унутилади, тақризчи асар моҳиятини очишдан кўра, ўзининг гапга чечанлиги, чиройли сўз ва ибораларни қўллай билиш «маҳорати»ни китобхонга кўз-кўз қилмоқчи бўлади. Эркин Самандаровнинг «Вафо деган гавҳар» тўпламига ёзган тақризида филология фанлари кандидати Нарзулла Шодиев асардан олган ўз таассуроти билан ҳисоблашиш у ёқда турсин, ҳатто шеърхонда эстетик дид борлигини ҳам эсдан чиқариб қўяди. Қуйидаги дабдабали жумлаларни ўқиганда китоб авторининг ҳам ўнғайсизланиши турган гап: «Китоб мундарижаси жозибаси ана шу олий эҳтироснинг ёғдусидан нурафшон бўлиб турибди. Мажмуа интемотиви бўлмиш бу даҳо туйғу ҳар бир шеър мазмуни ва оҳангига, «Комиссар» достони мавзуи ва руҳига сингиб кетган». Шоир ижодига бундан ҳам мавҳум баҳо бериб бўладими?! Холис, объектив фикр ўрнига баландпарвоз таърифлар, жимжимадор гаплар! Ҳолбуки, тақризда келтирилган мисоллар аксинча, тақризчининг ўзи «олий эҳтирос ёғду-

сидан нурафшон» шеърларнинг камчиликлари борлигини пайқаб қолади, тақриз охирида эса «мавзуи ва руҳига даҳо туйғу сингиб кетган» дostonни танқид қилади.

Ёзувчини етти осмонга олиб чиқиб қўядиган бу хилдаги танқидчилар асар устидан ҳукм чиқараётган тақризнинг ўзи ҳам баҳо-ланишини, китобхоннинг ҳам кўз-қулоғи борлигини эътиборга олмайдилар, шекилли.

Узига талабчан шоир ҳар бир сўзни салмоқлаб кўради, уни ўз ўрнига қўйишга интилади, акс ҳолда яхши шеър яратилмайди. Чинакам ёзувчи бир жумла устида соатлаб, баъзан ҳафталаб бош қотиради. Негадир тақриз ёзаётганда унинг ҳам ички қурилиши, композицияси, фикрлар оқимида маром, мақсад бўлиши кераклигини унутамиз. Ижодкор, албатта, ўзини ўйлантираётган, кечаю кундуз тинчлик бермаётган, сиртга чиқармаса бўлмайдиган бирор масалани ўртага қўяди, уни кўп билан баҳам кўришга интилади. Бу кўксига сиғмаётган шодликми ёки кўнглига тошдек чўкаётган дардми, ҳар қалай, ижодкорни ёзишга ундайдиган ички бир руҳий куч. Бадий асарни ички эҳтиёжсиз яратиш мумкин эмас. Лекин мақола ва тақризлар-чи? Нима учун биз танқидчиларга бундай талаб қўя олмаймиз? Наҳотки, танқидчининг иши ҳам табиий ижодий эҳтиёж билан эмас, ёзувчи ёки шоирнинг нималарни тасвирлаганини уқтириш, асарнинг ютуқ ва камчиликларини шархлаш учунгина ёзилса? Мана бундай «таҳлил»ни китобхон нима деб ўйлайди: «Сафар Барноевнинг «Соғинч» шеърий тўплами катталарга мўлжалланган асарлардан иборат бўлиб, «Менинг қалбим» ва «Дил на-

воси» деган икки бўлимдан иборат». (Садриддин Салимов, Самандар Воҳидов).

Бир вақтлар тақриз танқис, тўпламига тақриз чиқса, ёш шоирнинг тан олиниси билан баробар эди. Ҳозир аҳвол бошқача: барча матбуот органларида, ҳатто район газеталарида ҳам янги асарга муносабат билдирилади. Газета ва журналларимизда мунтазам равишда босилаётган тақриزلарга назар ташласак, адабиётшунос олим, танқидчиларнинг кўплаб китобларидаги бугунги адабий жараёнга бағишланган мақола ҳамда тақриزلарни кўрсак, КПСС Марказий Комитетининг адабий танқид ҳақидаги қароридан сўнг танқидчилик қанчалик фаоллашгани, ҳаёт ва адабиётнинг долзарб, муштарак масалаларига эътибор кучайганига гувоҳ бўламиз.

Бироқ ҳар тўқисда бир айб, деганларидек, жўн асарларга ёзилган бўш тақриزلар ҳам кўпайиб бормоқда. Бу ҳақда қайта-қайта гапирилади, адабий йиғинларда, махсус мақоаларда, зангори экран орқали чиқишларда ана шу иллат кескин танқид остига олинади, шунга қарамай эътиборсизлик оқибатидами ёки кўникиб қолдикми, улар барҳам топмай турибди.

Адабий танқиднинг бурчи эълон этилган барча катта-кичик асарларни миридан-сиригача таҳлил қилиш билан белгиланмайди, майда-чуйда тизмалар (адабиётни нуқул яхши асарлар ташкил этмайди) хусусида ва ҳатто, баъзан қанчалик эриш туюлмасин, адабиётга ном қозониш воситаси деб қарайдиган, шунчаки қоғоз қораловчилар ҳақида унинг сукут сақлашга ҳам баъзан ҳақи бор.

Арзимайдиган асарлар хусусида чуқур

диққат билан атрофлича мулоҳаза юритиш, ўткинчи ҳодисалар тўғрисида узоқ мунозара олиб бориш ҳам танқидчини икир-чикир билан ўралашиб қолишга мажбур қилади. Бир неча йил аввал Тўлқиннинг «Гугурт», «Курсдошларимга», Азиз Абдураззоқнинг «Ёмғир хонанда» каби шеърлари атрофида кечган баҳсда худди шу ҳол рўй берган эди.

Албатта, кичик нуқсонни йўқотиш катта камчиликнинг олдини олади, лекин бунинг учун кетган вақт, куч, билим жиддий муаммолар муҳокамаси ҳисобидан сарфланмаслиги керак, йўл-йўлакай айтиб ўтиш мумкин бўлган масала хусусида йиллаб баҳслашиш адабий танқид савиясига салбий таъсир кўрсатади, холос.

Санъат асарида реал оламга мос, мутаносиб, унинг моҳиятини ўзида акс эттиргани ҳолда, айти пайтда, эстетик табиати, кўпгина томонлари билан фарқланадиган бадний борлиқ гавдаланади. Бу борлиқ манбаи ижодкорнинг индивидуал, субъектив поэтик ўзлигидадир. Услуб, бадний тасвир воситалари, маҳорат сингари бошқа хусусиятларнинг такрорланмаслиги шундан бошланади. «Навой баднийати», «Толстой дунёси», «Достоевский маънавияти», «Уильям Фолкнер штати» каби тушунчалар шу туфайли пайдо бўлган, чунки улкан ижодкорлар санъат оламида ўз дунёсини, ўз «мамлакати»ни, ўз адабий маконини яратиб кетади.

«Ижодингизга қайси санъаткорлар таъсир кўрсатди?» деб савол берилганда, Эрнест Хемингуэй ёзувчи, шоир, бастакор ва рассомлардан шуларнинг номларини санайди: Марк

Твен, Флобер, Стендаль, Бах, Тургенев, Чехов, Эндрю Марвел, Жон Донн, Мопассан, Киплинг, Торо, капитан Мариэтт, Шекспир, Моцарт, Кеведо, Данте, Вергилий, Тинторетто, Иероним Босх, Брейгель, Патенье, Гойя, Жотто, Сезанн, Ван Гог, Гоген, Сан Хуан де ла Крус, Гонгора. Бу рўйхатга Л. Толстой, Достоевский, Гертруда Стайни ҳам киритиш мумкин.

Жаҳоннинг энг улкан ёзувчиларидан бири муболаға қилаётгани йўқ — унинг асарлари синчиклаб кўздан кечирилса, дарҳақиқат, тилга олинган санъаткорлар ижоди «из»ларини пайқаш мумкин. Аммо шунга қарамай, ёзувчи уларнинг бирортасини такрорламайди, аксинча, мустақил индивидуал услуби билан бошқаларга сабоқ беради.

Бу фактни кейинги йилларда ёзилган баъзи тақриз ва мақолаларда ташқи ўхшашлик, айрим яқинликларга асосланиб, «фалончи фалончилар таъсирида ёзмоқда», ёхуд «фалончиларга тақлид қилмоқда», «асарларидан аллакимларнинг овози эшитилмоқда», «кимдандир қилинган таржимага ўхшайди» қабилида юзаки, дудмал фикрлаш одат тусига кираётганлиги муносабати билан эслатяпмиз.

Масалан, «Бухорода бир қизни кўрдим» шеъри Миртемирнинг «Бир гўзал» шеърига тақлидан ёзилгандек таассурот қолдиради», — О. Абдуллаев Абдулла Шернинг «Кўклам табассуми» тўпламига ёзган тақризида шундай дейди. «Бўрон», «Демак, сендан ортиқ умид қилмайман», «Сайёҳ қўшиғи» каби шеърларда ёш шоирнинг изланишларини кўрмаймиз, улар нўноқ таржимоннинг яхши-

гина шоирдан қилган таржимасига ўхшайди», — дейди Шукур Қурбонов Мирпўлат Мирзаевнинг «Тонг жилваси» тўпламига ёзган тақризида.

Ёш қаламкашда кимларнинг таъсири кучлироқ эканлиги тўғрисида ахборот беришдан кўра, унинг эндигина шаклланиб келаётган ижодий шахсини рўй-рост очиш, унга тўғри йўл кўрсатиш асосий мақсад эмасми? (Қолаверса, улкан санъаткорлар таъсирида бўлиш, уларга эргашиш ва руҳан яқинлик ижобий хислат. Ахир, худди шу йўл — санъат намуналарини мутолаа қилиш ижодий мустақилликка эришишга ёрдам бермайдими?!)

Шоирнинг тўпламида қайси санъаткор тилга олинган бўлса, ўшанга тақлид сезилади, деб жар солиш, одатда муаллифнинг поэтик ўзлигини ҳам, ўша санъаткорнинг муаззам бадий борлигини ҳам ҳис қилмасликдан, яъни эстетик диднинг саёзлигидан туғилади.

«Ҳаётбахш шабадалар» мақоласи авторлари, филология фанлари кандидатлари Келди Қодиров ва Эркин Худойбердиевнинг «янгилик яратиш ҳеч ким илғаб ололмаган нарса ни илғаб олиш, кашф қилиш шоир учун зарурат бўлмоғи, ижодий таомилга айланмоғи лозим», деган маълум талаб асосида ёшлар шеърятини таҳлил этишга интилишлари, албатта, яхши ният. Бироқ мақола билан танишганда ўқувчида бошқачароқ, мазкур авторлар таъбири билан айтганда, «жонсарак» таассурот туғилади: Рауф Парфи, Ҳалима Худойбердиева, Муҳаммадали Қўшмоқов, Абдулла Шер, Сулаймон Раҳмон каби ёшлар ижодида бадий кашфиётга интилишдан кўра, машҳур

шоирларга тақлид қилиш устунроқ экан, деган нотўғри хулоса келиб чиқади.

«Ҳалима... ўзига хосликка эришиш йўли деб равон сатрларни атайлаб (?) бузади, шеърхонни уринтиришни яхши кўради (?)» қабалида «ҳеч ким илғаб ололмаган» қизиқ факт келтирилгач, Ҳалиманинг «Менинг чавандоз умрим», «Умр оти чопағон жуда», «Бўшатишган от», «Отам хотирасига» каби шеърларидан аллакимларнинг (?) садолари эшитилмоқда», деган шубҳали фикр билдирилади. «Рауф Парфининг айрим шеърлари Нозим Ҳикмат анъанасининг нўноқ бир кўринишидек таассурот қолдиради... унинг баъзи шеърлари симобдек ялтироқ, титраб туради. Ҳаётини замани йўқдай таассурот қолдиради». Бу тахминий «таассуротлар» таҳлил сифатида ўқувчига тақдим этилади. Агар танқидчиларнинг мулоҳазаларига ишонсак, Муҳаммадали Қўшмоқов тақлидда ҳаммадан ўзиб кетибди: «Унда Гарсиа Лорка, Рафаэль Альберти, Николас Гильен, Пабло Неруда, Поль Элюар каби шоирларнинг шаклий таъсири яққол сезилмоқда... Лойқа ариқчага тиниқ ирмоқ кўшилса, узоқ масофагача бир-бирига кўшилмай ўз ҳолича оқади. Муҳаммадали Қўшмоқовда ҳам шу ҳол кўринмоқда». Авторларнинг бу хилдаги «дўндириб» топилган «кашфиёт»лари мақоладаги: «Шакл ахтаришда Рауф Парфи, Муҳаммадали Қўшмоқов, Ҳалима Худойбердиеваларда жазманлик (?) сезилмоқда», «...пашшадан фил ясаб одамларнинг бошини айлантирадиган (?) шеърлар... ёш шоирларда... талайгина топилади» каби думбул мулоҳазаларига далил сифатида келтирилади. Ижодий изланишга муносабат шун-

дай бўладими: қандайдир «лойқа ариқчалар» «одамларнинг бошини айлантиришга уринаётган» эмиш...

Утган асрдаёқ В. Белинский айрим шаклий муштаракликни нотўғри талқин этишга қарши шундай деб ёзган эди: «...олим» танқидчилардан бири (бунда ўша пайтларда машҳур бўлган адабиётшунос Н. И. Надеждин назарда тугилади — А. А.) Пушкинни Байронга таққослаб, унинг поэмаларидаги қаҳрамонлар Байрон поэмалари қаҳрамонларига ўхшаш — худди кичик шайтончалар иблисга ўхшагандек: шу сабабли Пушкин ҳеч нарсага арзимади, деган хулосага келади».

Мақола авторлари тилга олинган ёш шоирларнинг ижоди ҳақида бундай фикр билдирмайдилар-у, аммо уларнинг масалага ёндошишлари ўша «олим» танқидчи қўллаган усулни эслатади.

Барчамизга маълум: ёш ижодкорлар жаҳон тараққийпарвар адабиёти намуналарини ташналик билан мутолаа қилмоқдалар. Шубҳасиз, бу ижобий ҳодиса. Ёшларнинг келгусида жаҳон адабиёти миқёсига чиқишларига ёрдам берадиган муҳим омиллардан бири ҳам шунда.

Кучли адабий таъсир аксарият ҳолларда иккита натижага олиб келади: биринчиси — салоҳиятли ёш қаламкаш ва етук санъаткорнинг эстетик принципларида ҳамоҳанглик туғилади, устоз ва шогирд асарлари ўртасида руҳий яқинлик пайдо бўлади; иккинчиси — кучли санъаткорнинг поэтик ўзлиги, қудратли овози маълум муддат ёш ижодкорнинг бадий мушоҳадасида ҳукмронлик қилади, яъни тажрибасиз шогирд ўзи ҳам пайқамай

устозга эргашади, у танлаган йўлдан боради. Ҳар икки ҳолда ҳам ёш истеъдоднинг поэтик аслиятини қидириш, уни юзага чиқаришга ёрдам бериш керак.

Танқидчи устоз ва шогирднинг ижодий мулоқотини равшан пайқаб, ҳар иккаласининг поэтик ўзига хослигини ҳис этиб, бу мураккаблик моҳиятини чуқур тушунадими ёки ташқи ўхшашликни дастак қилган ҳолда, шогирдни тақлидчиликда айблайдими — буни эстетик дидининг нечоғли туйғулиги ҳал этади.

Худди шундай ҳодисалар танқидчилигимиз олдида адабий таъсир жараёнининг кўпгина мураккаб муаммоларини тадқиқ этиш масаласини кўндаланг қўймоқда. Ёш шоир ва ёзувчилар ижодини таҳлил қилишда фақат ўзбек адабиёти миқёсидагина фикрланмасдан, уларни жаҳон адабиётининг айрим намояндалари ижодига муқояса этишга ҳам мажбур этмоқда. Чунки «Бугунги кунда ёшлар фалон-фалон ижодкорлар асарларини мутолаа қилмоқдалар ёки фалончилардан ўрганмоқдалар, ёхуд фалон услубий оқимнинг ижобий хусусиятларидан фойдаланмоқдалар» каби мулоҳазалар орқали ижодий таъсир манбаларига ишора қилиш қониқарли натижа бермайди.

«Ёш санъаткорлар билан олиб бориладиган жамики иш уларга сезгирлик, ҳурмат билан қарашни талабчанлик ва принципиаллик билан бирга қўшиб олиб борилиши керак. Ёшларнинг муаммолари ва эҳтиёжларини ўрганиш, уларнинг ўз қобилиятларини рўёбга чиқаришларига ёрдам бериш, талантларни ижодий жиҳатдан истиқболли йўлдан камол топ-

тириш лозим» деб уқдирилади КПСС Марказий Комитетининг «Ижодкор ёшлар билан ишлаш тўғрисида» қарорида. Бу сўзлар адабий танқид зиммасига юклатилган вазифанинг масъулиятини яна бир карра таъкидлайди.

Оригинал, муҳим адабий ҳодиса деб аташга арзигулик асар китобхонларни қизиқтириб, адабиётга жиддий улуш қўшибгина қолмай, танқидчиликнинг ривожига ҳам катта аҳамият касб этади. Бундай асар одатда шу пайтгача тасарруф этиб келинган назарий ақидалар ўлчовига мос тушавермайди, эски қоидалар доирасига сиғмай, ўзига мос, янги муносабат талаб қилади. Шу тарзда у адабий танқиднинг фаолият доирасини кенгайтиради, назарий муаммоларнинг янада равшанроқ ҳал этилишини таъминлайди.

Бизнингча, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов каби ижодкорларнинг майдонга чиқиши танқидчиликка ана шундай таъсир кўрсатди. Ёшлар ижоди танқидга бир қатор ўзгаришлар киритиш, шеъриятнинг кўпгина долзарб масалаларини ойдинлаштиришга туртки бўлиши билан бирга ўз танқидчиларини ҳам вояга етказди.

Бугунги кунда эса ёшлар янада фаол, янада жўшқинроқ қалам тебратмоқдалар. Ҳар йили ўнга яқин қаламкашнинг биринчи китоби нашр этилмоқда, газета ва журналларда кунда бўлмаса-да, ойда янги бир ҳаваскорнинг илк шеъри, ёхуд ҳикояси эълон қилинмоқда.

Шогирдлик ва балоғат босқичлари орасидаги давр — машаққатли, оғир давр. Тинимсиз изланиш ва руҳий қийноқлар, яратиш

завқи ва инқироз азоби, умид ва ишончсизлик, ғалаба ва мағлубият эндигина ижод майдони-га кириб келаётган истеъдоднинг доимий ҳамроҳидир. Ҳар қанча камтарлик қилишга уринмасин, ёш қаламкашга ҳали бўёғи қуриб улгурмаган саҳифалар, биринчи китоб катта шодлик, бир олам қувонч бағишлайди. Табиий, энди у ўз китобига кенг китобхонлар оммасининг муносабат билдиришига қизиқади, адабий танқиднинг қандай ҳукм чиқаришини кутади. Бусиз мумкин эмас. Чунки у кўнгиладоларини ўзи учун эмас, халқ учун шеър, ёхуд ҳикояга кўчирган, халқ билан дардлашишни, завқ-шавқлари ҳамда ҳис-туйғуларини китобхонлар билан баҳам кўришни истайди.

Ёшларнинг фақат номларини таъкидлаб ўтиш, далда маъносидан елкасига қоқиб қўйишнинг ўзи кифоя қилмайди, улар худди ўзларидек тажрибасиз тенгқурлари ёзган мақола билан ҳам қониқмайдилар. Ёш ижодкорларимиз адабий танқид минбаридан айтиладиган жиддий ҳукмларга, фикрларини чуқурлаштирадиган, ўзлигини шакллантирадиган, изланишлари йўналишини ойдинлаштирадиган тадқиқотларга муҳтождирлар.

Танқидчи олимларимиз — Матёқуб Қўш-жоновнинг чуқур илмий мантиққа асосланган вазмин фикрлари, Озод Шарафиддиновнинг муросасиз, одилона, айни пайтда, сержило ва сермазмун мушоҳадалари, Иброҳим Ғафуровнинг нозик кузатишларга бой услуби, Норбой Худойбергеновнинг дадил чиқишларида ёш қаламкашлар ижоди янада кўпроқ ўрин олиши заруриятини таъкидлаб ўтишни истардик. Чунки бармоқ билан санарли бир неча

мақола ҳамда ўнга яқин тақризларни истисно қилсак, ёшлар ижоди ҳақида етакчи, профессионал танқидчилар махсус, атрофлича таҳлилга асосланган асарларни кам яратмоқда.

Дўстликнинг замирида ақлдан юқори турадиган қандайдир хусусият бор — бу хусусият ибтидоий одамнинг кўнглида жамоа бўлиб, биркиб яшаш заруриятини илк марта ҳис қилишдан вужудга келганми, ёхуд инсоннинг асрлар давомида елкама-елка курашиб орттирган тажрибасидан туғилганми, ҳар ҳолда, олдиндан келишиш, битим, режа тузишнинг ўзи билангина дўстликка эришиш мушкул! Табиатан яқинлик — унинг асосий қонуниятидир.

Ёзувчи ва танқидчи муносабатида ҳам ана шу боғланиш мавжуд, десак, муболаға бўлмас.

Яхши билмаган одамнинг билан дўст бўла олмайсан киши. Яхши билсанг-у, унга нисбатан ҳамдардлик туйғуси етишмаса, сенинг дўстлигинг ортиқча юк. Ҳамдардлик, ҳамрозлик унинг табиатини юракдан ҳис этишда, барча ҳис-ҳаяжонларию ўй-фикрларини унинг ўзидек тушунишда кўринади.

Адабий танқиднинг энг нозик масалаларидан бири — ижодкорнинг поэтик ўзлигини тўғри, аниқ ҳис қилишдир. Бу мураккаб иш, ёзувчининг таржимаи ҳолини батафсил билган, барча асарларини — дастлабки хомаки нусхаларидан тортиб тугалланган вариантларигача — пухта ўрганган ҳолда ҳам унинг бошқаларникидан ажралиб турадиган бадий борлигини ҳис этолмаслик мумкин. Танқидчи

савқи табиийси худди ана шу мураккабликни енгиб ўтишда кўринади. Унинг эстетик диди замирида ҳам интуицияси — руҳшунослар таъбири билан айтганда, «олтинчи туйғуси» туради. Табиатида ана шу туйғу мавжуд бўлган танқидчигина ҳамдард, ҳамжиҳат дўст сифатида ижодкорга кучли ижобий таъсир ўтказа олади.

Ёзувчи эса ҳамиша бундай дўстга жудажуда муҳтож. Айниқса, яратиш дардида ўртанган кезларида, жаҳонга таниқли санъаткор Алексей Толстой бунини эътироф этиб, шундай деган эди: «Ижод жараёнида муҳим ҳолат бор: бу романингизнинг ҳали сиёҳи қурмаган саҳифаларини тинглаётган қаттиққўл, оқил дўстингизнинг иштирокидир. Унинг завқланиши, кўз ёш тўкиши, қаҳ-қаҳ уришининг аҳамияти катта. Агар у хўмрайганча, ярамайди, деса — бундан ёмони йўқ. Танқидчи шундай дўст, шундай биринчи ҳакам бўлиши керак. Ижод дақиқаларида шундай киши борлигини билиш қанчалар муҳим!»

1976

КУНДУЗНИНГ РАНГИ

Таассурот

«Букун кечди. Қуюлди оқшом...»

Хона. Деразадан нотаниш тун қарайди.
Тахдид билан, тунд, кўз узмай тикилади.
Столдаги чироқ қоғозга ҳайрон термулади.
Қилт этмай турган деворлар сокинлигида аллақандай ҳадик.

Соатнинг кўзида Вақт парчинланган.

Нотинч руҳда билгисиз туйғулар кезинади.

Жим. Борлиқ жим. Фақат кўкракда юракнинг безовта дукури. Дарғазаб муштоқлик.

...Кўнгилда чўкиб ётган. Сўз қалқийди.
Қоғозга изтироб тирқирайди:

Бўрон, дўстим, нечун жимсан,
Нечун жимсан, Чақмоқ укам,
Синглим Сукунатнинг қошида?

Сўзлар қоғозга оғир ботади, залворидан сатрлар майишиб кетади. Туйғулар сатрларда кўзёшдек сизийди. Азоб! Қоғоз — оқлиқ, у — тоза. Сўз — муқаддас. Виждон розини қоғозга кўчириш, Сўз билан юзма-юз мулоқот — азоб.

Ҳар куни ҳузурингга келаман,
Ултираман соатлаб,
Сен мени тушунишинг керак, чинор.

Дунёнинг азим-азим чинорлари бор. Улар
жуёшга яқин юксакликда шовуллайдилар, юк-
сакликка чорлайдилар. Улар соя ташламайди,
нур сочади. Кўнгил дунё қадар кенг — бу чи-
норлар кўнгилнинг маҳобатли машъаллари.

Неруданинг ўлими! Бир чинор қулади.

Кўкракдаги сукунат портлайди, туйғулар
шиддат билан қуйилади:

Нафасини ичига ютиб юборган ҳаво

Дим.

Нафасини ичига ютиб юборган

Паблосиз.

Бугун танҳо ҳасрат. Шоир ва Дунё.

Сўз йўқ Сўзга,

Осмон тошиб кирар кўзга, сиғмас кўзга,

Пабло.

Бу буюк ҳасратнинг мазмуни ўзга, Пабло.

«Қайғунинг қора суврати» — марсия. Ранг-
лар ҳазин, лекин хаста эмас. Сатрларда ҳас-
рат ҳайқиради, қудратли оқим бўлиб гупира-
ди. Бу улкан, жаҳоний ҳасрат. Уни кўкракда
сақлаб бўлмайди. Уни кўнгилга кўмиб тин-
чишнинг иложи йўқ. У юракнинг бир парча-
сини юлиб кетади. Бундай пайтда илҳом
завқ-шавқ эмас, у — оғриқ. Шоир кўксига
чирмашган оғриқни қоғозга туширмагунча,
сатрларни ингралмагунча нажот топмоғи душ-
вор.

Ингроқ қоғозда оҳангларга бўлинади, ба-
равж куйда суратланади. Шу куй долғаларида
юрак тинчийди, дард бир қадар осойишта ке-
чади.

Шоир ҳаёти сатрдан бошланади, шеърла-
рида тажассум топади. Коинот мангулигига

таққослаганда инсон умри йилт этган ёруғ бир сония. Ижодкор ана шу сонияга коинотни — мангуликни сиғдирмоғи лозим. Ижодкор интернационал шахс, у ўз халқи ва башарият кечмиш-кечирмиши билан яшайди. Шеър — ижтимоий кечинмалар кўзгуси. Шу сабабли шоир кўнгли Дунё мазмунини ифодаловчи Сўзга тенг туради.

Мутолаа. Хаёл дунё кезади. У шеър бўлиб туғилади, аста-аста ўсиб, йиғилиб китобларга айланади: «Қарвон йўли», «Акс садо», «Тас-вир», «Хотирот»...

Сатрларнинг ўтли изларида Рауф Парфининг сурати чизилади — шахсидан кучлироқ, юксакроқ, дунёни ўйлайдиган, фаол виждонли, Сўз билан юзма-юз қолганда бардошли, ўзига бешафқат шоир — граждани сийрати.

Шеърлар айрим ўринларда тасаввурни чувалаштириб, ясама ташбеҳлари билан дилга ўрнашмайди, онда-сонда Рауф Парфининг портрети анча Хира тортади. Майли, Одам Ҳаммавақт кучли ҳиссиётлар оғушида яшайди-ку, ахир.

Уқилган сари кундалик ташвишлар унутилади, шеърлар ўз ҳасрати билан кўнгилдаги ўткинчи ғуссалар ғуборини сидириб олади.

Вақт эркин оқади. Юрак дукури унга ҳам-оҳанг бўлиб кетади. Сукунат — оҳангларга тўла. Қоғозда — Ватан йўғрилган кўнгил. Тун энди тунд тикилмайди, у таниш:

Оғушига олар кундузни
Кундуз каби ёруғ бу кеча.

1978

ШИЕДА ТОҒЛАР

1. Янги фасл

Биз ўзимизни қуршаб олган борлиқнинг ҳаракатига кўникиб кетганмиз: тонг отади — самода қуёш, ерда турфа жилва; кун ботади — осмонда ой, юлдузот, нимқоронғи ерда ҳорғин сукунат; дарёлар ҳеч қачон тескари оқмайди, уммонлар қуримайди, тоғлар ўрнидан жилмайди — ҳаммаси ўз ўрнида, умумий ва муаззам уйғунликда қарор топган.

Оламнинг табиий ўзгаришлари, зоҳир ҳаёти, сон-саноксиз ҳодисалари табиий, кундалик бўлиб қолган.

Лекин баъзи пайтлари бизни ғалати, ноташиш туйғулар қамрайди, идрокимиз теранлашиб, атрофимиздаги нарсалар замирида шу пайтгача пинҳон ётган аломатлар зуҳур бўлаётгандек, очиққа чиқаётгандек туюлади, ҳар бир шитирлаган товушдан, қилт этган ҳаракатдан мутаассир бўламиз. Жонсиз нарсаларга жон киради, таниш ҳодисалар ўзгача кўринади — руҳимиз сергак тортади:

Бунда лойқа эмас сукунат —
Саслар чўкиб ётар қаърида.
Бунда мутлоқ шаффоф табиат,
Мен ҳам софман унинг бағрида.

Кўз ўнгимиздаги дунё ўзгача бир тарзда

воқе бўлади, янгича юз очади; табиатнинг иб-
тидой тоза, бепоён марҳаматига, нисон кўн-
лининг хаёл отлиқ сарҳадсиз теранлигига рў-
барў келамиз:

Ерлар тоза, осмонлар тоза,
Емғир ювган чангли майсани.
Қуртлар тоза, илонлар тоза —
Упиш мумкин ҳамма нарсани.

Шеър юракка кўчади, унга ўзгача туйғу-
лар, ҳислар ёзади, кўнгилда дунёнинг янгича
бир манзараси бунёд бўлади. Муҳаммад Со-
лиҳ бу манзаранинг илк ҳаракатини умид би-
лан «Уйғониш» деб аталган тарзи-шамойили,
ҳаётига «Бешинчи фасл» деб ном берган эди.

Биринчи китоб... Ўзига яраша масъулияти,
ўзига яраша ваъдаси билан, лекин, ҳар қалай,
ўз авторининг юражак йўлларини аниқ белги-
лаб берди, изланишларининг қай шакл, қайси
оҳанглардан кетишини кўрсатди, бирдан кўп-
чиликнинг эътиборини тортиб, алоҳида бир
поэтик мушоҳада борасида баҳс ва эргашиш-
ларни бошлади...

Атиргулларнинг аста портлаши, дарахтлар-
нинг бир-бирининг ҳолига ҳайрон термулиши,
капалакларнинг одамларни гул деб ўйлаши,
Вақтнинг оёғи, тонгнинг оқ манглайи, овоз-
нинг чиройли кийими, толларнинг мажнунлик
шакли борлиги, юракларни тўкиб юбориш,
хушбўй, рангдор йилларни бирма-бир узиш
мумкинлиги дастлаб ғаройиб ва ғалати, чи-
ройли жумбоқ бўлиб туюлди.

Лекин шеърятдаги ғаройиблик, нотаниш-
лик тамомила ўзга ёқдан келмайди. Айтай-
лик, япон тилини билмаган одамга бир нарса-

ни шу тилда гапиришдан фарқ қилади. Яъни шоир янгиликни кашф этаётганида шеърхоннинг шууридаги илғор эски мушоҳадага — унинг нотаниш нарсани таниб олишга мойил фикрий тайёргарлигига таянади.

Атиргуллар портлайди аста...
Сени хушбўй кунлар эркалар, —

ғалати, нотаниш, лекин кўнгилга буткул бегона эмас: атиргулнинг бодраб очилишини, баҳорги кунларнинг ҳавоси хушбўй бўлишини биламиз. Шоир шу билишимизга суянган ҳолда, қизғин ҳаракатни ифодаловчи «портлаш»ни, илиқ ҳароратни англатувчи «эркалаш»ни қўшади — таниш туйғулардан гўё нотаниш, янги маромдаги кечинма туғилади.

Қизаради қуёш остида
Нож мисоли очик елкалар —

изоҳ шарт эмас: таниш манзарага бошқача назар солиниши билан, боя айтганимиз, нотаниш ҳолат таниш манзарага айланади.

Гап шундаки, Муҳаммад Солиҳ бу хилдаги метафора тамойилларини ўйлаб топмайди, хаёлда тўқимайди, балки тилимиз, шеърятимиз тасарруфидаги кундалик сўз, бу сўзларни ифодалайдиган оддий тушунчалардан чиқаради. Бунда у ҳар бир сўзнинг кўникилган «эски» маъносини бошқа сўз ёки сўзларнинг худди шундай таниш мазмунига ёнма-ён қўйиб, бир-бирига боғлашга интилади. Натижада ик-уч «эски» тушунчалардан тамомила янги кечинма туғилади.

Хушбўй кунлар бошланиб кетди —
Бир-бирига ўхшаган кунлар!
Ёки:
О, бу қўшиқ жуда ўхшайди
Сочларингнинг исига сенинг!

Бу хушбўй йилларни,
Бу рангдор йилларни,
Гул каби бирма-бир узаман.
Умр бўйи мен сархуш юриб,
Улардан гулдаста тузаман.

Бу эса ўз навбатида Муҳаммад Солиҳни тежамли, йиғноқ фикрлашга мажбур қилади, туйғуларини кенг, ёйиқ ифодалашга имкон бермайди — поэтлик мушоҳада аниқ шаклланган йўлда кечади. Чунки ҳар бир сўз ҳисобда, ўлчоғли, кечинма ҳам шуни талаб қилади, изоҳ, тушунтиришга ҳожат қолмайди. «Хат» шеърисида ана шундай изланишларнинг характерли хусусиятлари аёнроқ кўринади:

Хатим қисқа бўлди, она,
Сенинг уйқунг каби қисқа.
Табиат сени уйқудан, она,
Мени эса сўздан қисган.

Мен бу ўринда иш-юмуш, турмуш ташвиши билан банд бўлиб, ўз олдига қўйган мақсадига интилиб, онасидан йироқда яшаётган, фарзандлик бурчини ўринлатмаганидан изтиробда юрган йигитнинг кечинмалари тўғрисида тўхталиб ўтирмайман — бу шеърдан шундоқ ҳам кўриниб турибди, қайта таъкидлаш шарт эмас. Мен бу ўринда, сиртдан қараганда, парча қоғоз — мўъжаз хатдек туюладиган

шаклга жойланган кенг, чуқур поэтик мушоҳадани юзага чиқариш йўлларига эътиборингизни тортмоқчиман. Шеър шаклидаги ихчамлик, лўндалик фақат унда ортиқча сўзларнинг бўлмаслиги билангина белгиланмайди, балки керакли сўзнинг керакли ўринда — лозим бўлган вазифани адо қилишида ҳам кўринади. Демак, ихчамлик фақат ташқи шакл эмас, ички композициянинг талаби ҳам. Агар композицияни шеърнинг мазмун ва шакл жиҳатидан уйғунлиги деб қарайдиган бўлсак, сўзларнинг маъно қардошлиги ва шаклий баҳамжиҳатлиги ҳал қилувчи вазифани бажаради: «Хатим қисқа» — «Сенинг уйқунг каби...» «Табиат сени уйқудан...» — «Мени... сўздан қисган»; топилма «қисқа» — «қисган»: оҳангнинг маъно юки қофияларга тушишини назарда тутсак, бу қисқалик катта маҳорат эканлигини англаймиз. Давоми:

Бу қисқа хат орамиздаги
Масофани қамрар бехосдан!
Қоғоз ҳам бир парча, ҳар ҳолда,
Сизга юзларингизни боссанг...

Руҳий кечинма яхлит тикланади, қисқаликдан кенг-катта туйғулар — кўнгил ҳолати бунёдга келади.

Сўзни бир неча ўлчамда, турли ракурсларда қўллаш, тавирий ва луғавий хусусиятларига бехато ёндашиш уларнинг ҳиссий кўлами кенгайишига, поэтик мушоҳаданинг бир неча ботиний оқимларда кечишига олиб келади. Масалан, Муҳаммад Солиҳнинг «Август» шеъри, сиртдан қараганда, анъанавий пейзаж, табиат гўзаллигига бағишланган. Лекин бу

пейзаж замирида туйғу пинҳон, фикр яширинган:

Август.

Ҳеч кимнинг кўнглига тегмайдиган илиқ бир фасл.

Япроқлар саросимада
бу майинликдан.

Япроқларнинг саросималаниши бирдан диққатни тортади. Аввало, «япроқ» ва саросима» каби бир-биридан узоқ тушунчаларнинг бир ифодага қовушишидан юзага келган ғалати туйғу. Гап уларнинг янгича ташхис этилишида эмас, бу оригинал ташбеҳ воситасида умуман шеър мазмунини белгилайдиган яширин бир чизгининг майдонга келишида. Агар сўзга нутқнинг маъно англатадиган унсури, деб қарасак, «саросима»ни унга маънодош «ҳадик», «хавотир», «безовта», «нотинч» каби сўзлар билан алмаштириш ҳам мумкин. Бунда айтилаётган фикр ўзгармайди, руҳий ҳолат барибир англашилади. Лекин бу сўзлар «саросима»нинг товуш товланишларини ва шу товланишдан туғиладиган туйғуни беролмайди. Негаки, япроқларнинг саросимаси шуурга таъсир қилади ва «саросима» деган жаранг ғалати бир суратда сариқ рангни тиклайди. Япроқ хазонга, «саросима» — сариқ рангга ишора бергандан сўнг (август — ёзнинг охириги ойи, куз арафаси эканлигини назарда тутсак), хазонрезги фаслнинг аломатлари кўрина бошлайди. Шу сабабли ҳам «ҳеч кимнинг кўнглига тегмайдиган» илиқликда япроқлар учун таҳдид бор; тун сокинлиги хавотирли, жиндай товушдан бузилади:

Тунда шивирлаб кўр,
Ойга эшитилади шивиринг.

Юлдузлар ҳам омонат:

Жим қадам босасан.
Юлдузлар тўкилиб кетмасин, дея...—

худди хазон япроқлардек; гарчи шеърда, дейлик, тун кўриниши акс этаётган бўлса-да, шеърхоннинг кўнглида ёруғдаги манзара, айни шу сариқ хазон билан боғлиқ туйғу уйғотади.

Шеър якунида: «Август. Япроқлар саросимада», деб қайта такрорланганда, тасвирдаги биронта унсур буни очиқ эслатмаса-да, «саросимада» сўзи япроқларга хазон оралаш хавфи тушганлигини англатаверади.

Хуллас, шу бир «саросима» билан боғлиқ ташбеҳ шеърдаги руҳий оҳанглари белгилайди, табиат манзарасига яширин мазмунни, унга муносабатни ойдинлаштиради, мақсадни юзага чиқаради: мақсад сулув манзарани акс эттириш эмас, табиат орқали Вақт ҳаракатини ифодалаш, у ҳақда мушоҳада юритишдан иборат бўлиб чиқади.

2. Янгиликка кўникма

Кичининг ҳаётда мустақил йўл танлаши унинг ўзлигини танишидан бошланади. Бадий ижодда эса бу асосий муаммолардан бири — ўз кўнгли, шахсиятини, иқтидорини тушуниб етмагунча, ўз овози — ўз тилини топмагунча ёш қаламкашнинг эл эътиборига тушадиган, китобхонни қизиқтирадиган асар яратиши мушкул гап. «Бешинчи фасл» — биринчи китоб Солиҳнинг дастлабки қадамларидаёқ бу

муаммога жиддий эътибор берганини кўрсатди. Жимжима, безаксиз, ҳавойиликдан холи, намоёншкорона кечинмаларсиз, фақат сўзнинг моҳият-мазмунига, таъсир кучига таяниш тўпламдаги жуда кўп шеърларга хос фазилат. Тўғри, тўпламда бир нечта шеър, талай сатрларда ақл совуқ ярқираб, туйғулар ҳароратидан бебаҳралик сезилиб қолади, шеърхонни фикрлашга ундагани ҳолда, кўнглини илтимайди. Лекин масаланинг яна бир томони бор. Бу фақат Муҳаммад Солиҳ ижодига эмас, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон каби тенгқурлар асарларига ҳам тааллуқли. Бу — шеърятда янги шаклланган бадий мушоҳаданинг айрим мураккабликлари, шеърхонга нотаниш ташбеҳлар, баъзи танқидчилар таъбири билан айтганда, мавҳумлик масаласи эди. Гап шундаки, оригинал поэтик мушоҳада, янгича образлилик бу авторларнинг илк чиқишларида ғайритабiiйроқ, баъзан эса сунъий туюлиб, шеърхонни иккилантириб қўйди. Ҳатто кейинроқ ҳам айрим мунаққидлар, масалан, Муҳаммад Солиҳни «адабий ребус» ларга берилишда айблади. Шеърхон ҳам маълум муддат бундай образлиликни қабул қилолмади. Аслида шеърхон умуман янгиликка қарши чиқмайди, аксинча, доимо шеърятдан янгилик излайди. Лекин бундай янгилик содир бўлиб, шу пайтгача тасарруфда бўлган бадий мушоҳада йўлларида четга чиққанда, унинг тайёргарлиги етишмай қолади, яъни шеър олдинроққа ўтган бўлади. Бугунги кунда шеърхон учун энг тушунарли ва ардоқли шоирларимиздан бири Абдулла Ориповнинг олтмишинчи йилларнинг ўрталарида яратган, янгича дадил поэтик мушоҳадага асосланган

шеърлари шу жиҳати билан кўпдан-кўп баҳсларга, ҳатто ёзғиришларга сабаб бўлган эди.

Шу боисдан ҳам шеърдаги айрим тушуниш қийинроқ метафораларни рўкач қилиб, шоирни мавҳумликда айблаш нотўғри. Шоир ҳеч қачон атай мураккаб ёзмайди, маҳоратини кўрсатиш учун фикрни жўрттага туманга ўрамайди. Кўнгилда қўзғалган мураккаб ҳистуйғуларни, тасаввурдаги янги манзараларни, образларни аниқ, содда шаклда қоғозга тушириш, бадий тафаккурнинг ўз оқими ва оҳанглари тўла сақлаган ҳолда, айнан гавдалантириш ёш ижодкорлар учун осон эмас эди. Баъзан эса, кашф этилган янги образ фақат шеърхонга эмас, шоирнинг ўзи учун ҳам «бахтли тасодиф» — кутилмаган янгилик бўлиб, номаълумликни маълум ифодалар билан очиш қийинроқ бўлади. Шу сабабли бугунги кунда ҳам Мирза Кенжабоев, Сирожиддин Саидов, Абдували Қутбиддинов, Эшқобил Шукуров, Мақсуд Бекжонов, Баҳодир Ёқубжонов каби ёшларнинг шеърларидаги тушуниш оғирроқ айрим сатрларга камчилик деб эмас, балки изланиш самараларидаги табиий қийинчиликлар деб қаралиши зарур.

Баъзи пайтларда мунаққидлар ўзлари тушунолмаган шеърни эски андазага туширишга уринмай, камчиликни ўзларидан ахтаришлари ҳам шеърят ривожи, шеърхоннинг эстетик кўникмаларини кенгайтиришга фойдали бўлади.

3. Фикр баҳси

Муҳаммад Солиҳнинг шеърлари доим баҳс уйғотиб келди.

Гап фақат Муҳаммад Солиҳнинг у ёки бу масалада баҳсга чорлашида эмас, балки умуман шоир поэтик мушоҳадасининг баҳсли, кутилмаган, гоҳо эса тўғридан тўғри қабул этиш қийин бўлган асосларга қурилганида. Бир томондан киши шеърни ўқиётганда ким биландир келишолмаётгандек, ким биландир албатта очиқ гаплашиб олиши зарурдек, ўзини эса шундай ошкора суҳбатга тайёр ё тайёр эмаслигини ўйлаб кўриши зарурдек ҳис қилади, иккинчи томондан эса, айти шу туйғунинг «либоси» — шакли қандайдир ноўнғай — кўникилгандек туюлади. Энг асосийси, шеърхон ўзини ҳозирги туриши, ҳозиргидек ўйлашидан бир карра баланд туриши лозимлигини англайди. Фикрини ўзгартириши керакка ўхшаб қолади.

Мана, мисол учун шоир: «Мени ёлғизликдан қутқазинг», дейди. Бу чорловнинг замири, бизнинг соғлом фикримизча, содда, тушунарли. Шоир ёлғиз одамни якка қолдирмаслик кераклиги ҳақида, уни доим дўстлар (ёки умуман одамлар) қуршовига олиш зарурлиги тўғрисида гапирётганга ўхшайди. Агар «Мени ёлғизликдан қутқазинг, дўстлар», деган сатрнинг ўзини шеърдан ташқарида олиб кўрсак, шундай тушунамиз. Лекин энди шеърни ўқийлик:

Ўзингизни шовқин сурондан,
Кейин мени,
Мени ёлғизликдан қутқазинг, дўстлар,
Мен ўлдим. Илтимос, айрим кўминглар—
Энди менинг ёлғизлигимни
Қутқазинг бу қабристон ёлғизлигидан.

Автор биз кутган, ўйлаган фикрни эмас,

балки, гарчи, унга боғлиқ бўлса-да (таниш фикрга нотаниш оҳанглар юклаш), тамомила ўзгача бир ёлғизликни назарда тутаётган экан. Бу фикр эса идрок-мушоҳадамизга истаганча эрк беради ва уни исталган томонга буриб хулоса чиқаришимиз мумкин: ҳаётга муҳаббат, яхши хотира қолдириш, одамни қадрлаш, ўлимга қарши исён, кераксиз, ортиқча, елим меҳрибончиликлардан узоқда бўлиш ва ҳоказо...

Яна бир шеърни олайлик:

Илоҳим, шу чолдан аввал ол мени,
Мени ол,—деб уч йил жавради кампир.

Чол-чи, илоҳига ялинмади чол
ва ўлди, жимгина ўлди такаббур.

Кампир нима қилсин бўм-бўш оламни...
Оҳ, ёмон кўрар у орқаваротдан
ишини битириб юрган одамни!

Бор гап «Кампир нима қилсин бўм-бўш оламни...» деган сатрда. Икки кексанинг бир-бирига суяниб яшаши тушунчамиздаги севги-муҳаббат эмас, ундан чуқурроқ инсоний боғлиқлик. Бу боғланишда оқилона режа, аниқ ният бор. Чол билан кампирнинг бир-бирини аяб яшаши деб ҳам тушунишимиз ёки ҳар бирининг ўзича ёлғизлик азобидан қочиши деб ҳам ўйлашимиз мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам узоқ ҳаёт йўлини бирга босиб ўтган одамларнинг жуда теран муносабати тўғрисида фикр қиламиз.

Энг асосийси: шеър ана шу тушунчаларнинг стилистик товланишларига, ифода маъноларининг турли ўзанда ҳаракатланишига

қурилган. Шоир китобхонга айни бир фикрни бир неча оҳанг ва шунга қараб ҳар хулосалар билан бера олади: шуурни кенгайтиришга интилади...

Шунинг учун ҳам Муҳаммад Солиҳнинг шеърларини ўқиган киши ўзини кўпинча бошқа бир кўнгилга кириб қолгандек ҳис қилади, тўпламни қайта-қайта варақлаганда ҳам унинг ҳаёлидан «ғалатию а?..» деган туйғу кетмай туради, бу кўнгилни яқиндан билиш истаги уйғонади.

Шунданми, мен шеърхон сифатида Солиҳнинг асарларини тўғри маънода қувониб, завқ-шавққа тўлиб ўқий олмайман. Кўп шоирларимиз асарларини ўқиганда киши ғам-ташвишни унутиб, олам-жаҳон шодлигидан аллақаяқларга масрур боладек чопиб кетгиси келади, кўзига дунё гўзал кўриниб, ҳамма-ҳамма нарса яхши туюлади, турмушидан, ҳаётдан кўнгли тўқ бўлади, лекин Муҳаммад Солиҳнинг шеърларини, айниқса, кейинги йилларда яратилганларини ўқиган киши бундай туйғуларга берила олмайди, улар одамни қийнайди, оғир кечинмалар уйғотади. Уларни ўқиган киши агар боладек чопқиллаб юрган бўлса, бирдан тўхтайтиди, мудроқ одам туйқусдан ҳушёр тортиб, уйқули кўзларини йириб очади...

Бундай шеърларни ўқигандан сўнг киши фақат ўзи яхши кўрадиган одамлар билан гаплашиши зарур; йўқса, ёқмайдиган одамнинг башарасига тик қараб, кўнглидаги гапни очиқ айтиб юбориши мумкин...

Қарасам, мени яхши кўрганлардан
ёмон кўрганларнинг сони кўп!

Қарасам, энг ардоқли дўстларим
Ёмон кўрганларнинг сафида турар!

Мен эса дўстларсиз яшай олмайман —
дарҳол қўшиламан улар сафига!

Қандай — ғурурингизга тегиб кетмайдими
бу сўзлар? Тегаети! Агар сиз жуда ардоқлаган
дўстингизнинг ўзингиз ҳақда шундай фикр-
ларга боришини билсангиз, кўнглингизга оғир
ботади. Аммо ғазабланмайсиз, хўрсинасиз,
уни қораламай, қачон, қай вазиятларда у тўғ-
рисида тезнишар, ноҳақ хаёлларга борганин-
гизни ҳисоб қиласиз...

Биламанки, бўлиши мумкин эмас...
Биламанки, нари борса, дўстим,
янада нарироқ борса, танишим
«безовта» қилаётган бўлар шубҳасиз,—

дўст киши дафъатан тушган бундай шапалоқ-
ни нимага йўйишини билмай гангиб туради:
ҳақорат деса — дўстона, дўстона деса — ач-
чиқ, бетакаллуф...

Лекин мен ҳар сафар
Телефон қўнғироқ чалганда
ичимдан бир туйғу ўтар, гўёки
ҳозир эшитадигандай,
ҳозир эшитадигандай,
бирор гуманоид овозин!

Балки ўзини қуршаган дўстлари, таниш-
лари ҳақида бундай фикр юритадиган одам
ёлғиздир (сафга қўшилса ҳам ўзини ёмон

кўрганлар билан эл бўлолмайдикун), эҳтимол ўзини танҳо — мен деб, бошқа ҳаммани улар сафига бўйраста тизиб, шахсидан ўзга ҳеч нарсани қадрламас...

Шундай фикрга ҳам борамиз, лекин шеърда кибр оҳанги йўқ, унда қандайдир илтижо, интиқлик — жуда эзгу тилакка эришай-эришай деб турган одамнинг юрак ҳаприқиши бор. Кейин, ўзгаларни қадрламайдиган одам: «Меҳр — бир пиёла сув... Дунёда йўқ бирор Қақрамаган лаб», демайди (мен шоирнинг умуман, шундай айтиш мумкин бўлса, проگرامм мотивларидан бирини назарда тутяпман). «Абадий соғинч»ни қайта ўқиб, англаймиз: телефон олдида ўтирган қаҳрамонимиз шундай бир одамнинг овозини эшитгиси келяптики, ўйлаб кўрсак, биз ҳам бу овозни кўпдан бери, ҳар куни, ҳар соат соғиниб-кутиб яшаётган эканмиз. Дастлаб «Бирор ақлли одам борми ўзи? деган кесатиқдек эшитиладиган гапдаги «гуманоид» бошқа — соддагина, лекин теран маънони — инсонлик ибтидо си, тоза одамийликни ифодалар экан. Фақат шугина эмас, унда биз дўст, танишлар орасида қаҳрамонимиз истагандек ҳақиқий инсон йўқ экан, деган хаёлга ҳам боришимиз мумкин. Шеърда бундай ҳукм йўқ, лекин замирида чорлов — инсоннинг инсонлик шаъни, жамики тирик жонзотдан фарқлантириб турадиган олий хислати — ақл-тафаккурига муносиб яшаши зарурлигига пинҳоний даъват бор! «Гуманоид» бу ўринда инсоннинг юксак самимиятини ҳам англатади ва муайян маънода шоир интилган идеал одамни — комил инсонни билдиради. Демак, абадий соғинч туйғуси фақат лирик қаҳрамонда эмас, ҳаммамизда

бор — барчамиз шундай гуманоид билан тиллашишга ташнамиз — яъни: «Дунёда йўқ бирор Қақрамаган лаб».

Энди қаҳрамонимизга тикилиброқ қараб, уни таниймиз — сафга қўшиламан, деб киноя қилаётган ҳам, уни ёмон кўрадиганлар сафидаги дўст ҳам, телефон олдида ўтириб эзгу овоз кутаётган ҳам битта одам — ўзимиз экан.

Шундан қуйидаги шеърни манфаат-майлари турлича шахслар сифатида эмас, умуман инсон сифатида баҳамжиҳат қабул қиламиз:

Аниқ бўлса ҳамки бир кун ўлмоғи,
муваққат эканин билса ҳам инсон
мангу яшайман деб нечун ўйлайди,
нечун ўйлайверар боқийман, дея?

Наҳотки бу оддий қайсарлик фақат,
наҳотки тағида бир гап бўлмаса?

Сиртдан ажабсиниб, довдиранқираб айтилгандек туюладиган бу сўров фикрларимизни кўникмага айланган мушоҳада тарзидан чиқиб кетишга ундайди: ростдан ҳам, ҳаётимиз учун ўлим чегара эмасдир, яшашимиз фақат жисмимиз тириклиги билан белгиланмас? Эрк — абадий, Ватан — мангу, кишининг кишига муҳаббати, меҳри ҳеч сўнмаса, адолат, эътиқод, виждон туйғулари доим барҳаёт қолса, шуларнинг ҳаммасини қалбида жо қилган, шундай кечинмаларга топиниб яшайдиган инсон кечмиши ҳам умрбоқий бўлмайдими?

4. Мушоҳада йўллари

Муҳаммад Солиҳнинг шеърларида бу хилдаги кечинмалар шунчаки ҳиссий ишора ёки оддий сентенциялар эмас, булар — юракдан чиқиб келадиган даъват, кўнгилга ғалати суратда гулгула соладиган чорловлардир: «Ҳар ким, ҳеч бўлмаса, битта одамни Бошида кўтариб билмоғи керак. Ҳар ким тоза бўлиши керак бир қадар Утириш-чун бошида битта одамнинг». Гуманоид тоза ибтидоийликни ўзида сақлаган, орзудагидек соф одам, уни бошимизга кўтаришимиз мумкин. Лекин ўзимиз-чи? Бейхтиёр кишининг ўзини оқлагиси, ҳали қилмаган гуноҳлари учун ҳам ўтингиси, юрагини очиб ташлагиси келади; кўнглида қандайдир теран, вазмин исён уйғонади. Чунки у Имконни — мағрур теракларга илтифотни ўргатадиган, олма дарахтига ақл киргизадиган, шерни табибнинг уйига етаклайдиган, этикнинг остида қолган чумолига қадр-қиммати учун ҳайқиришни ўргатадиган Имконни жуда яқиндан ҳис қилади, шоирни тушунади, дунёга бошқача қарайди:

Барча ўсимликка, ҳамма нарсага
овоз берса эди табнат...
Йиртилиб кетарди қулоқ пардамиз
ўрик данагининг ҳайқириғидан!

Шу маънода Солиҳнинг шеърияти лоқайдликка, одамни ҳар нарсага кўниктириши мумкин бўлган лоқайдликка қарши, инсонийлик матлаби учун курашга чорлайдиган очиқ сўзлашув, бешафқат мулоқот шеъриятидир.

Шеърдан шеърга, десам, муболаға бўлар,

китобдан китобга, десам, улардаги асарларнинг яратилган йиллари турлича, ҳар ҳолда, Солиҳнинг изланишларида борган сари ташбеҳ, шеърга шира берадиган унсурлардан чекиниш, кўпроқ ўзида катта ҳиссий жозибани яширган кечинма-фикрларни юқори тартиботдаги соддаликда ифода этиш кучайиб бораётир. Балки унинг кейинги шеърлари совуққон туюлар. Улар орасида, юқорида айтганим, ақл совуқ чақнайдиган, яқинлашсанг жунжиктирадиган, узоқлашишга чиройини кўзинг қиймайдиганлари ҳам учрайди. Лекин бу хилдаги таассуротнинг ўзида ҳам нисбийлик бор. Чунки бизнинг шеър тарбиямиз гоҳо содда поэтик мушоҳадани тўғри қабул қилишимизга монелик қилади; биз кўпроқ ширадор, шарбатли шеърини нутққа ўрганганмиз. Гап ғазалга нисбатан сочма ёки бармоққа нисбатан сарбаст шеърнинг қийин қабул қилинишида ҳам эмас. Бундай «келишмовчилик»ни бармоқ вазнининг ўзи мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Масалан:

Чўзилиб ётаман, юмганча кўзимни,
 Танани эгаллар ажиб бир фароғат.
 Қуёшнинг иплари қитиқлар юзимни,
 Юрагим қайгадир қилади саёҳат:—

сатрларидаги мушаккал мусиқий туйгулар ифодасига қараганда:

Мен сени ўтгандан сўрадим,
 Келгандан, кетгандан сўрадим,
 Мен сенга интилдим, мен сенга чопдим,
 Мен сени изладим, мен сени топдим,—

мисраларидаги ҳеч қандай ташбеҳ, образли ибора қўлланмай, фақат олмошлар ва феъллардан юзага келадиган фикрий ҳаракатнинг поэтикаси бизга нотанишроқ. Ҳолбуки, кейинги мисолда шоирнинг ўзига хослиги янада яққолроқ кўзга ташланади. Чунки, ташбеҳга хасис бу хилдаги шеър усули мушоҳада, идрок талқинида мутлақо янгича оҳанг тартиботини, шунга мувофиқ равишда китобхон туйғуларидан ҳам фаол тенгликни талаб қилади. Бошқача айтганда, бу усулдаги шеър фақат китобхон қалбида қўзғолиши керак бўлган кечинмаларга қурилади. «Кузатишлар, штрихлар, деталлар» шеърхон қалбида кенглик топади, «ирмоқлар»нинг бориб куйиладиган дарёси шеърхон идрокида оқаётган бўлади.

Муҳаммад Солиҳ ана шундай идрок оқимларини муайян поэтик системада, маълум шаклий конструкцияларда ифода этиш йўлларидан бораётир. Бу система бармоқнинг яхлит мусиқа усулларини ҳам, сарбабнинг туйғуларга тўйинган долғали жарангдорлигини ҳам; мансур шеърнинг осойишта-вазмин, ботиний кечинмаларини ҳам қамраб олади. Шоирнинг бадиий шакл янгиликларига интилиши фикр ва ғоя ифодасида ҳам бетакрор оҳангларни кашф этишига сабаб бўлаётир. Бинобарин, унинг шеърларида собит, қатъий хитоблардан тортиб, теран лиризмгача, босиқ ҳаяжондан тортиб, бағрида фалсафа яширинган ҳажвий товланишларгача учратамиз. Масалан, унинг мансур шеърларидаги руҳий оҳанглар ранг-баранглигига эътибор берайлик:

Бир пуф десанг учиб кетадиган чумоли
Бир силкисанг, «дув» тўкиладиган олма.
Бир тортсанг, томири билан чиқадиган дарахт.
Бир бомбадан ағдар-тўнтар бўладиган шаҳар.
Бир сўз билан...
Дарвоқе, бир сўз билан буларнинг ҳаммасини
қилса бўлади.

Ёки:

Манави қўнғизни қаранг,
Олифтани кўринг,
уч кунлик умринг бор, мўйловга бало борми?

Биринчи шеър кескин, юксак поэтик ғояни ифода этувчи қатъий ритмикага қурилган бўлса, иккинчи шеърда кулги, майин ҳажв билан нафратнинг ғалати омухталигига асосланган.

Фақат фаол туйғуларни ифода этибгина қолмай, фаол китобхонни тарбиялаб етиштириш бугунги кундаги поэтик тажрибаларда катта аҳамиятга молик. Менинча, Солиҳнинг бу борадаги изланишлари — жуда жиддий, шаклланган, ўз йўлини олган собит изланишлардир. Унинг қачон ниҳоясига етишини сўраш, шундай талаб қилиш бир оз шубҳали — ниҳоясига етган изланиш тўхтайдими; биз ижодий камолот деб биладиган босқич эса турғунлик — кечинма, туйғу, фикр миқёсида ўз ўзини қайтариш бўлиб қолади. Шу боисдан ҳам изланаётган шоирнинг ижоди мутлоқ мукамал — тугал бўлмайди. Уйлайманки, Муҳаммад Солиҳнинг изланишлари унинг шеърларида кечаётган ўзгаришларнинг янги-янги жабҳаларини рўёбга олиб чиқади...

НАВҚИРОН ЕМҒИР

Китобим мени қандай яратган бўлса, мен ҳам китобимни шундай яратдим.

1. Йўлдаги шеър

Монтень

Ҳеч бир истеъдод дунёга тайёр ҳолда келмайди, бирданига шаклланмайди.

Ҳеч қачон уни тайёр Сўз кутиб турмайди.

Ҳаммаси меҳнат билан, ижодкорнинг бор тириклиги — изланиш, ҳар қандай камолот — изланиш давомидаги пиллапоя, навбатдаги янгиланиш учун майдон, холос. Фақат меҳнатгина ижодкорни юксалтира боради, унинг бир жойда тўхташига изн бермайди.

Бу, албатта маълум ҳақиқат, аммо ҳар бир ижодкорнинг фаолиятида ўзгача, бошқаларникига ўхшамас тарзда воқе бўлади.

Дейлик, Муҳаммад Солиҳнинг шеър яратиши Усмон Азимовнинг иш усулидан, Шавкат Раҳмоннинг ижодий меҳнати Муҳаммад Раҳмоннинг изланишларидан катта фарқ қилади. Худди шунингдек, Хуршид Давроннинг шеър йўлидаги заҳматлари бошқа шоирларникига ўхшамайди.

Хуршиднинг «Қадрдон қуёш» деган илк тўплами босилиб чиққан пайтлари — шеър ривожланаётган, янги истеъдодлар бўй кўрсатаётган паллада, Усмон Азимовнинг «Инсонни тушуниш», Муҳаммад Солиҳнинг «Бешинчи фасл», Шавкат Раҳмоннинг «Рангин лаҳзалар» деган биринчи китоблари қаторида кенг китобхонларнинг илиқ муноса-

батига сазовор бўлди, шеърятимизга тозамасъум, беғубор кайфиятлар шоирни кириб келаётганини кўрсатди.

Ҳозиргача Хуршид Давроннинг «Шаҳардаги олма дарахти», «Тунги боғлар», «Учиб бораман қушлар билан», «Тўмариснинг кўзлари» каби тўпламлари босилиб чиқди. Бу тўпламлар, агар уларга йиллар тартибида қарайдиган бўлсак, шоирнинг ўзига хос изланиш босқичларидан ўтиб келаётганлиги, ҳануз поэтик ифода, шакл, маъно ва оҳангларнинг машаққатли йўлларида давом этаётганлиги аён бўлади.

Унинг кейинги йилларда яратилган асарлари билан қиёслаганда, илк шеърларидаги талай камчиликлар, шаклланаётган маҳоратнинг нўноқ излари кўзга ташланиб қоладики, бу ҳақда тўхталиш унинг ижодий ўсишини, бугунги савиясини бир қадар ойдинлаштиради, деб ўйлайман...

Хуршид Давроннинг илк шеърларида сатрлар моддийлашмас эди; ялпизнинг ҳиди бўлса-да, ўзи сезилмас, қандайдир умумий ялпиз эди; оппоқ дунё, мовий болалик, мовий осмонлар ғира-шира кўринарди-ю, кўзга аниқ ташланмасди. Қандайдир эзгуликка талпинувчан, табиатнинг сахий ва тоза бағрини қўмсовчи, инсоний муҳаббатнинг тирик туйғуларига ташна руҳ бор эди, лекин бу руҳ бошқа, нафас бошқа чиқарди; руҳ баландроқ, сўз сактароқ эди. Хуршид бу руҳни, тоза кечинмаларни қоғозга туширганда энг зарур, керакли чизгиларни топгунча бир неча «кўчаларга бош суқиб чиқарди». Шу сабабли баъзан қисқагина шеърларида ҳам ифода чўзиқлиги пайдо бўларди.

Мисолларга қарайлик:

Сайҳонликнинг хилват четида

Майсаларга кўмилиб олиб,

Яшаяпман ўтлар ичида

Мен ҳам яшил оддий ўт каби,—

яхшигина кайфият, кишини форигланишга чорлайдиган хуш туйғу. Бу туйғу кейинги бандда аниқроқ манзарага айланади, образли тусга киради:

Тун чўкади бағримга секин,

Ой чўмилар—сочлари тўзғин,

Меҳмон бўлиб келади шамол

Ялпиз ҳидин босиб бағрига,—

тиниқ, лекни шоир шеърхонга ҳадя этмоқчи бўлган шу кайфиятни изоҳлашга, тушунтириб беришга киришади:

О, ўша он истайман жуда,

Майсаларга қўйиб бошимни,

Мангу яшай ўтлар ичида

Ялпизлар ҳидига кўмилиб.

Оқибатда, шоир чорлаётган манзил ўша ўзимиз билган хилват гўша бўлиб чиқади: хитоб — «О, ўша он истайман жуда»ни айтмасак, бошда айтилган ният очилмайди, яқунда оддий такрор бўлиб қолади. Таққосланг: «Яшаяпман ўтлар ичида» — «Мангу яшай ўтлар ичида» — олдингиси, биринчи банддаги мазмун чуқурроқ, ҳар ҳолда, шу ҳолатнинг давомийлигини, туйғуларнинг ҳаракатини англатади; яқундаги сатр эса, унга истак-ҳаяжон аралашганига қарамай, ҳиссий кўлами жиҳатидан буни қайтаради, холос.

Айни шу шеърга солиштирганда: «Юрагимни яширганман. Йўқдир овозим. Ҳайиқма, Қўрқма, севгим. Қўрқмагил бу ҳайрон кўзлардан. Сеп — сирли капалак Ногоҳ келиб қўлимга қўнган. Қимир этмай, Қимир этмай турибман чўчиб, Сукут сақлаб термуламан, Қуйлай олмайман. Ҳар шарпадан мени ташлаб кетарсан учиб» шеърда, гарчи, яна ўшандай изоҳга мойиллик («Қимир этмай, Қимир этмай турибман чўчиб. Сукут сақлаб термуламан, Қуйлаб олмайман» сатрлари, менингча, кераксиз тафсилот) сезилиб турса-да, поэтик фикр ва ҳолатнинг изчиллиги, яхлитлигига интилиш кўзга ташланиб туради.

Хуршиднинг «Дарёларни кўрмоқ мумкин биргалашиб...» деб бошланадиган шеърдаги иккинчи банд шундай:

Оломонга қўшилганча сафсар гулга,
Круифга, Тиёншонга тиккин кўзинг.
Бироқ қабо ечаётган шўх аёлни
Кузат юрак, ҳайрат билан ёлғиз ўзинг.

Нега? Футболчи Круиффни истисно қилсак (ростдан ҳам, уни ўйинда, оломон билан кўриш керак), сафсар гулни, Тиёншонни ҳам ёлғиз ўзимиз кузатсак-чи? Қабо ечаётган аёл шўх — ҳайрат ва юракка кўп ҳам изи беравермайди. Аёлга ёлғиз бир кишининг қараши кераклигини таъкидлаш учун бошқаларига кўплашиб қараш мумкинлигини мисол келтириш кутилган натижа бермайди, чунки «дарёларга», «қора тунга», «Ботаётган сўлғин кунга» бирлашиб қараса ҳам, ёлғиз қараса ҳам бўлаверади-ку, деган эътироз туғилади. Шеър бундай саволлар уйғотмаслиги, у шоир айт-

ганига шубҳа қолдирмаслиги лозим. Аслини олганда, шеърдаги умумфикр яхши, лекин поэтлик талқин занф. Шеър, рангтасвирнинг график эскизидек, қалб манзарасини аниқ тикламай, унга ҳар хил ишоралар беради, холос.

Яна бир шеърни кўрайлик:

«Самарқандда ўрик гуллади,
Майса босди отам қабрини...»—

кишининг гидрокига зидликка курилган туйғу инади: ўрик гуллаши тириклик, қабрни майса босиши — заволнинг муқаррарлиги бўлиб туюлади.

Мен мактубни тўйиб ҳидладим,
Мен изладим баҳор атрини,—

сатрлари кечинмаларни тамомила ўзгача, олдинги икки сатрга боғланмаган ўзанга солади. «Майса босди отам қабрини» сатридаги сокин фожий туйғу боғланишсиз, муаллақ қолади: «Мен мактубни тўйиб ҳидладим» дейилгач, эътибордан тушади. Айниқса, буларнинг давомидаги икки сатр бу муаллақликни янада кучайтиради:

«... Самарқандда гул қулф уради,
Гуллар қўйдик отам қабрига»,—

чунки мазкур сатрлардаги туйғуларнинг қутблари ўзаро мантиқий боғланади (гуллар — қабр), қабрни босган майсаларни кераксизга чиқаради. Лекин «Синглим мактуби» деб аталган мазкур саккизликнинг якуни ўзигача мавжуд ботиний нуқсонларни «яширади» ва шу билан бир қадар кўнгилга яқин келади:

«Келинойим кўзи ёриди,
Сиз жиянлик бўлдингиз, ака».

Яна бир жиҳати ҳам борки, мазкур шеър бизда янги кечинма уйғотмайди, балки ўзимиздаги уйғотишга тайёр поэтлик кўникма-туйғуларни жонлантиради. Дастлабки шеърларида Хуршиднинг шу тарзда кўпроқ шеърхоннинг малакасига, шеърхон кўниккан мотивларга такрор-такрор мурожаат этиши (масалан, ялпиз, оқ ранглар ва уларга боғлиқ туйғулар таҳлили) шундан келиб чиқади. Бироқ айтилган пайтда у янги шеър ҳам ахтарарди, ўз навбатида янги шеърхонини ҳам (шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтиш керак: шеърхон, китобхонлар оммаси доим бир хил қарашларга эга бўлган, шоир учун тайёр аудитория эмас, ҳар бир шоир, унинг савияси қандайлигидан қатъий назар, ўз шеърхонини яратади). Бу эса Хуршид учун янада машаққатлироқ изланиш бўлиб, янги йўлдаги нуқсонлар ҳам нотаниш эди, уларнинг нуқсон эканлиги ўз вақтида билинавермасди.

«Дераза — бешафқат чегара, — Парчагина осмон кўринур. Дераза, кўксимда сен яра. Дераза — қора тун, ойдин нур» сатрларидаги янги ташбеҳлар тадрижга, аниқлигига эътибор қилайлик.

Дераза — чегара, дераза — яра, дераза — қора тун, ойдин нур — бу тимсоллар суратланмайди, улар идрокка эмас, фақат фикрга қурилган. Деразанинг чегаралиги умумий: агар кўриниш шаклида деб ўйласак, у чегара бўлолмайди, чунки чегара билан деразанинг тўрт томонлама тўсилган фазовий жойлашиши ўртасида боғланиш йўқ. Шунинг учун ҳам биз уни фақат қаҳрамонимизни ташқаридаги оламдан ажратиб турган тўсиқ сифатида англаймиз, кейинги тимсолларни ҳам манзара-

ташбеҳ сифатида эмас, умумий кўриниш тарзида истисно билан қабул қиламиз: «чегара»га «яра» боғланмайди.

Энди шеър давомидаги бандда манзаранинг «геометрик» ўлчамлари қандай ўзгарганини кўрайлик: «Дераза қанотин қайирсанг (яхши сатр: кўп ишлатиладиган «дераза қаноти» «қайрилганда» бўлакча бир ифода касб этади). Қалбимни қуршаса доира, Бир парча умиддан айирсанг, Мен кимга ишонай ҳамшира!» Яъни дераза чегара, дераза — яра энди доирага айланиб, олдинги тимсолларга қовушмайди.

Ҳар қалай, бу банддаги «бир парча умид» юқоридаги «парчагина осмон»га боғланиши ва шеърнинг учинчи банди зоҳирий ташбеҳлардан холилиги билан кечирмани бир қадар ойдинлаштиради:

Дераза эртаклар сўйлайди,
Гоҳи ой кўринур, гоҳ қуёш.
Ялпизлар ҳидини бўйлайди,
Кўзимдан тирқираб оқар ёш.

Охириги банддаги шу фикр, шу ҳаяжон давом этгани ҳолда ташбеҳлар мантиқи яна ўзгаради: «Кўзимни кесади чегара, Парчагина осмон — кўк ларза. Тунлари осилар киприкка Томчига айланган дераза...»

Кўриниб турибдики, дераза тимсоллари айрим-айрим олганда тошилдиқ, диққатни тортади. Деразанинг киприкдаги томчида — кўзёшда акс этиши, масалан, қаҳрамонимизнинг кўнгил ҳолатини тиниқ тасвирлайди. Аммо ҳамма тимсолларни биргаликда олиб, уларни изчил бир тартибга солишга ҳаракат

қилсак, манзаранинг аниқ тарҳини тикламоқчи бўлсак, уларнинг бир силсилага уюшмаслигига амин бўламиз.

Шуниси характерлики, бундай нуқсонлар нуноқликдан эмас, кўпроқ янгича ифодада тажриба йўқлигидан, шоирнинг ўзи топган, ҳали ўзига ҳам унча таниш бўлмаган нарсаларга мос сўз ахтариб қийналишидан келиб чиқади. (Шунинг учун ҳам мен бу мисолларни Хуршиднинг олдинги шеърларидаги бўш ифода, ибораларни таъкидлаш учун эмас, балки поэтик мушоҳадасининг қандай шакланганини, бир қадар бўлса-да, конкретроқ кўрсатиш учун келтиряпман.)

Бу изланишлар ўша вақтлардаёқ тез-тез яхши самаралар ҳам бера бошлаган эди: «Эшик очиләди, Дайди ит каби Орқага чекинар ним қоронғилик... Бир эркак чиқади кўчага эснаб, Гўдак йиғисини яширар эшик». Ёки: «Қорнинг ҳиди келар... Ора-оралаб Шикаста оломон қирга ўрмалар — Узоқдаги толни қоралаб, Елкаларда тобут. Қорнинг ҳиди келар...» Бундай манзаралар тасвирида Хуршиднинг мўйқалами аниқроқ, дадилроқ ҳаракатланади, руҳий ҳолатни тўлиқроқ тиклайди.

2.Балоғат машаққатлари

Шоир учун мутлоқ камолот бўлмаганидек, унинг ўз йўли, ўз овозини топиши — балоғат палласи ҳам муайян бир давр, муайян босқич билан чегараланмайди. Балоғат — катта йўлнинг ибтидоси, бошланиши.

Хуршид Давроннинг тўпламларини қайта кўздан кечирган киши унинг айниқса шу балоғат палласи хийла машаққатли кечгани-

ни билиб олади. Унинг тажрибаларида ўзига хос тоза самимияти билан бир қаторда Ойбекка, япон, испан, француз шеърлятига, кейинги авлоддан Рауф Парфига руҳий эргашиш ҳам сезилиб турар эди. Унинг шоир сифатида оёққа туриб олишида Муҳаммад Солиҳ, Усмон Азимов, Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Раҳмон, Шукур Қурбонов, Азим Суюн каби шеърлятимизга бир даврда кириб келган, янгича нафас олишга интилган тенгқурлар ўртасидаги доимий ижодий мусобақанинг мадади катта бўлди.

Биз кўпинча бир ижодкорнинг шаклланиш босқичлари, истеъдодининг очилишини таҳлил қилганда, унинг адабиётга кириб келиш давридаги биографик ва адабий муҳитдаги муҳим факторларни, шоирнинг шахсий характер хусусиятлари, бошқа ижодкорлар билан инсоний муносабатларини атрофлича ўрганмаймиз. Ҳолбуки, бу муаммоларни чуқурроқ таҳлил қилиш Хуршид ва унинг юқорида номлари тилга олинган шоирларнинг ижодий ўзига хосликларини очиб беришда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳар қалай, янги авлод адабиётнинг маълум бир даврида майдонга тушган бир тўп ёшлардангина иборат эмас. Бадий ижодда янги авлод, аввало, ана шу бир тўп ёшлар елкама-елка олиб кирган янги руҳ, янги мушоҳада. Бу борада уларнинг бир-бирини ижодий нуқтаи назардан тўлдириши, ўзаро мусобақада бўлиши ҳам жуда муҳим.

Хуршид Даврон ижоди ҳам ана шу янги поэтик мушоҳада, изланувчан руҳдан бебаҳра эмас, кўп томондан тенгдошларининг дадил тажрибаларига боғланади.

Хуршид — табиатан ёруғ кечинмалар, нек-бин қарашлар шоири. Унинг кўзёшлари қанақа-қадир тиниқ, дардларда маъсум бир тортин-чоқлик бор. У ҳатто қаҳрамонларининг фо-жний кечинмаларини ёритишга интилганда ҳам маъсумлигича қолади. Унинг қайғуси ҳам ҳаётий қонун бўйича қувончига узвий: «Нега бахт тўлдирса юрак ичини Биз ўлим ҳақида ўйлай бошлаймиз?.. Улим ҳақидамас бу ўй-лар, Ҳаётга муҳаббат эрур балки ғам». Хуршиднинг болалик хотираларига, болалик рангларига тез-тез мурожаат қилишининг сабаби ҳам (кўпинча унинг бугунги кунни талқин этиши замирида ҳам болаликнинг ҳозиргача авайлаб келинаётган беғуборлиги ётади), баъзан публицистик саҳналарда сер-сўзликка йўл қўйишининг боиси ҳам шу масъумликда; масъум ҳолда катта гап ай-тишга уринишида. Масъумлик — таркибан содда, лекин теран, шеър учун истиқболли кечинма, ўз шаклини топганда катта маъна-вий қувват касб этади, руҳий мувозанатлари меъёрида бўлган пайтларда шеърхон юрагида кенгайиб кетадиган поэтик миқёсларни ўзига жо қилади. Мана, бир шеър: «Сен келасан... Сел келгандай Тошган дарё бўламан. Беда ортган аравадай Хушбўйдирман сен билан, Сен кетасан... Ортингдан мен Боқарман чўл йўлида Аравадан тушиб қолган Хушбўй беда гулидай...» Бунда кечинма ва шакл, манзара ва мажозий тимсоллар уйғунлашиб, бир туй-ғу, муҳаббат дардининг алмашинув, кўчув ҳолатлари яхлит оқимда акс этади. Шеър — метафора. Кечинма билан унинг шакли ягона руҳий силсилада уюшади.

Бундай шеърлар Хуршиднинг кейинги тўп-ламларида анчагина топилади.

Хуршиднинг бу хилдаги тажрибалари фақат унинг қалами чархланишигагина эмас, балки борлиққа муносабатининг кенгайишига, дунёбинлигининг терашлашига олиб келаётир, поэтик мавзулар доирасининг тармоқланишига сабаб бўлаётир. Бу эса ўз навбатида поэтик кечинмаларнинг тиниқлашишига, миқёсининг кенгайишига олиб келаётир. Янги шеърлари Хуршиднинг илгариги тўпламларида ўзини таништирганига нисбатан мавзу ва туйғулар жиҳатидан қамровлироқ шоир эканини кўрсатди.

Болагизни белаб қўйинг туш пайти,
Толлар беланчакни учирсин кўкка.
Аммо сиз бошида аллалар айтнинг,
Ватан туйғусини солинг юракка...

«Ватан», «Сугдиёна», «Ж. Годога икки назира», «Мигель Эрнандес сўзи», «Бобур», «Пайрави дор ёки Ашурали маҳрамнинг сўнги қўшиғи», «Ойбекнома», «Усмон Носир», «Алпомишнинг қайтиши», «Верешчагин» асарлари шоирнинг фаол ижтимоий кечинмаларни Ватанга, халққа, одамларга ошуфта юрак тилида тобора дадилроқ ифода этиб бораётганлигидан далолат беради.

Ван Гог умуман санъатни назарда тутиб: «Энг юксак бадият — одамларни севишдир», — деган эди. Одамларни севиш, Ватанга, табиатга, халққа муҳаббат — ҳаммаси умуман шоирнинг борлиққа поэтик муносабатини, шеъриятнинг ижтимоий моҳиятини белгилайди. Хуршид дунёни узвий алоқадорликда, умумий меҳрда кўришга мойил. У бундай мураккаб ҳаётий фалсафани содда поэтик

талқин этадики, бу камолот йўлидан бораётган маҳоратдир:

Тингла, дунё суҳбатлашмоқда:
Гиёҳ билан сўзлашар қуёш,
Денгизларнинг тўлқини билан
Сўзлашмоқда қирғоқдаги тош.

Юлдуз тинглар юлдуз сўзини,
Бир-бирини қучар дарахтлар.
Гўё бутун дунёда бу он
Бир-бирини ҳамма дараклар...

Дунёни бу тарзда туйғун идрок этиш Хуршиднинг кейинги тўпламларидаги поэтик талқинлар моҳиятини ташкил этади. Оламдаги нарсалар ва одамнинг турфа ҳолатларини Хуршид яхлит мушоҳада йўсинида ифода қилишга интилмоқда. Унинг шеърларида одам алоҳида, ўз-ўзича мустақил эмас, ҳаётнинг ҳамма ўзгариш, қонуниятлари унинг кечинмаларига ўтади; у — меҳр ришталарини жамлайдиган инсон, отанинг фарзанди, фарзанднинг отаси: «Кунтуғмиш»ни ўқирди отам
Ва овози титраб кетган дам Қўрқар эдим
унга қарашга, Билар эдим, кўзлари ёшга
Тўлар эди — туйиб аламни, Аяр эдим бироқ
отамни. Бугун менинг кўзларимда ёш Ва
бўғзимга тиқилганда тош Титрар китоб уш-
лаган қўлим, Сен ҳам мени аягин, ўғлим». Айни чоқда одам табиатда кўринади, табиат одамнинг руҳий саҳналарини нурлантиради: «Деразамнинг остида тонгда Сайраган қуш сенмасми, ота? Ё тўнимга кўклам, мазорда Ёпишган гул сенмасми, ота?.. Баъзан қўмсаб сени ич-ичдан, Юрак титраб сўнгги илинждан (заифроқ сатр: «илинж» асосан қофия учун-

гина киритилган), Отам, дея алқаб ўғлимни, Қўтараман ўзим кўнглимни». Олам ва одамнинг бир-бирига сингишган уйғун алоқадорлиги оддий даъво эмас, балки шоирнинг табиат билан руҳий қардошлигидан туғилади: «Болалигим девор ошиб киролмаган Ўрикзору хушбўй исли чорбоғларда, Болалигим адирларни кезим юрган, Жар ёқалаб чопқиллаган сўқмоқларда...» «Ёки: «Юмарканман мунгли кўзимни Суяр мени қорайган девор. Бор вужудим билан мен сени Сезаяпман, ёғаётган қор...» Ёхуд: «Кўрдим, туйдим титроқни: Мени излаб изимдан Майсалар кўммиш уйга Борадиган сўқмоқни».

Табиат билан қардошлик, уни теран, инсоний туйғуларга ҳамоҳанг англаш поэтик манзараларни равшан тиклашга, кўнгли ҳолатларини аниқ ифодалашга замин бўлади. Хуршиднинг кейинги изланишлари буни тасдиқлайди.

Шоирнинг инсоний кўнгли ҳолатлари, руҳий манзаралар билан қизиқиши уни ўз-ўзидан маънавий ҳаётга, маънавий маданият тарихига жиддий эътибор беришга олиб келади. У маънавий маданият кечмишини, она тилимизнинг таржимаи ҳолини бугунги ҳар бир шоирнинг юрагида пойдор деб билади ва бу ҳақиқатни ҳам фикран, ҳам шаклан талқин этишга интилади:

Қояларга чиқиб қушдек боқаман,
Кўкшин япроқларда нурдек оқаман.
Қора кўк чодирин сўз билан тилиб,
Манграйган чақмоқни оламан юлиб.

Шу интилиш натижасида унинг шеърларида поэтик ғоянинг жозиб суратлари, оҳанглarning изчил, уйғун йўллари очила боради:

Қоп-қора тун чиқиб келар ботордан,
Қип-қизил кун чиқиб келар туғордан.
Уларга басма-бас елиб бораман,
Бойчечаклар чанқаб чиқар қошимга,
Томиримни ёриб, қоним бераман...

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Гарчи, Хуршиднинг кейинги шеърларида ҳали ҳам меҳнатталаб сатрлар анча-мунча учраб турса-да, бу хилдаги мисолларни ўқиган шеърхон шоирнинг изланишлари тўғри йўлдан бораётганлигига, келгусида чуқур-самаралар беришига ишонади. Унинг поэтик мушоҳадада аниқликка, фикрлашда тиниқликка интилаётганини янада равшан кўрсатган «Учиб бораман қушлар билан», «Тўмариснинг кўзлари» каби тўпламлари шеърхоннинг бу ишончига катта асос борлигини кўрсатади.

Хуршид Даврон — меҳнатдан қочмайдиган, шеър самарини ҳақиқий маънода заҳмат билан топадиган шоир. Шунинг учун менинг бу гапларим Хуршиднинг фақат бугунига — ўсиб-тўлишиб бораётган ҳозирига тегишли, шу маънода нисбий. Негаки, меҳнат, изланиш шоирни ўзгартира боради, у ҳақдаги фикрларни ҳам янгилайди. Мен ана шу янгиланишдан умидворман.

МАСЪУЛ СЎЗ

Шеър ҳаммавақт кўнгилни уйғотади.

Тонг ёруғи тўппа-тўғри юзига тушадиган киши барвақт уйғонади, уйқудан тиниқиб, равшан тортиб туради. Мен бу ҳолатнинг гўзаллигидан кўра қонунийлигини — тонг ёруғининг тунги ҳаётга, табиат, шу жумладан, инсон уйқусига якун ясаб, умуман ҳамма нарсанинг уйғонишини, янги кунни бошлаб беришини эслатиб ўтмоқчиман.

Негаки, яхши шеърнинг таъсир кучида ҳам шунга ўхшаш нимадир бор: у ҳам мудраб ётган, туш каби тарқоқ туйғуларимизни уйғотиб, тартибга солади, уларга фаол маънавий мазмун беради. Шеърнинг ўзи инсон кўнглида кечмиш руҳий ўзгаришларнинг тинитилиб, муайян бир мақсадга йўналтирилган, мусиқий моҳияти ростланган уйғун намуналари бўлгани учун, у ички дунёси нормал шаклланган ҳар бир кишининг юрагида акс садо беради, янги туйғуларнинг туғилишига туртки бўлади. Шунинг учун ҳам яхши шеърнинг ҳиссий мазмуни доимо нимаси биландир таниш, қадрдон; уни ўқиганда кўнглимиз мувозанати фаол кечинмалар билан ўрин алмашади, ўз юрагимиздаги янги ёки унутилган, энди эса қайта уйғонган сезгилардан ўзимиз ҳайратланамиз. Яхши шеър уйғотадиган ҳай-

рат туйғуларининг аниқ-таниқлигига, табиий-лигига, нотаниш ниманинг таниш ифодасига асосланади.

Боғлар шовиллайди
Асад ойида,
Дув-дув тўкилади пишган олмалар.
Қовжираб ётишар офтоб пойида,
Олмалар тўлиб
Оқар солмалар...—

бу тўрт-беш чизги билан берилган манзара: боғ, олмалар, йўлка, сўри, солма (анҳор)... Яхши мусаввирнинг ўртамиёна рассомдан фарқи шундаки, у баъзи «ижодий» ўзгариш, қўшимчалар билангина чекланиб, манзарани «аслига мослаб» кўчирмайди, балки унинг ранглари орасидаги боғланишни, ашё-унсурлар ўртасидаги муносабатни юзага чиқаради. Шеърда эса биз кўрадиган ранг бўлмайди, ранг, нур хаёлда уйғонади. Мазкур парчада эса бу ҳам йўқ. Унда фақат ашёлар бор ва шу ашёлар муносабати кишининг руҳида ранглайди:

Олмалар тўкилар
Кечаю кундуз,
Сигмас йўлкаларга, сигмас сўрига.
Патирлаб-патирлаб тўкилар бесўз,
Тегар юрагининг
Оғриқ ерига...
Олмалар тўкилар боғларда ҳануз,
Олмалар тўкилар саҳар чоғлари.
Олмалар тилида кечаю кундуз
Нола қилаётир
Асад боғлари...

Шеърнинг охири шундай. Лекин аслида шеър худди шу тугалланмадан бошланади. Асад ойидаги боғ, тўкилаётган олмалар тирик сурат каби кўнгилга кўчади-да, ўзга — кенг, теран бир оҳангни уйғотади; табиатнинг муаззам, барқарор куйи — Вақтни тинглаб, унинг ҳаракатдаги даврий ҳолатини идрок эта бошлаймиз.

Вақт оҳанглари Шавкат Раҳмоннинг бошқа шеърларида ҳам сокин соғинч туйғуларига қоришиқ ҳолда эшитилиб туради:

Елкам узра майин сас, садо,
Еғилади шомурт қори...
Мени қийнар бу оппоқ наво
Ва ул қора сочлар ифори...
Масту аласт туйғулар ичра
Саҳаргача юрамиз дайдиб.
Келармикан бу оппоқ кеча,
Келармикан дунёга қайтиб?!

Табиат ҳаммага бирдай завқ беравермайди, у фақат маърифатли кўнгилларни ўзига ошно қилади; ўй-фикрга эга инсонгина унинг манзараларида тақдир-қисмат сабоғини, одамий кечинмалар, туйғулар тугёнини кўради. Бу борада табиат алдамайди, у ҳаётни, кишиларни қадрлашга, ҳамма нарсани ҳис этиш, орзу қилиш ва унга етишиш учун курашга ўргатади, кўнгилга, абадиятга дахлдорлик туйғусини индиради.

Шавкат ўзининг бир шеърисида:

Мен қўшиқ бўламан дарёдай
Юракнинг энг чуқур ерида,
Боқаман дунёга дунёдай
Ажойиб кунларнинг бирида,—

деб ёзади. Мен ҳам бунга ишонаман. Чунки табиатни тушунишга интилган, унга суянган шоирнинг шеърхонни алдашига ишнолмайман.

Билмадим, бошқалар қандай фикрда, лекин мен у ёки бу шоирнинг тўпламини нуқул аъло шеърлардан тузилган, деб хулоса чиқариш ҳақиқатга тўғри келмайди, деб биламан. Ҳар қандай мукамал тўпланда ҳам ўн-ўн беш юксак шеър бўлса, қолганлари шоирнинг иқтидор-имкон даражасида сайланади. Ана шу ўн-ўн беш шеър тўплани тўплани қилади.

«Рангин лаҳзалар»да шундай шеърлар бор. Мен ўзимга жуда маъқулларини келтирдим. «Саҳар турдим...», «Марафон», «Мангулик», «Сен мени билмайсан...», «Поезд», «Тоғларга чоп...», «Олис хотира», «Мен йўғимда...» каби шеърларга ҳам тўхталиб ўтардим, имкони йўқ. Демоқчиманки, Шавкат Раҳмоннинг илк тўплами унинг иқтидори шаклланажак йўллардан, бу йўлларнинг ранг-баранглигидан нишона беради. Бу тўпланда айрим ижодий таъсир ва сабоқ самараларини ҳисобга олмаганда, поэтик мушоҳаданинг мустақиллигини, оҳанг ва ритмик қаторларнинг хилма-хиллиги, яъни туйғу-фикр оламини хийла кенг миқёсини кўришимиз мумкин. Ҳар ҳолда, «Рангин лаҳзалар» Шавкатни тенгдошлари орасида алоҳида кўрсата олди.

Шоирнинг иккинчи китоби — «Юрак қирралари»ни синчиклаб, баҳоли қудрат синчиклаб ўқидим.

Яхши шеърни тиришиб, диққатни бир жойга мажбуран жамлаб ўқиш шарт эмас — шусиз ҳам у кишининг борлигини қамраб

қолиб, таъсирланмаганига қўймайди. Яхши тартиб берилган тўплам ҳам тасаввурни зўрламайди, шеърдан шеърга ўтган сари хаёл қопқаларини енгиллик билан очиб, фикрларни туйғунлата боради — яхши тўплам бир неча ўн хил мустақил оҳанглардан уюшган катта куйга ўхшайди.

«Юрак қирралари»ни ўқиганда эса менда ғалати тассурот уйғонди: негадир чиройли манзаралар, ялтиллаб турган ташбеҳларга тўла ўн беш-йигирма чоғли шеър ўқигандан сўнг бирдан толиқиш сездим. Нималардир такрорланаётгандек, манзараларнинг қай бир жойлари сунъийдек туюла бошлади. Шеърлар бир-бирига, баъзан эса бошқаларнинг асарларига оҳанг, тасвир, руҳ жиҳатидан яқин, бир хиллик даражасида яқин кўринди.

Бир томондан:

Хотиржамлик,
вазминлик керак
чизган маҳал олам тасвирин,
ҳар бир рангда ҳақиқат бордир,
ҳар чизикда сирлар яширин,—

жаби ва айниқса:

Худо яшар
ҳар бир гиёҳда,
ҳар дарахтда бордир днёнат,—

сингари ўзига хос, чуқур поэтик топилмаларни, манзара саҳфасидан фалсафа ўқилган сатрларни топиб, Шавкатнинг изланишлари илгари силжиб бораётганлигига, уларнинг бесамар ўтмаслигига амин бўлдим.

Иккинчи томондан эса, очигини айтиш керак, поэтик мушоҳаданинг оригиналлик ва тақлид, мустақиллик ва тобеликлар қоришиб кетган ғалати эклектикасига дуч келдим.

Қитобдаги аксар шеърлар нимаси биландир кишини ўзига тортмоқчи бўлади, лекин негандир кўнгилга етиб келмайди; уларда қандайдир чиройли манзаралар бўй кўрсатмоқчига ўхшайди, аммо туман босгандек кўзга ғира-шира чалинади; қанақадир ғоя-фикрлар, образлар бор, ҳаммаси ажойибдек, фақат улар хаёлда тузукроқ тикланмайди. Хуллас, жуда кўп нарсалар нимадирлигича қолади. Оқибатда мубҳам чиройдан қандай таассурот олишни билолмаймиз: ёмон десак, ярқироқ образлар, бошқача метафоралар; яхши дейдиган бўлсак, сунъийроқ, тусмол мушоҳадалар...

Булардан ташқари шеър билан шеър орасида нафас ростлаш имкони йўқ: улар бирига ички тузилиши, ғоялари, садоланиши билан жуда ўхшайди, ҳатто бир поэтик мотивнинг турли вариацияларда қайтарилишига ўхшаб кетади. Гап тўпламдаги 88 оригинал шеърнинг (Хуан Рамон Хименесдан таржималар ҳам бор) атиги тўрттаси 11, қолган ҳаммаси 9 бўғинли бир хил туроқлар такроридан иборат эканлигида ҳам эмас. Ҳолбуки, бу ҳам фазилат саналавермайди.

Айрим ташбеҳлар шеърдан шеърга кўчиб юради, тасаввурни бир қолипга солади: а) оқ сукунат, оқ аланга, оқ машъала, оқ булут, оқ тун, оппоқ қучоқ, оппоқ мусичалар, оқ капалак; б) қари қуёш, қари шамол, қари куз, қари ёки қартайган қўтос, нуроний тоғ, кекса юрак, кўҳна замин, кўҳна туш, кўҳна оғуш;

в) яланғоч шамол, яланғоч тоғ, яланғоч осмон, қиздай яланғоч кўл, қип-яланғоч ёввойи чўл... (Булар, албатта, оддий эпитет эмас, метафора даражасидаги поэтик муқоясалардир. Масалан, оқ аланга — гуллаган боғ, оқ капалак — бўса, юрак, муҳаббат, оппоқ мусичалар — сийналар, қартайган қўтослар — тоғ ва ҳ.к.)

Лекин гап буларда ҳам эмас. Келгуси нашрларда булардан қутулиш у қадар қийин бўлмас.

Асосий гап — шеърый мушоҳада усулининг такрорида, поэтик кайфиятнинг кўпчилик шеърларда ўхшашлигида, ҳиссий манзараларнинг битта сахнада ўрин алмашилиши, яъни образ яратиш принципларининг бир хиллигида. Шавкатдек истеъдодли шоир учун (бу таҳсинни йўлига айтаётганим йўқ — мен унинг салоҳиятига ишонаман) тўпламни бу тарзда саралаб-сайламай, сайқалламай тайёрлаш кечирилмас ҳолдир.

Шавкат бу тўпламидаги анчагина шеърларида хусусан Гарсиа Лорканинг борлиққа поэтик муносабатига таянади. Бунинг ёш шоир учун ёмон жойи йўқ, у ёки бу улкан санъаткордан ўрганиш, унинг тажрибаларини ижодий ўзлаштиришни ҳеч ким қораламайди. Аммо тўпланда шундай ўринлар борки, уларда Гарсиа Лорка, Ҳименеснинг Шавкатнинг ўзи таржима қилган шеърларига хос метафоралар, руҳий оҳанглар, поэтик мотивлар яққол кўзга ташланиб туради.

Мана, Лоркадан бир мисол:

Чалиштириб қўлларин
Ой шарманда ва гўзал,

Қалайн кўкраклар-ла
Шамол ҳавасин қўзғар...

Лорка шеърларида ой образи шу тарзда
гоҳо ғам, фожиа, гоҳо ажал рамзи сифатида
кўп тилга олинади ва тез-тез яланғоч ҳам
бокира аёл қиёфасида гавдалантирилади.
Шавкатнинг шеърларида ҳам яланғоч, «жу-
вондай тўлишган ой»ларни учратамиз. Унинг:

Тўлин ой очилган кўксига
булутдан сийнабанд тоқади,—

сатрлари билан ўзи таржима қилган мисра-
лар (Русчаси: «Луна закинула руки и драз-
нит ветер оловяной грудью, бесстыдной и не-
порочной») орасида фарқ кам. Ҳар иккаласи-
да ҳам бир хил метафорик образ, Лорканинг
дунёбинлиги.

Шавкатнинг:

далалардан ўтар шошилмай
оч сирдай ола-була тун,—

деган ташбеҳи билан Хименесдан худди шу
тўпламга киритилган таржималардаги:

Қоп-қора буқадай тун ўтар,—

метафораси ўртасидаги тафовут ҳақида га-
пирмаса ҳам бўлади.

Лорка, Хименес, умуман испан шоирлари-
нинг тўпламдаги шеърларга таъсири тўғри-
сида яна мисоллар келтириш мумкин. Фақат
унда испан шеъриятининг поэтик атмосфера-
си, миллий буёқлари, анъаналари, эстетик

табиати борасида узоқ баҳслашишга тўғри келади. Бу эса осон иш эмас. Худди шу хилдаги баҳсни Шавкатга Р. Парфи ва М. Солиҳнинг таъсири ҳақида ҳам давом эттирса бўлади. Чунки уларга хос айрим метафора, образларни ҳам тўпламда ривожлантирилган, ишлов берилган ҳолда учратамиз.

Хуллас, кўнглимдаги гап шуки, Шавкат мен ихлос қўйган, ҳамниша, ҳаммавақт қадрлаган шоирларимдан. Бу гапларни тасдиқлаш учун илк тўпламидаги дарҳақиқат баланд шеърлари, кейинги тўпамидан беш-олти бақувват асарларини шафе келтираман. Шу сабабли ҳам унга энди катта талаб қўйиш мумкин ва керак, деб ўйлайман. Қолаверса, бу талаблар унинг ўз шеърларидан келиб чиқади.

Мақолани шахсий муносабатлардан юқори турадиган сўз масъулиятини яна бир карра таъкидлаш учун ёздим. Эътирозлар фақат Шавкатга, унинг янги тўпамига тегишли эмас, бошқа тенгдошларимиз тўпамларида ҳам ана шундай камчиликлар сезилиб қол-япти.

Усаётган

кучли дарахтман,—

деб ёзади Шавкат. Мен ҳам уни шундай деб биламан, унинг тик, адл ўсишига тарафдорман.

1981.

ДАВРАДАН ТАШҚАРИДАГИ ОДАМ

«Галатепага қайтиш...» — кўп планли асар. Бу фақат сюжет ўзанларининг вақт ва ҳаракат нуқтаи назаридан ўзига хос «гирдоб»лар ҳосил қилиши ёки ўтмиш ва бугуннинг бақамти келишидагина эмас, Ғайбаров ва бошқа характерларнинг бир неча хил талқини, бир неча тусда акс этишида ҳам кўринади. Шунга кўра асарнинг фикрий мундарижаси ҳам «кўп қаватли», структурал характерга эга; ўртага ташланган муаммолар ечими ҳам турлича, бир масала бир нечта томондан ёритилади.

Шулардан келиб чиқиб, адабий жанр борлиқни идрок этишнинг муайян бадиний мушоҳада шакли, деб қарайдиган бўлсак, «Галатепага қайтиш...» ўзининг эпик қурилиши, концепция тартиботига кўра — роман. «Ёшлик» журналида унинг жанри кўрсатилмаганлигининг сабаби оддий — автор катта жанр даъвосидан қочган. Кейин, қолаверса, гап фақат асарнинг жанридагина эмас, унинг қандай ёзилганлиги ва насримизга қанақа янгиликлар олиб кирганлигида. Қиссами, романми, оригинал асар бор, феъл-атвори, шунга мувофиқ ҳаёти мураккаб Ғайбаров, у бизга далолат қилган мураккаб дунё яратилган. Биз учун муҳими шу.

Асарда Ғайбаров характерининг шакллани-

шини кўрсатиш ёки Галатепа деган қишлоқ аҳлининг орзу-интилишларини очиб бериш асосий мақсад қилиб олинмаган. «Галатепага қайтиш...» муносабатга бағишланган. Файбаровнинг тирикликка, одамларга, одамларнинг Файбаровга (мушоҳада йўсини тақозосига кўра бу жиҳат асарда тўла юзага чиқмайди) ва ўзаро муносабатларини таҳлил этиш асар мазмунини ташкил этади.

Файбаров ҳам, бошқа образлар ҳам азалдан шаклланган, яшаб келаётган одамлар, улардан бирортасининг характери асар давомида ўзгармайди ёки, биз қўйиб кўниккандек, ёмони яхши бўлиб, яхшиси ёмон йўлга кириб кетмайди. Ёзувчи кечанинг бугунга, бугуннинг эртанги кунга боғлиқ давомийлигига диққат қилади. Раим оқсоқолнинг вафоти ҳам аслда кутилмаган фавқулодда ҳодиса эмас. Лекин ёшини яшаб, қазои муҳаққақ билан дунёдан ўтган одамнинг ўлими тириклар ўртасидаги муносабатларни қалқитиб, юзага чиқаради. Ўзидан, бошқалардан норози, нимадан рози бўлишини ҳали англаб етмаган Файбаровнинг руҳий изланишларини муайян йўналишга — одамларни тушунишга, ҳаёт ва ўлим, ёлғиз одам ва социал гуруҳ ўртасидаги муносабатларни идрок этишга ундайди. Оқсоқолнинг ўлими ана шу тарзда турли тақдир ва кечинмаларни уйғунлаштирган ўзига хос психологик композицияга асос бўлади, муносабатлар силсиласини очиб беради. Албатта, бу ҳодиса қўзғаган руҳий кучланишлар абадул-абад давом этади, деб бўлмайди, жаноза маросимидан кейин ҳамма нарса ҳаётий мантиқ бўйича эски изига тушади: «Тиловат, бир пиёла чой, бир тишлам нон... Кейин ҳамма

Ўз йўлига кетади». Энди оқсоқолнинг йўқлиги, уни фақат кишилар кўнглидагина қолишини ҳисобга олмасак, бошқа ҳамма нарса асли қадимгидек тураверади: Ғайбаровда опаси, укалари Мавлон ва Зокирга қайтадан меҳр уйғонмайди, мулла Чори билан Соат сайис бир-бирини янчишни, Ибодулла Махсум эса иккаласини чандишни қўймайди, Анзират кампирнинг ҳасрати тугамайди; «ўчоқ айла-ниб» оқсоқолни қарғаб, «заволини тилаган» Панжи ўғрининг зот-зурёди уни завол топгандан сўнг ҳам кечирмайди, ҳатто кўмилаётган чоғида ҳам «Яхшилаб бекитинг, қайтиб чиқмайди диган бўлсин», деб аламини олиб туради... Ғалатепанинг бугуни кеча, эртаси бугунгидай кечаверади.

Аммо Ғайбаровнинг кўнглида ўзгариш бўлади. У шаҳардаги омонат, муаллақ ҳаётида (шаҳар воқеаларининг Ғайбаровнинг бу ердаги турмушга муносабатидан келиб чиқиб акс эттирилганлигини, унинг тушунишига кўра талқин этилганлигини айтиб ўтиш керак) кўп ўй суриб излаган нарсаларини топгандек бўлади: ғалати одамлари бор Ғалатепа деган «эски оғриқ» хотирага қайтади, қийнаётган мавҳум хаёллар ойдинлашади, Мурод амаки ва Аҳмад тимсолида яқин одамларини кўради.

Ғайбаров — ёлғиз одам. Унинг ягона ҳамдами ҳам — ўзи, яъни «дўстим Ғайбаров». Йўқ, одамлар уни четга суриб, ёлғизлаб қўймаган. Ёлғизликни унинг ўзи яратган.

Энди Ғайбаров учун ёлғизлик — ёмон, «кўпдан бери ёлғиз эдим, кўпдан бери... Минг йиллардан бери», деб изтироб чекади у. Лекин ёлғизликдан чиқиш бундан ҳам баттарроқ. Чунки Ғайбаров унга кўникиб қолган, ўзи

сезмаган ҳолда ёлғизлигини қадрлайди ҳам. Одамларга суяниб яшаган, борини кўпчиликка сарфлаб адо қилган отаси Раим Оқсоқол билан пинҳоний келишмовчиликда ҳам, «Одамзодни якка ўлгани қўйишмайди. Кимдир албатта бошида бўлади, ўлаётганини кўради, қовоқларини ёпади, иягини танғийди, сўнг, аввал ҳамдардликдан ва қўрқувни сал босмоқ бўлиб, кейин... азбаройи ҳангома учун шавқ билан ҳикоя қилади», деган аччиқ кинолариди ҳам унинг хусусияти сезилади.

Айни чоғда Ғайбаров инсоннинг инсонлар билан тириклигини, одам тафтини одам олишини, «жамоат, одамгарчилик деган гап бор, тўю аза одамсиз ўтмайди, ҳаммамиз ҳам бир-биримиз туфайли кун кўришимиз»ни қийинчилик билан бўлса-да, тан олади, кўпчиликка интилади.

Лекин ёлғизлигини чуқур ҳис қилган, нега шундайлигини яхши билган ҳар қандай киши сингари Ғайбаров ҳам бошқалар ўртасида турмуш тақозоси билан юзага келган яқинликнинг шартли томонларини, борди-келди муносабатларининг нархини теран англайди, сохталик билан самимийлик орасидаги тафовутни кўриб туради. Бу эса уни янада оғирроқ муаммога рўпара қилади: у ўзига чиндан ҳам самимий муносабатда бўлганларга ҳам сутдан оғзи куйган одамдек ёндашади, ўз туйғуларини киноя, қочирим билан яшириб туради (масалан, унинг Замирага муносабати). Шу сабабли у ҳамдардлик билдирган кишилардан кўра, ҳамдардликка муҳтож одамларни ўзига яқин тутди. Жигарлари: опаси, Мавлон, Зокир ўзларини қайғули тутиб, айни чоғда кўнгилларига бошқа туйғулар ҳам (айтайлик,

бошқаларга иложи борича янада азадорроққа ўхшаб кўриниш...) сиққани учун, мулла Чори, Соат сайис ва яна бир неча кишининг жаноза пайтида, ўлим маросимида обрў талашиши, ўзбилармонлигини намойиш, таъзияга келганларнинг «паст овозда, иложи борича маънили қилиб айтадиган сўзлари» учун улардан ўзини, туйғуларини имкон борича ихоталаб туради; укалари ундан кўнгил сўрагани ҳолда, Ғайбаров уларга бирон оғиз оқибат кўрсатмайди. Лекин Раим оқсоқолнинг яхши одам бўлганлигини ҳатто ноқис ақли билан илғаб олган Мурод амакига чуқур бир меҳр билан ёндашади, шаҳарда эса беғубор гўдаклиги учун Саида билан тиллашади, кўзи ожиз Қобилнинг қисмати ўйлантиради, унинг ориятини ҳимоя қилиб, Самадга қўл кўтаради. Чунки улар Ғайбаровнинг ўй-хаёлларига дахл қилмайди, авайлаб юрган ички дунёсига беибоб бостириб кирмайди, ҳуда-беҳуда аён ҳақиқатларни уқтиравермайди. Ғайбаров руҳиятидаги бу хусусият қўйидаги парчада жуда ойдинлашади: «Мавлонбай келиб унинг елкасидан қучоқлади: бўйи акасидан пастроқ, лекин қорувли эди. Мавлонбой кетиб Зокир келди, секин қучоқлади, лекин у ҳам бир гап айтмади, қўйнидан рўмолча олиб узатди, унинг ҳўллигини кўриб, чўнтагидан бошқа қуруқроғини чиқарди. Кейин Аҳмад келди, лекин у акасини қучишга журъат қилолмади, чўчиди; у ҳали Тошпўлат акасига бундай рўпара келмаган эди. Тошпўлат акаси у билан доимо ярим ҳазил, ярим жиддий қилиб гаплашарди, ўшани эслаб тиззалари бўшашди, йиғлаб юборди. Ғайбаровнинг юраги бирдан зирқираб кетди... Кўриниб турибдики,

Ғайбаровга фақат Аҳмаднинг аҳвол-руҳияси кучли таъсир қилади, у Мавлон билан Зокирнинг ғуссасидаги вазминлик, маросим расамидини сезади, шу сабабли Мавлоннинг келбати-га, Зокирнинг секин қучоқлашига, йиғлагани ҳолда акасининг кўзи қуруқлигини, бошқа мардумнинг олдида бунга чора кўриш кераклигини ўйлаб, чўнтагидан рўмолча чиқариши, (Зокир бу билан: «Йиғлаш керак, ҳамманинг кўзи сизда, ёш келмаса ҳам кўзга рўмолча тутинг, йиғлаган кўрининг», демоқчи) кейин алмаштиришига диққат қилади. Бу орада фақат Аҳмаднинг қайғуси самимий, хатти-ҳаракати билан, муҳими, ўзининг шу туриши орқали ҳеч нарсани таъкидламагани, ўргатмагани билан унинг дийдасини юмшатади.

Ғайбаров ахтараётган самимият — бетама, эвазига ҳеч нарса талаб қилмайдиган, умидвор бўлмайдиган тоза меҳр туйғуси ҳам мана шу эди.

Лекин бу ерда яна бир мураккаблик бор: Ғайбаров одамларга талпингани билан, уларга юрагини очмайди, аксинча, ўзи истамаган ҳолда, беихтиёр гоҳо тўғрисўзлиги, гоҳо заҳар киноялари, айрим ўринларда эса асабий жиззакилиги билан ўртадаги чоҳни баттар кенгайтиради (бу айниқса, унинг укалари (Аҳмад бундан мустасно), опаси, мулла Чори, Соат сайис, Соқол, Шоир, қолаверса, Замирага муносабатида янада ойдинроқ кўринади), оқибатда Ғайбаров Галатепага қайтса ҳам, одамлари даврасига қўшилолмайди. Қўшилиш учун эса Ғайбаров ўзидаги кўп нарсани ўлдириши керак эди. Ғайбаровдаги бегоналикни тириклигида Раим оқсоқол аниқ билган эди: «шу ерда (яъни шаҳарда — А.А.) қолганинг

маъқул. У ёқда кун кўришинг қийин, энди сен чиқиб кетган одамсан, қайтадан эл бўласанми, йўқми... Чўқиб ташлашади. Кулги бўласан, болам...»

Ҳарқолда асар сўнгида Ғайбаров кўнглидаги фориғланган муҳаббат туйғулари Галатепа одамлари даврасига қўшилиб кетганини эмас, балки бу ҳаракатнинг бошланишини, Ғайбаровда саодатмандликнинг туғилишини англатади. Унинг давра одамига айланиш-айланмаслиги китобхон идрокига ҳавола этилади.

Агар асардаги ҳамма нарса Ғайбаровнинг таассуротлари, мушоҳадаси, ҳаёт ва одамларга муносабатига асосланганини инobatга олсак, адолат юзасидан асарнинг бир текис таҳлилий усулда ёзилганини эътироф этиш керак. Унинг қишлоққа бағишланган қисмлари ҳам, шаҳарга оид ўринлари ҳам тенг даражада. Мурод Муҳаммад Дўст материални, сўзни яхши билади, ўз сўзини қадрлайди. Лекин шунга қарамай романда психологик меъёр бузилган ўринлар ҳам йўқ эмас. Бундай жойлар қишлоққа бағишланган саҳифаларда ҳам, шаҳарга оид воқеаларда ҳам учрайди. Масалан, роман бошларида галатепаликларнинг ўзаро мулоқотларида асабийликнинг жиззакликка ўтиб кетишида, Ғайбаров нутқ ирод қилган мажлис саҳнасида авторнинг материалга нисбатан тазйиқи ортгани сезилади, баъзан эса Ғайбаровнинг кўнгил ғаштлиги, ёзғиришлари асарнинг гўзал парчаларига соя ташлайди ва ҳоказо.

Лекин бу «паст-баландликлар» асарнинг умумий оҳангини бузмаган. Муроднинг ютуқ-

ларидан бири ҳам асар давомида турли-туман кайфият ва ҳолатларни бир руҳий оҳангда уйғунлаштира олгани ва шу орқали инсоний муносабатларнинг яхлит манзарасини кўрсатиб борганидир.

ШУНДАЙ ҲАМ ЕЗИЛАДИ...

Мухлис киши ўз табиати, ҳаётга муносабатига қараб китоб танлайди. Кўп ўқиган сайин ўз навбатида унинг китобга, адабиётга муносабати, яъни эстетик кечинмалари шакллана боради. Бизнинг у ёки бу асар тўғрисидаги мустақил туюлган фикримиз замирида ўзимизга сезилмаган ҳолда шу чоққача ўқиган, асарлардан олган, китоблар таъсирида туғилган таассуротларимиз ётади. Таассуротларимиздаги торлик эса кўпинча туйғуларимизда ҳам сунъий чегаралар — китобийликни пайдо қилади. Бу эса оригинал, ўзгача адабий ҳодисани тўғри тушуниб баҳолашимизга халал беради: янги асарни беихтиёр олдин ўқиган нарсаларимиз қаричи билан ўлчаймиз, ундаги қаҳрамонларни ўзимизга яхши таниш бўлган адабий персонажларга таққослаймизда, тафовутга кўникмаймиз, ажабланамиз, ёзгирамиз.

Абулқосим Мамарасуловнинг ҳикоялари кишида шунақа мураккаб таассурот уйғотади. Ёш ёзувчининг турмушга, айниқса қаҳрамонларининг ўй-кечинмаларига нисбатан далиғули бир тантлиқ билан ёндашиши, уларнинг хатти-ҳаракатларини ҳали тажриба сўраб турган тетапоя маҳорат билан тасвирлаши

ҳаммада ҳам бир текис хайрихоҳ туйғулар уйғотавермаслиги турган гап. Бунинг бир мисолини М. Аҳмедовнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси 1982 йил 15 октябрь сонига чиқишида ҳам кўрамиз. «Ёр-ёр»даги Абулхайр, бошқа ҳикоянинг қаҳрамони Алибекнинг хатти-ҳаракатлари ва хусусан муҳаббат, оила ҳақидаги ўй-хаёлларидан аллақандай андишасизлик, ҳатто айтиш мумкинки, беадаблик туйиш, менингча фақат М. Аҳмедовга хос бўлмаса керак.

Бунинг сабаби бадий асарларимизда урчиб кетган, нуқул юлдузларга қараб оҳ тортадиган, сарвқомат, бодомқовоқ, қалдирғочқош дилрабо севгилисини сўлим мажнунтол соясида устма-уст сигарет тутатганча энтикиб кутаётган сип-силлиқ сохта йигитларнинг сентиментал изтиробларини кўп ўқиганимизда, уларга кўникиб қолганимизда. Ана шундай лирик ошиқларнинг висол арафасида келармикан, дея нигорон интиқлигига таққослаганда, Абулхайрнинг «Биринчи учрашувдан дарров тармашаверса, яхши эмас-да» сингари ўйлари, Алибекнинг: «Айниқса фигураси! Ажойиб!» деб севганининг ортидан «ишшайганча» қараб қолиши, қизни бир дақиқа ўз оғушида тасаввур қилиб «юраги ўйнаб кетиши» гоятда шармсизлик бўлиб туюлади. М. Аҳмедов ўз чиқишида кўчирма олган парчалардан эса қаҳрамонларимизнинг беодоб туйғулари фош бўлиб қолгандек кўриниши, севгига бундай нияти бузуқ ўспиринлар эмас, балки покиза, тоза қалбли ёшлар муносиб эмасми, деган фикрга олиб келиши мумкин.

Лекин биз адабий персонажнинг одоб-ахлоқи билан ёзувчининг ахлоқий позициясини

аралаштириб юбормаслигимиз, қаҳрамоннинг оғзидан чиққан тугуриқсиз гапни авторнинг ёқасига ёпиштиравермаслигимиз керак. Баъзан ёзувчилар қаҳрамони орқали ўзининг ҳаётга, одамларга муносабатини бадий талқин қилади, баъзан эса салбий персонажини ошкора қораламайди-да, уни «ичдан туриб» кузатади, баъзан эса «Қани гапиравер-чи» дегандек гўё унинг ички дунёсига аралашмайди. Хуллас, бунинг йўллари кўп.

Гап одоб-ахлоқ мавзуининг талқини ҳақида кетар экан, баъзан ҳатто тажрибали адибларимизнинг гоҳо хилват табиат гўшаларида, гоҳо эса никоҳ тўшагида қаҳрамонларнинг яланғоч тани, ҳаяжонли эҳтирослари орқали содда, ёш китобхоннинг ибтидоний туйғуларини қитиқлаб, шу йўл билан асарларини ўқишли қилишга уринишларидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Бадий асарнинг туйғулар тарбиясидаги масъулиятини инобатга олсак, бундай ҳоллар Абулқосимнинг қаҳрамонлари ўйларидаги андишасизликдан зарарлироқдир.

Йўқ, мен ёш ёзувчи Абулхайр ва Алибекни салбий персонажлар сифатида фош қилади, уларнинг одобсизлигини қоралаб ёзади, демоқчи эмасман. Аксинча, у Абулхайрга ҳам, Алибекка ҳам илиқ бир меҳр билан ёндашади, шунинг учун ҳам автор гўё улар томонда тургандек кўринади. Лекин бу фақат сиртқи муносабат. Аслида ҳар иккала ҳикояда ҳам қаҳрамонларга нисбатан меҳрга теран бир юмор омихталаниб кетган. Ёш ёзувчи ўспирин йигитларнинг турмуш, оила, муҳаббат ҳақидаги кечинмаларини гўдак юришини кузатгандек завқли кулги билан тасвирлашга интилади ва бунга эришади ҳам.

Эътибор беринг: Абулхайрнинг севгилиси Улбозор ҳақидаги ўйларининг бузуқлиги, қизни оғир аҳволда ташлаб, ўзи Қарши чўлига жуфтакни ростлаб қолишига қарамай, ҳикоя кишида нохуш кайфият туғдирмайди; ҳисобчи бўлиб «пулга ботиб қолишни» талаба қизларнинг «биттасини илинтириб олса, ҳар куни учрашувлар, ўпишишлар, кўксига бош қўйиб ётиш»ни орзу қилган Алибекнинг Зулфияга муҳаббати эриш туюлмайди, аксинча, кишининг кўнглини ёриштириб юборади. Ёш ёзувчи ўзининг кечаги тенгқурларини гўё «Эй боласи тушмагурлар-эй, қачон сизларга эс киради?» деб тасвирлайди ва уларнинг «эти ўлмаган» кечинмаларини «Кўнгил-да, нима дейсиз», дея гўё оқлаб ҳам туради. Менингча, худди шундай вазиятда унинг самимияти ойдинлашади. Бу самимият, айниқса «Алибек» ҳикоясида янада равшанроқ кўринади.

Билмадим, бошқаларга қандай, аммо мазкур ҳикоя муҳаббат мавзуида ёшлар прозасида яратилган асарлар сирасига киради, деб ўйлайман.

«Ёр-ёр» ва «Алибек» ҳикояси тўлиғича қаҳрамонларнинг таассуротларига асосланган, барча воқеалар, борлиқ, кишилар уларнинг ички оламида акс этиши бўйича ёритилади. Автор ўзининг ҳукм-хулосаларини очиқ-ошкора билдирмайди, фақат баъзи тасвирий ўринлардагина уларнинг хатти-ҳаракатларига «аралашади». М. Аҳмедов автор нутқи бевожита унинг қарашлари деб ачинган ўринлар ҳам қаҳрамонларнинг турмуш, муҳаббат тўғрисида ҳали шаклланмаган, болалик билан катта ҳаёт оралиғида адашиб юрган олақуроқ тушунчаларидан иборат. Шу маънода

Абулхайр ва Алибекнинг тутуриқсиз ўй-хаёлларида ўзгача бадий мантиқ, ёш ёзувчининг ўзига яраша поэтик жасорати — бошқаларникига ўхшамайдиган усуллардан фойдаланишга, нотекис бўлса ҳам ўз йўлидан юришга қатъияти бор.

Албатта, тўпламдаги ҳикояларда ёш ёзувчининг ўзи топган янгиликларни тўла очолмай, уларнинг қабариқ томонларини фақат пайпаслаб кўраётган ўринлари ҳам йўқ эмас. Хусусан, адабий тил ва ҳикояларнинг ички композицион тартиботи борасида Абулқосим ҳали кўп ишлаши керак. Масалан, «Суюнчи» ҳикоясида автор ўз изланишларига бегона материал танлаган, нишонни нотўғри белгиллаган. Оқибатда асардан ҳозирги ҳажвиётимизда кўп такрорланадиган сийқа сюжет ривожига мойиллик сезилиб қолади, ҳикоянинг ҳиссий мароми уйғунлашмайди: ҳажвий йўналиш меъёрдан ортган ҳолда асар кутилмаганда мутлақо тескари — сентиментал-романтик оҳангда яқунланиши ҳам муваффақиятсизликка сабаб бўлган.

Лекин, ҳарҳолда, «Суюнчи» тўплами ижодига меҳр ва эҳтиёткорлик билан ёндашишни тақозо қиладиган ёш қаламкаш адабиётимизга кириб келаётганидан гувоҳлик беради.

ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛОВ

БАДИИЙ СЎЗ ШУКУҲИ

«Ҳақ сенга мурод ўлсун...»	122
Яна лирик қаҳрамоннинг маънавий олами ҳақида	145
Илҳом — руҳият сеҳри	159
«Рубоӣ — маънолар баҳрида...»	171
«Юрагимда жиндай дардим бор...»	189
Қисмат туйғуси — ватанни таниш...	201
Шеър — севги, шеър — нафрат...	215
Ешлар шеървати ва адабий танқид...	254

ЗАМОН ВА АДАБИЙ ЖАРАЁН

«Ҳақ сенга мурод ўлсун...»

Ҳақиқий шеър ўқилганда қалбда қолади, ҳаётнинг қайси бир фурсатларида шеърхон руҳига суянч бўлади. Инсоннинг ички оламига бевосита дахлдор, оз бўлса-да унинг шахсини баландроқ кўтарадиган, асл ҳолидан кўра мард, олижаноб ва кучлироқ бўлишга даъват қиладиган поэтик қудрат бу шеър.

Дўсти ғариб, кел қўлингни тут,
Юрагингда ёқай аланга...

Одам кўнгли шундай самимий чорловларга доимо муштоқ. Тўғримасми? «Дўсти ғариб» бу — ким? Балки, у — Сиз, балки у — бошқа. Ҳар қалай, «танбал булутлар» тимсолидаги кимсалар эмас. Шоирга ишонинг, у чиндан ҳам дилингизда сўз билан аланга ёқмоқчи. Бир зум бўлсин Сизни юксакка — «ёруғ хаёл, самовий ҳислар» дунёсига кўтармоқчи. Шунинг учун «нобакор хилқатдан» қочиш, қандайдир лаҳзаларда дунёни унутиш шартми? Шарт! Ва жуда ҳам шарт!!

Кел, бир зумга дунёни унут...

Таъбир жоиз бўлса, буни мен юракнинг нурланиш, самовий тилаклар қанотида эркинлик шукуҳидан қониқиш онлари деб фаҳмлайман. Бунақа онлар қачон ва қандай юзага келади? Баъзан мана бу тарзда: қалбда аллақандай бўшлиқ. Кишини пимадир ичдан қаттиқ таъқиб этаётгандай. Ҳеч нарса қаноат-

лантирмайди. Бошда мавҳум, таҳликали хаёл-лар айланади. Нега? Нимага бунча ҳазинлик? Сабабини аниқ билавермайсан. Иттифоқо, ошно сатрлар ёдга келади:

Нега мунча ғамгин найнинг навоси,
Нега қалбим тўла ўкинч ва малол?

Қайси бир хотира қийнайди? Билмайсан. Атрофингда «ғариб бир виқор» ётганини сезасан, холос. Бу — одам учун ўз-ўзича оғир, дардли фурсатлар. Лекин ундан қутулиш керак. Кутилмаганда, шеър ўқийсан. У шундай шеър бўладики, исмсиз гуссаларингни қувади, дилни яшноқ ҳиссиётларга тўлдиришга бошлайди. Кейин-чи? Кейин, хоҳласанг, хоҳламасанг:

Бир зум баҳор каби ёришди олам,
Бир зум хаёлимдан чекинди қайғу,
Бир зум юрагимдан кетди ғам-алам,
Бир зум гўзалликнинг ҳузурнда жим
Самовий ҳисларга бўлиб қолдим банд,—
демоққа мажбурсан. Энди «Юксакларда чарх уриб айлан», «Руҳинг мангу турсин ёришиб», деганга ўхшаш сўзлар бошқача таъсир ўтказди. Ва негадир бировлардан эмас, яна ўзингдан қаноатланмайсан.

— Жуда яхши!—деймиз,—мана бу нарса,
Гўё ҳукм каби янграб сўзимиз.
Уйлаб кўрганмизми ҳеч бирор марта,
Киммиз ўзимиз?

Дарҳақиқат, «Киммиз ўзимиз?» Қайси ҳукмимиз ҳақ, қайсиси ноҳақ? «Кимгадир

яхши гап» айтган бўлсак, «Кимдир бир умрга ранжиб ҳам кетган». Ахир:

Инсон ўз умрини ўйласа кўп вақт
Қийнайди ўзидан ўтган қусурлар.
Кимгадир айтилмай қолган бир раҳмат,
Кимдандир сўралмай қолган узрлар...

Дунёни мукаммал кўрмоқ матлабимиз эди.
«Етук бўлолмадик ўзимиз бироқ». Буларнинг ҳаммаси армон. «Армон кўрмадим мен сиздан буюкроқ» дейишга арзигули «йиллар армони». Замон ҳаракати шиддатнок. Вақт — югурик. Ўтган умр — қайтарилмас. «Инсон юрагида аламлар қат-қат». Нима қилиш керак?

Фақат бир таскин бор, барчаси учун
Афсус чекабилсанг — шу ҳам бир давлат.

«Ўзидан ўтган қусурлар» учун афсуслар чекишга қодир одам — қалбини тафтиш этишга, руҳини узлуксиз поклашга яроғли шахс. У тиниқ ва жонли хотирот кишиси. Унинг сийрати тахминан мана бундай саволларга тўлиқ бўлиши табиий, албатта:

Ешлигим беҳуда ўтмадимикан?
Гўзал туйғуларим бормикан тирик?
Ногаҳон бузилиб кетмадимикан,
Биронта юракка мен солган кўприк?...

Шеър — қалб ёлқини, дейишадн. Тўғри. Чин шоирнинг ҳар бир ҳақ сўзи ўқувчи дилидаги адолат, эзгулик ёлқинини янада кучайтиради. Ва айни пайтда унинг хотирасига фавқулодда уйғоқлик, дунёнинг улкан ҳақи-

қатларини уйғоқ виждон нигоҳида кўриш хисларини ҳам бахш этади. Абдулла Орипов ана шундай истеъдод.

«Шоир сифатида истеъдодли ўзбек шоири Абдулла Орипов шеъриятига мафтунман, — дейди озар шоири Бахтиёр Ваҳобзода. — Унинг ҳар бир шеърини ҳаяжон ва ички бир туйғу билан ўқийман. Унинг асарларида шеърятнинг юксак чўққиларини кўриш мумкин». А. Орипов шеърларига А. Твардовский, М. Турсунзода, Қ. Қулиев, Д. Кугультинов, Миртемир сингари совет адабиётининг йирик вакиллари юқори баҳо берганликлари бежиз эмас. Унинг шеърияти фазилатларга бой: тегран, эҳтиросли, самимий, шиддаткор, сеҳрли тил садоларига эга. Дард ва изтироблари эса умидбахш.

Мен шоирман,
Истасангиз шу,
Ўзимники эрур шу созим,
Бировлардан олмадим туйғу,
Ўзгага ҳам бермам овозим.

Бу — ўз сози ва шоирлик овозига ишонч туйғуси. А. Орипов шеърларида, ижодининг илк босқичлариданоқ, ҳақиқат ва курашга ташна ғолиб бир поэтик овоз, ўткир руҳий нафас мужассам эди. Унингча, «курашга яралган жафокаш инсон». Демак, «ҳар қандай кураш ҳам ҳаётдир унга». Хуллас, А. Ориповнинг биринчи шеърларидаёқ КУРАШ бош сўз, бош ғоя сифатида қаламга олингандир. У ҳаёт ва табиат ҳодисаларига ҳам, инсон умри, қисмати, вақт ва замон мазмунини баҳолашда ҳам кўпроқ кураш фалсафасига асос-

ланди. Тасаввур қилинг, «қутлуғ бир саҳарда» кўз очган булоқ. «Дарёлар сари адашиб» у ўзига йўл ахтаради. Лекин одамлар унга «тоғу тошлар аро йўл очиб» шафқат кўрса тишмоқчи. Ёш шоир бундай саховат, кураш завқини бўғадиган ёрдамга мутлақо қарши:

Одамлар, тегмангиз, майли тошсин у,
Майлига, тоғни ҳам кўрсин йўлнда,
Қўйинг, ўз йўлини ўзи очсин у,
Завқланолсин у ҳам кураш сўнгида.

А. Орипов учун кураш мавҳум тушунча эмас эди. У мазмунсиз ҳаракат, ҳаттоки шиддатни ҳам курашиш эҳтиёжи деб билмаган. Шоирнинг «Бургут» шеърига эътибор беринг:

Ёш бургут учмоқда кўкда шиддаткор,
Кумуш булутларнинг тўзғитиб парин.
Учмоқда, қалбида мағрур ишонч бор,
Қақшаган қоялар, чўққилар сари.

Ёш бургутнинг мағрур ишонч-ла, шиддатли парвоз қилиши шоирда саволлар туғдиради: У қаёққа учмоқчи? Чўққига. Нечун? Бургутнинг шиддатин уйғотган нима? Бўронли даргоҳда уни нима кутади?

«Ўйноқи шамоллар» кучидан ғолиб бургут ниҳоят «энг юксак жойга» ҳам бориб қўнади. Сўнг «Чўққи узра мағрур турди-ю, бирпас, Яна бўрон мисол қўзғалди. Қайга?» Бироқ борадиган манзилнинг энди тайини йўқ.

Ёш бургутнинг кўкда «кумуш булутларнинг» парин тўзғитиб, «ўйноқи шамоллар» билан басма-бас юқори интилиши — бу ҳам ўзига хос кураш ҳаракати. Аммо А. Ориповни

бундай «мағрур ишонч», таваккалчилик моҳияти қаноатлантирмайди. Чунки табиат ёш бургутга «буюк шиддатга яраша мақсад» бермаган. Бу — айни пайтда собит мақсади йўқ мағрурлик, инсоний парвозга муносабат эди. А. Орипов лирик қаҳрамонининг кураш йўли ва фалсафасини қуйидаги мисралар жуда аниқ ифодалайди:

Қур, ярат денг,
хайқир денг,
жўш денг,
Шундай яшар одатда одам.

Шу туйғу — «курашларнинг сафи»да бўлмоқ ҳисси уни «ушоқ чигитни ҳам этмай деб увол», «миллион эгатларга эгилган халқ» билан ҳамнафас этади. Унинг қалбида Ватанни таниш қисмат сўзига айлана бошлайди: «Ватан! Менинг бор қисматим шу бир сўзда ҳал». «Мен нечун севаман Ўзбекистонни?» дея савол қўяди у. Ва:

Сабабин айтгин десалар менга,
Шоирона, гўзал сўзлардан олдин
Мен таъзим қиламан она халқимга,—

деган улкан ҳақиқатини сўзлайди. Унингча, она халқ ташвишларин «унутмоқ ордир», «Уни унутганлар тўнқадир, куюк».

Мен ўзим нимаман? Аслида, балким
Энг нўноқ одамдан нўноқман, фақат,
Фақат бир нарсани яширмас қалбим:
Менинг юрагимда бордир Муҳаббат!

Бу лирик характернинг энг ўртак фази-

лати ҳам мана шунда. «Сени, она халқим, севаман жондан, Сенинг ташвишингни ташвишим дейман» сўзлари унинг тилидан фавқулодда самимий эшитилади. У «Она халқ бахти деб ҳар вақт, ҳар қачон» бир саф, ягона маслакда туриш истагида ёнади, «аканинг сингилга ачинганидай» инсон инсон учун кўз ёш тўка олишини орзу қилади. Бироқ:

Баъзи одамларни кўрсатиб ҳали
Қийиндир соф инсон дея атамоқ.
Гарчи, инсон зоти бўломас пари,
Лекин ҳали бордир шайтонга ўртоқ...

Ёки худбин тенгдошига қандай кимса ғамгин қарамаслиги мумкин? Қўлмак давра кўрса кимнинг ҳам кўнгли эзилмайди, хаёлидан «Халқим, келажагинг ўшалармикин», «Халқим, шундайларга қолмасин кунинг» деган ўйлар кечмайди, дейсиз? Бундай пайтларда одам «Севгиси рад бўлган ёш Вертерсимон» гоҳо танҳо қолиши ҳам эҳтимол. Аммо бу «беҳуда мағрурлик ҳисси», «беҳуда самовий дамларга» бандилик кайфиятларимас. «Дунёни кураш айлар бир» деган гап рост. «Инсон жанг-жадалда бўлар жуфту тоқ». А. Орипов лирик қаҳрамони ижтимоий, ахлоқий нуқтаи назарлари билан таниша борган одам қалбида унинг шундай сўзлари муҳрланиб қолади:

Дўстларим, мен сизга талпинган дамда
Қалбимда бўлади ёлғиз бир раъйим:
Хиёнат бўлмаса дейман ҳеч кимда,
Дўстларнинг имони бут бўлса доим.

Имони бут кишиларгина Ватан ва халқ имонини ҳис қилишади. Шунинг учун ҳам шоир шеърларида меҳнаткаш ва бағри кенг эл, «иложин топса агар, кетмоннинг дастасин ҳам» «ерга қадаб, термулиб, кўкартиргувчи» она халқдан ифтихор туйғуси бағоят зўрдир. Бундан бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Негаки «энг сўнгги нонин» «ўзи емай ўғлига тутган», «фарзандлар шонин» «асрлардан опичлаб ўтган» ҳам, ўтмишнинг қаро кунларида буюк фарзандларининг даҳосин машъал қилиб ёққан ҳам шу заҳматкаш халқдир, шу халқ бугун «коммунистик кенгликлар оша» шахдам одим ташлаб, жазира саҳроларни, бепоён чўлларни бўстонга айлантирмоқда. «Ҳали тонг ғунчаси очмасидан лаб», «наҳор фароғатин ўйламай» тинимсиз меҳнат қилмоқда.

Юлдузлар, билмайсиз менинг халқимни,
Бундайини заҳматкаш ер юзида кам.
Елда тиним бордир, унда йўқ тиним.
Шундай ишпарастдир у мунисгинам,—

деган сўзлар бу халқ табиати ва тақдирига нечоғлик мос ва мувофиқ.

А. Орипов жон риштаси билан Ватанга боғланган, қалби она юрт илҳомлари билан тўла шоир. У дилидаги энг муқаддас, энг ардоқли ҳисларини Ватан иқболига бағишлайди. А. Орипов тасавурида у боқийлик тимсоли: «Кўз олдимда собит турар фақат шу Ватан». Угина қалбга ҳеч қачон малол чўктирмайди: «фақат сен қалбимга чўктирмай малол», «Чарчаган руҳимга илҳом солурсан». У — она, у — сингил, у — ёри азал.

А. Орипов Ватан ҳақида сўзлаганда, деярли кўп ўринларда, «фақат» сўзи поэтик урғу берадиган қандайдир етакчи мавқеда туради:

Фақат, фақат сенинг қўлингдан тутиб,
Болангдай эргашиб кета олсам бас.
Сен пири комилсан, мен сенга муҳиб,
Сени танимаган мени ҳам билмас.

Ёки: «Туйғуларим фақатгина унга берар тан». Шоирнинг «Ўзбекистонда куз», «Ўзбекистон», «Юртим шамоли», «Қарши қўшиғи», «Саратон» каби ўнлаб шеърларини ўқиганда киши ўзини она юртнинг қайноқ қучоғида сезади. Булар ўқувчининг Ватан тўғрисидаги тушунчаларига алоҳида куч беради, шахс ва Ватан, Ватан ва Инсон орасидаги муққадас боғланишнинг тарихий моҳиятини идрок қилишга ундайди.

Менинг ҳам ватаним жанглар гувоҳи,
Менинг ҳам тупроғим топталганди хор.
Менинг ҳам руҳимда ажодлар охи,
Менинг ҳам қонимда қилич занги бор...

Ишонмоқ лозимки, юрагида тарихидан ажралмаган Ватани бор ҳар бир комил инсон руҳида бу мисралар «ажодлар оҳи»ни қўзғайди, у албатта, «Менинг ҳам қонимда қилич занги бор», дейди.

А. Ориповнинг Ватанга муҳаббати, В. Г. Белинский таъбири билан айтганда, инсоннинг башариятга эҳтиромидан туғилган муҳаббатдир. Шу маънода, у чинакам интернационал ижодкор. Бу умуминсоний туйғу шоирнинг «Арманистон», «Некрасов ҳасрати»,

«Маяковскийга», «Қозоғистон оҳуси» сингари шеърларида ўз аксини топган. Айтайлик, унинг учун улуғ рус шоири Некрасов руҳини эзган ҳасрат, қалбига санчилган қийноқлар ҳам бегона эмас. «Некрасов ҳасрати» шеърда ўқиймиз:

Шоир қаламида ҳасратлар қат-қат,
Шоирни чулғайди ўйлар дафъатан.
Яшаб қолармикан шеърим оқибат?
Озод бўлармикан нотавон Ватан?

Ушбу мисраларда шоирнинг бепоён ва ҳадсиз ҳасрати гўё мавжланиб ётибди. Кулфатларга тўла ҳаёт. Оёғи кишанланган қадрдон юрт. Уша «аёвсиз Сибирь даҳшати». «Вамужик қалбига санчилган тикан». «Сўнгсиз ҳасратларга кўмилган» улуғ зот — Некрасов фарёдлари. Буларнинг ҳаммаси бутун манзара, бутун фожиаси билан кўз ўнгимизда гавдаланади.

А. Орипов бир шеърда «Йўқ, яшай билмасман асримдан нари» деса, бошқасида «Мен ҳам яшайпман ўз замонамда», «Давримдан қайга ҳам тушардим йироқ», дейди. Ҳа, чинакам шоир ўз асри мақсад ва интилишлари, даврини ҳаракатлантириб турган ғоя ва тушунчаларига лоқайд, томошабин бўлиб яшай олмайди. Аксинча, замондошлари руҳиятини оғир юкдай босиб турган, уларни қийнаган, ҳаяжонга солган дарду ҳисларини қалб эҳтироси билан таҳлил этиб беради. Бу фазилят А. Орипов учун ҳам хосдир. У «урушу фалокат, низою таъқиб»дан боши чиқмаган, «ўша олис ой қаросини» санаб етгунча топмаган, «бироқ одамзоднинг дил ярасини»

санаб етолмаган шу асрнинг «бутун қўполлигини», «бутун нозиклигини», бутун совуқлигини, ҳароратини ҳайқириб-ҳайқириб куйламоқ истайди.

Мана, «Уйқу» деган шеър: Одамлар бор. «Сезмасдан, севмасдан, ҳиссиз ва мудроқ», гўёки ухлаб умр ўтказишади. Бунинг ҳавас қиладиган жойи йўқ. Лекин шеър қаҳрамони «Ухлагим келади менинг ҳам узоқ», дейди. Нега? Бу — ўртанган кўнгил ҳолати. Ва ростдан ҳам баъзан изтиробга тўлган дил шундай ором истайди, балки «Майлига, дўстларим унутсин секин, Умид ҳам узсинлар алвидо айта», демоқдан тонмайди. Аммо бундай уйқуга имкон борми? Бундай уйқу инсонийлик шарафига мувофиқ келадими? Йўқ. Мутлақо тўғри келмайди.

А. Орипов шеърида масаланинг қўйилиши ва ҳал қилиниши ўзгача. Бунда ухлашдан мурод — «энг қутлуғ саҳарда» қайта уйғониш. «Энг қутлуғ саҳар», бу умид, поклик, тинчлик саҳари. Шоирнинг иқрорига кўра, ўшанда «Балки ер юзида қолмас эди ғам». Эҳтимол дунё бундан ҳам ёруғроқ бўлурди. Ким билади, унда:

Ёмон туш кўрмасдик саҳарлар қалқиб,
Бош эгиб қайтмасдик уйнмизга кеч.
Разиллар, пасткашлар. бўлмас эди ҳеч,
Балки тинчланарди нотинч асримиз.

Ахир, «Кўксида қон силққан ярадор оҳу» — асримиз тимсоли-ку бу! «Унинг дардларини этяпсизми ҳис», «Қандай аср ўзи, биродарлар бу?!» Нега «урушу, фалокат, низою таъқиб» «тинмайди, тинмайди, тинмайди сира». Наҳот-

ки, асрга боқиб шодлансангиз? Унинг бокиралиги қаёнда қолган? Тўғри, бу аср — самоларга чироқ ёққан аср. У уммонлар кучинизга солди. Аммо нима учун у қайдадир гулзорларин топтаётган разилларга эрк бериб қўйди? Хуллас, бу қайғу, бу разолатлар «митти фарзанд бўлиб, бир дилбанд бўлиб» асрини бахтиёр кўрмоқ орзуида нафас олаётган кишига, қайси бир вазиятларда:

Ва лекин баъзида уйқуга чўмиб
Сендан кўзларимни юммоқ истайман.—

дейишга асос беради. Лекин инсон кураш фарзанди. У оламга бедор боқмоқ, курашмоқ, енгмоқ учун келади. Зотан:

Ҳар қандай кураш ҳам ҳаётдир унга,
Ҳар қандай уйқу ҳам — ўлим ҳар қачон.

Мана, асосий ҳукм, шеърдан чиқарилган ибратли хулоса.

А. Ориповнинг «Асримиз одами», «Альбомга», «Маломат тошлари», «Она сайёра» ва бошқа шеърларида аср ҳамда инсон қисмати, инсон ва замон муносабатлари ҳаққоний оҳангларда дарж этилган. Бу шеърлар ҳушёрликка, ҳамма нарсага юрак кўзи билан қарашга даъват этади. Ҳали «бу улуғ дунёда» урфини, тилини, «олам бозорида сира киприк қоқмай» «юртини, элини» сотганлар, «увоқ мақсад учун тарихни чаплаб», «закийларни сотаётганлар бор экан, улар жаҳонда кўп экан, нега улуғ «Коммуна ишин» ўз ишимдир дея қабул қилмаслик керак? «Нима керак яшаш ўргимчакмисол».

«Буюк илҳом буюк заҳматда яралур», деган экан Самад Вурғун. А. Ориповнинг кўпчилик шеърлари катта фикрий заҳматлар илҳомида яратилган, шунинг учун ҳам улар ўқувчи қалбига «буюк замонанинг оташин зарб»ларини олиб киришга қодирдир.

* * *

Муҳаббат — безавол туйғу. Чинакам инсоний моҳият севгида, сева билишда. Ишқсиз тириклик — андуҳ. Алишер Навоий:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун,—

деб ёзганида нақадар ҳақ! Чунки ишқсиз ҳаёт «пуч бир нарса, эрмак, омонат». Мана бу эътирофларга сира эътироз қилиб бўлмайди:

Иўлни йўқотса одам—муҳаббатга суянгай,
Гуссага ботса одам—муҳаббатга суянгай,
Чорасиз қотса одам — муҳаббатга суянгай.

Севги — улуғ ва ҳаётбахш куч. Бу ҳақда не-не эртак, афсоналар тўқилган, қанча китоблар битилган. Балки А. Орипов ҳам ишқ нималигини, у одам руҳида қандай имконлар очишини дастлаб халқ оғзаки ижодиёти ёки Маҳкам момодан эшитган эртакларидан англаб олгандир.

Овчи оҳу қувади. Қочқин оҳу тоғ чўққисидан тубсиз дарага сакрайди. Бу — Қасам дара. Даралар шери. Ов меҳри сайёдни шу жар қаърига олиб тушади. У ўлжани саранжом қилиб, овулига чоғланганида бу масканга

асир тушганлигини пайқаб юм-юм кўз ёш тўкади. Овулдошлар ботирни ахтариб келишади. «Айтинг, ота, не қилмоқ лозим?» — бир чолдан сўрашади улар. «Болаларим, ботирни ов меҳри дарага осон туширибди. Энди ёр ишқи уни жардан олиб чиқади», — маслаҳат беради чол.

Шунда ёвқур бир йигит овчининг ёрини дара узра даст кўтариб қучоқлайди. Хотин фарёд солади. Йигит уни яна маҳкамроқ қучади. Овчи пастда қафасдаги шердан ҳам ваҳшийлашади. Даҳшатли куч билан юксакка талпинади. Ёр ишқи ҳақиқатда овчини ҳалокатдан қутқаради. Шу-шу Қасам дара бағрига қасам ичган тушармиш деган гап қолган экан. Бу-ку, бир афсона. Лекин у кейинчалик ёш шоир дилида шундай эътиқод сўзларини пайдо қилади:

На овчман ва на ботирман,
Кезиб юрган ошиқман, холос.
Пайти келса, севгим, сен учун
Ёр олдида ичарман қасам.
Фазоларни айланиб бутун,
Денгизларга қўярман қадам.
Амр этса, гар ўшал дилбарим
Ташланаман дарага шу зум.
Бир илтимос фақат, дўстларим,
Қайтишида чиқаман ўзим.

Муҳаббат — қайта бир туғилиш, дунёни мисли кўрилмаган ранг ва гўзалликларда ҳис этиш демак. А. Ориповнинг лирик қаҳрамони севгига асир шахс сифатида аввал «гоҳо хаёл дарёсида жим», тунларни бедор ўтказа бошлайди. Толеида нозланиб турган «лаблари ол, қирмизи», «кўзлари тонг юлдузи»ни эсла-

тадиган малак висолида пинҳон ўртанади.
Ўзини «юлдузлар ўтига бардош» бериш,
«фазолар тафтига тоқат қилишга» қодирдай
сезади. «Баъзан ғализ жумла устида» «соат-
лаб бош қотириб» ишқий сатрлар тизади:

Қайда сенинг латиф қиёфанг?
Ишонмадим шеър хаёлига.

Наҳот тушсам сендан йироқда,
Пинҳон ёнган ошиқ холига...

«О, инсон қисмати, бунчалар чигал». Одам
фарзанди эртаси нима бўлишини, уни нима-
лар кутаётганини қаёқдан ҳам билсин? Бир
кун келиб:

— Хайр энди...
Қалбимда бир вимо қолди,
Хайр, энди сен кетдинг, бегуноҳ оху,
Бугун сен қайдасан? Қайларда қолдинг?!—

деган вимо мисралари битишини шоир ўшанда
найқаганмикин? У ҳам «болаликдан ўтиб»,
«бўй етиб секин», «гоҳ пинҳон, гоҳ асов дарё-
дай тошиб», «бир ёш йигит севганчалик»
севган. Наҳотки, ўшанда — «севги бўйи билан
маст» шодон кунларидаёқ эрта-индин:

Кимга шошай, кимни қўмсаб, кимга сиғинай,
Фариштам, деб оқ ювибу, оқ тарай кимни?
Кимни Лайлим, Шириним, деб, бахтим, деб атай,
Ҳаётим, деб, чўққиларга кўтарай кимни?!—

қабилидаги беомон саволлар юракларни ти-
лишини у идрок қила олган бўлса? Йўқ, у

пайтлар шодлик ҳали «арши аълодан» қулаб тушмаган, ғам-қайғулардан озод вақтлар бўлган. Ҳали «Жайрон қувиб жайрон янглиғ ўтган» беармон кунлар сурури руҳни тарк этмаган. Ҳали «даста-даста китобларда» битилган «Бу дунёда алам бўлмас, бўлмас фироқ» деган ҳавойи гапларга ишонч бўлган. Ишқ узра эркин қанот ёзаётган шоир толейнинг сўнг ўзгариши, аниқроғи, тескари эврулишига қаранг:

Билмайман қайси кун, қайси дэмдадир
Мешинг қисматимга чанг солди сайёд.
Унинг қўлидадир бу кун имконим,
Бу кун ҳамроҳимдир гўзал изтироб...

У энди:

Кеча оқшом фалакда ой бўзариб ботганда,
Зухро юлдуз милтираб, хира ханда отганда.—

руҳий бир маъюслик оғушида биринчи муҳаббатини эсга олади. Эслаб хаёлларга толади. Утган ёшлик завқлари, яхши-ёмон кишилар кўрсатган меҳру ранжларини ёддан ўтказди. Дунё нима, муҳаббат нима — буларнинг таянч нуқталарини фикран топмоқ бўлади:

Дунё деган шундайин англаб бўлмас сир экан,
Гоҳ кенг экан, гоҳида туйнуксиз қаср экан.
Лекин инсон ҳамиша бир хисга асир экан...
Нечун билмовдим аввал, биринчи муҳаббатим.
Парво қилмовдим аввал, биринчи муҳаббатим.

Бу ошиқ шахс биринчи муҳаббатини эслаб

йиғлайди. Бағрига тиглар тортади. Лекин ўзини «эрта хазон гул каби сарғайиб» сўлишга маҳкум қилмайди. У орзу кишиси. Умидларни босиб, афтода яшашга қарши. Унинг учун муҳаббат ҳамма нарса, ҳаётнинг суянч устуниси. Ҳатто «ёлғиз оллоҳ» ҳамдир.

А. Ориповнинг ишқий мавзулардаги ҳар бир шеъри ўзича гўзал. Бағоят изтиробли. Уларнинг ҳар қайсисида бир ранг, оҳанг, руҳий мундарижа бор. Бир шеър — бу севгидан ажралиш алами, йўқотиш дарди. Иккинчиси — олисларда қолган муҳаббатни қўмсаш. Эслаш хаёллари. Бошқаси — ишқ нафосати, маъшуқа гўзалликларидан ҳайрат сўзлари. Шоир шеърларидан бирига «Севги ўлими» деб сарлавҳа қўйган. У бундай сўзлар билан тугайди:

Оҳ, қандай ўлим бу, севги ўлими,
Унга на қабр бор ва на жаноза.

Лекин севги ўлими бўларкан, унинг қабри ҳам, жанозаси ҳам бор. Инсон қисматидаги энг катта қайғу, тугалланмас фожна ҳам балки шундадир. Улган муҳаббатнинг қабри қалбда, жанозаси одам руҳида бўлади. Буниси сўзлаш осон. Бошга тушганда-чи, бундай ҳолат? Шунинг учун шоир бор нарсани йўқдай тапирган.

А. Орипов висол ва ҳижрон туйғуларини бирмунча дарднок оҳангларда тасвирлайди. Бироқ шунга қарамасдан улар киши руҳини сира туширмайди. Чунки самимият бор жойда қайғу ва оғриқ ҳам фараҳнок бўлади, «изтироб чекиш қобиляти роҳат қилиш қобилятини шарт қилиб қўяди» /В.Г. Белинский/.

«Ҳақ сенга мурод ўлсун», дейди А. Орипов шеърятга қарата. Чунки ҳақ деганнинг умри ҳам ҳақиқатдай узун, барҳаёт бўлади. Ибн Сино Шарқнинг худди шундай ўлмас сиймоларидан. А. Ориповнинг «Ҳақим ва ажал» достонида жаҳон фани ва маданиятига улкан ҳисса қўшган ҳақгўй аллома Абу Али ибн Сино умри ва қисматидан ҳикоя қилади. Шоир достонда Ибн Сино ҳаёт йўлини босқич-ма-босқич бадий талқин этишни мақсад белгиламаган. Аммо шунга қарамасдан, асар олимнинг ўспиринлик чоғларидан токим умрининг сўнгги дақиқаларигача бўлган инсоний ва ижодий йўлини ўқувчига яхлит манзараларда гавдалантириб беради.

Мирзо Бедилнинг бир рубойиси бор. Мазмуни шундай: Дунёда ичиқора, ақли чиркин одам борки, барчасининг ботил назари пок кишилар туҳматига қаратилади. Бундан ажабланма, — дейди шоир, — негаки, оппоқ пахта-ни хонанинг энг баланд тоқига қўйсанг ҳам, пастда ёнаётган шамнинг тутуни биринчи бўлиб ўшанга томон бўй чўзади, ўшанга қора юқтиради.

Дунёнинг қайси жойида камол топишидан қатъий назар, улуғ истеъдод соҳиблари — улар олимми, шоирми, табибми — барибир, муайян тарзда ҳасад отлиқ машъум туйғунинг ўқларига нишон бўлиб умр кечирганлар. Бундай ёвузлик ҳали навқиронлик чоғларидаёқ Ибн Сино толеига ҳам қўл чўзишга бошлаган эди. Бу ҳақда у ўз шеърларида кўп бора нолиб гапирган. Мана, у бир китъасида нима деган:

Қандай кишиларким, фазлимга ҳасад,
Ғийбатдан бошимга бўлдилар бало.
Қамолу ҳикматим пастга уршиб,
Ҳар ерда нодонлик этдилар намо.

Бироқ буюк шахсларнинг буюклиги шундаки, улар қандай шароитларда яшаб, турмуш ва замоннинг қанақа қабоҳатларига дуч келмасинлар, ҳамиша дунёга, ҳақиқатга тик боқиб, ўз олдиларига қўйган олий мақсадлари тантанаси учун аёвсиз кураш олиб борганлар. Бу жиҳатдан Ибн Сино ҳаёти ва ижодий фаолияти кўҳна тарих кўрган энг мустасно ҳодисалардан ҳисобланса керак. «Ҳаким ва ажал» сюжетига асос қилиб олинган воқеалар замиридаги умумий маъно ҳам ушбу ҳақиқатни тасдиқлашга хизмат қилади. Достон «Ёш бошидан Ҳаким деган ном олган» Ибн Синонинг эл-юрт ўртасида табибликда донг таратаётганлигини акс эттирувчи парча билан бошланади:

Унг билан туш, вужуд ва рух, тафаккур,
борлиқ —
Унинг зехну идрокида эди ҳукмрон.
Бу дунёда инсон билан не бўлса боғлиқ,
Чулғар эди хаёлни муъжизасимон.

Бу сатрлар асар мазмунининг ўзак нуқтасини белгилайди. Ибн Сино характери эса шу мазмуннинг теран моҳиятини очиб гавдалантириб бергандир. Бу дунёда инсон билан боғлиқ нарсадан кўпи йўқ. Ёш Ҳаким улардан аксариятининг сиру синоатидан хабар топишга улгурган. Лекин у учун «икки нарса муҳам». Булардан «Бири ажал, бири эса муҳаб-

бат дарди». Ҳақим бу икки дардга чора топмоқ истайди. Абдулла Орипов бир шеърда «Оҳ, инсон қисмати бунчалар чигал», дейди. Ибн Сино башарият қисматидаги чигал тугунларни очишга бел боғлади:

Улар бўлса инсон агар, туғилмоқ нега?!

Нахот мен ҳам яшайпман ўлмоқлик учун?!

«Гар ажалга даво топсам, етардим ҳаққа, Ечиларди, — дерди Ҳақим, — барча саволлар». Лекин «ажал билан олишув»ни ният қилган донишмандни ажалдан ҳам мудҳишроқ фожиялар таъқиб этган эди. Масаланинг бу жиҳатлари дostonда Мирзо образи мантиқида ифодасини топган.

Мирзо — тўқима образ. Бу «жўн тириклик бандаси», ҳасад тимсоли. Негаки, у:

Умри ўтиб билмасди ҳеч—нима онг, шуур.

У тангрининг шундайин бир бандаси эди,

Унинг учун пуч гап эди идрок, тафаккур.

Шундай тубан махлуқ закий бир зотга қандай ҳасад пайдо қилиши мумкин? Бу саволга жавоб бериш учун дostonдаги воқеаларнинг қисқача мазмунини эслатиш керак бўлади: Бухоро шоҳининг қизи — ёш малика хасталаниб қолади. Унга қарамаган табиб, дуохон қолмабди. Аммо «тунд ва бадқовоқ» маликанинг аҳволи сира ўзгармабди. Хуллас, саройга Ҳақимни бошлаб келибдилар. «Улкан аркка етишганда» дуч келган йигит — вазирнинг ўғли маликага ошиқ:

Мен Мирзоман,—деди йигит,—вазирдир отам,

Маликага талабгорман, тўй қилмоққа шай.

Лекин бу қиз эркак зотин хушламас ҳеч ҳам,
Кўмак учун чақиртирдик биз сени атай...

Табиб «ҳаётдан бекинган, ёлғиз ва маҳдуд» қиз дардига фақат севги шифо бўлишини аниқлайди. Малика Ҳакимни севиб қолади ва уни сарой табиби сифатида ушламоқчи бўлади:

Неча йиллик армонини Ҳаким этди арз:
— Рухсат бўлса, кутубхона етар мен учун.

Асрий қўлёзмалар, ноёб девонлардан иборат салтанат кутубхонасида Ҳаким тинмай илм ўрганеди. «Маликага суҳбатдош, балки ҳасратдош» бўлади. Бу эса Мирзо дилини теран таҳликага чулғайди. У «Баттар ўтда ёнар эди тахтни қизганиб». Хуллас, «рашк, ҳасад» ўтида ёнган Мирзо Ҳакимни бадном ва бадарға қилиш учун салтанат кутубхонасига ўт қўяди.

Кулфат деган келса асли келаверар рост,
Бир чувалган ипни энди тараб чиқар ким?
Китобёқар деган номни олганди паққос,
Ўз умрини китобларга бахш этган Ҳаким...

Турар эди ўз ўтига қоврилиб Ҳаким,
Ожиз эди ходисотнинг тафсирасида,
Жаранглади қулоқлари остида ҳукм:
«Ҳайданг бунини Бухоронинг чегарасидан.»

Қувғинди Ҳаким охир-оқибат Ҳамадонда ошён тузади. Халифа саройида олий мартабага эришади. Ватанга муҳаббат, туғишган юртга эътиқод улуғ шахслар учун ҳаёт-мамот масаласи. Бу гап Ибн Синога ҳам тўла тегиш-

ли эди. Достонда олим характерининг бу муқаддас қирраси ҳам қамраб олинган. Ибн Сино вазирликка тайин этилгач, унга шундай шарт қўядилар:

Уқтирдилар:—Сен Бухоро фарзанди эмас,
Унутгайсан у ношукур юртни мутлақо.
Лекин Ҳаким шуурига сиғмади бу гап,
Хаёлида Афшонанинг гўзал осмони.
Паноҳ эди салтанатлар Ҳакимга фақат,
Ажал билан олишмоқлик эди армони.

Ҳаким охири «улуғ меҳнатига» яқун ясайди. Ажалга даво бўладиган дориларини кашф этади. Аммо шундай буюк хизматнинг натижасини яна адоват, ҳасад барбод этади.

Ибн Сино Бухородан қувилгач, Малика Мирзонинг ишқини бутунлай рад этиб, унга «Эркак бўлсанг Бухородан чиқиб кет сен ҳам!» деб талаб қўяди. Тақдирнинг тақозоси олис юртларда Мирзони Ҳаким билан яна юзлаштиради. Ҳаким Мирзонинг узр сўзларини қабул қилади ва «Бағрин очиб лутфу карам» кўрсатади. Шу зайлда:

Сирдош бўлиб борарди у Ҳакимга секин,
Унинг билан интиларди шуҳрат томига.
Битта ҳолдан ўкинарди гоятда лекин,
Нега бу шон келмади деб ўзин номига.
Афшонадан чиқиб қолган битта осий зот,
Лол қолдириб турса алам қилар жаҳонни.
Мирзо олис кечалари ухламай бот-бот,
Қарғар эди каж тақдирни, ўртарди жонни.

Ҳаким ўлимнинг давоси учун қирқта идишга дори тайёрлаб, бунинг сиридан Мирзони огоҳ этиб, дейди: «Бу доруни балки менга

қўлларсан, Мирзо». Ниҳоят, Ҳаким ажал билан юзма-юз ётибди. Ваъдага мувофиқ Мирзо беморнинг лабига қирқта идишдан қирқ томчи дори томизиши керак:

Мирзо тенгсиз томошани пойлаган мисол,
Доруларни олиб келди бир-бир авайлаб...
Жонлангандай бўлди шунда вужуд, ажабо,
Лабларига бир-бир дору тома бошлади.
Юзларига қирмизи ранг югурди гўё,
Во ажабо, Ҳаким нафас ола бошлади...

Бироқ қирқинчи идишга келганда, унинг «Қўлидаги сўнгги шиша муаллақ қолди». Нега? Пушкин «Даҳо билан қабоҳат асти бир-бирига қовушмайди», деган эди. Ибн Сино даҳо — Мирзо—қабоҳат тимсоли. Улуғ ҳаким умр бўйи инсоният иқболи учун меҳнат қилиб, тафаккурини ажални барҳам этишга бахш этади. «Неча тилу забонларни фатҳ» этиб, Шарқнинг улуғ донишмандлари даврасига киради. Лекин «томирида қон бўлиб оқиб», уни умрбод «соя каби таъқиб этган» энг ёвуз нарсага эътибор қилмайди. Бу — ҳасад! Ҳасаднинг олдида ажал ҳам ҳатто ожиз бир нарса. Ибн Синони ҳалок қилган ажал эмас, ҳасад — хусумат. Мана, дostonнинг умумий мазмунидан келиб чиқадиган бош маъно. Етакчи ғоя! Шунинг учун Мирзо охир-оқибат «кушандангман»:

Айт-чи, энди қай биримиз йиқилган, йиққан?
Қани, мени енгиб кўр-чи, ажал — мен ўзим!
Мен — иблисман, одамларнинг ўзидан чиққан,
Сен — закосан, йўқдур сени кўрарга кўзим,—

деб ёзғирганида мутлақо ҳақ эди!

«Тарих — ҳақиқат чироғи», — дейди Цицерон. «Менинг ўйлашимча, тарих бу — бизга тимсоллар воситасида сабоқ берувчи фалсафа», — деб ёзади бошқа бир ғарб файласуфи. Ҳа, тарих — ғоялар махзани, оғир ва нурли қисматлар қомуси, тажриба мактабидир. Тарихий мавзуда ёзиш — ўтмиш воқеа-ҳодисаларини ҳаққоний гавдалантиришигина эмас, уларнинг ҳозирги ҳаёт билан боғлиқ ва зарур томонларини ҳам топиб бадий талқин этиш демакдир. Абдулла Орипов улуғ бобомиз Абу Али Ибн Сино ҳақидаги тарихий достонида худди шу нарсага эриша олган. Бизнингча, масаланинг энг муҳим томони ҳам мана шунда.

1982

ЯНА ЛИРИК ҚАҲРАМОННИНГ МАЪНАВИЙ ОЛАМИ ҲАҚИДА

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1981 йил 29 май сонида филология фанлари доктори, таниқли адабиётшунос Н. Шукуровнинг «Лирик қаҳрамоннинг маънавий олами» номли мақоласи эълон қилинди. Унда катта авлодга мансуб шоирларимиз Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Шайхзода, Зулфия, Миртемир ва бугунги ўзбек шеъриятининг Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Омон Матжон каби истеъдодли вакиллари ижоди, лирик қаҳрамонларининг маънавий олами, руҳий дунёси хусусида фикр юритилган. Мақола шеъриятимиз устозлари ижодининг характери, уларда ли-

рик қахрамон проблемасининг ҳал этилиши ҳақида тўғри тасаввур беради. Лекин мунаққид ҳозирги адабий жараёнда фаол иштирок қилаётган ижодкорлардан Абдулла Орипов, Омон Матжон шеърияти лирик қахрамони характерига келганда, айниқса, Рауф Парфи ижодига шу нуқтаи назардан танқидий муносабат билдирганда холислик позициясидан чекинади. Факт танлашда умумий бир бутунлик мезонига риоя қилинмайди. Натижада, масаланинг алоҳида бир қиррасига тегишли гаплар ўқувчига умумлашма хулосалар сифатида тақдим этилади. Оқибатда мақоладаги айрим гаплар бирёқлама чиқиб фикр алмашинишга жуда муҳтож, баҳсталаб бўлиб қолган.

Бундан ўн йилларча олдин, шеъриятда эндигина қоматини ростлай бошлаган ёш шоир ҳақида Асқад Мухтор шундай деган эди: «Рауф Парфи ҳар шеърида одамнинг мураккаб руҳий дунёсидаги бирон ҳолатни тутиб олиб, суратлайди. Бу қийин ижодий процесс. Лекин Рауфнинг сатрларида бу қийналиш билинмайди, улар гўё осон кўчгандек равон, табиий, самимий. Бу шеърларда декларативлик ҳам, насиҳат ҳам, иллюстрация ҳам, дидактик яланғочлик ҳам йўқ. Улар шоирнинг завқ дунёсидан туғилган». Рауф Парфининг ўзига хослиги, тасвир ва тасаввур оламининг кенглиги, «ҳеч кимникига ўхшамаган овоз билан куйлай» олишини адабий танқид ҳам тўла эътироф қилган. У шеъриятимизда маълум-номаълум усулларни моҳирлик билан қўллай билган, жаҳэн прогрессив адабиётининг илғор тенденцияларини пухта талқин эта олган шоир. Унинг сарбаст вазни

борасидаги изланишлари кўпгина шоирларимиз учун ибрат бўлгани бежиз эмас. «Рауфнинг эркин шеърларида, — дейди танқидчи Иброҳим Ғафуров, — фикр ҳам, ранг ҳам, эҳтирос ҳам жуда қуюқ. Маданий савия жуда баланд... Рауф кўпроқ сиёсий ва фалсафий мазмундаги шеърларини эркин вазнда ёзади ва бармоқда ишлатилмаган тасвирлаш йўллари қўллайди. Унинг эркин вазндаги шеърлари жуда кескин. Рауфнинг таланти, қарашлари эркин шеър билан жуда чиқишади. У бармоқнинг торини қанчалар нозик ҳиссиёт билан чертса, эркин шеърнинг органини ҳам шунчалар нафосат билан чала олади». Бу гапларни ҳаққоний баҳо деб биламиз ва Н. Шукуровнинг ёш шоир ижодининг айна шу хусусиятларига ғашланиб гапиришига ажабланамиз. Олим умумий контекстан юлқиб олинган сатрлар асосида Рауф Парфини «қандайдир бетайин дарду аламларни» куйлаётганликда айблаб, бундан қандайдир «зарарли концепция» ўсиб чиқишини башорат қилади. Танқидчи ёзади: «Рауф Парфининг 1978 йилда нашр этилган «Кўзлар» тўпламидаги ўз авлоди ёшлигига берган поэтик хараактеристикаси мана бундай:

Видо табассумли олам, ёшлигим,
Кўзларимда қотган жолам, ёшлигим.
Қўқларга етмаган нолам, ёшлигим,
Сувга чўкиб кетган болам, ёшлигим,
Видо табассумли олам, ёшлигим...

БАМ каби улкан иншоотлар қуришда,
Туямўйин, Кампирравот сув омборларини,
Норак ГЭСини бунёд қилишда, бепоён чўл-

ларни пахтазорларга айлантиришда мислсиз қаҳрамонликлар кўрсатаётган совет ёшлари тилидан юқоридаги каби нола-фарёдларни ифодалаб бўлмаслиги ўз-ўзидан равшан. Аммо шоирнинг лирик қаҳрамони кимнинг номидан гапирмоқда? Агар шоир ўз шахсий ёшлигини характерлаётган бўлса ҳам, барибир, юқоридаги мисраларда реал замин, асосли мантиқ йўқ».

Халқимизда қадимий бир ҳикмат бор. «Қозончининг эрки бор қайдан қулоқ чиқарса». Лекин танқидчида бундай эрк, ҳуқуқ йўқ. У истаган жойдан «қулоқ» чиқаравермайди. Аввало, Рауф Парфи тилга олинган шеърда ўз авлоди ёшлигига «поэтик характеристика» бермоқчи эмас. Агар мунаққид чиндан ҳам уни поэтик характеристика ўрнида қабул қилган бўлса, янглишган. Агар шоир «Кўкларга етмаган нолам, ёшлигим», деб ёзган бўлса, буни ўқиб, унинг барча тенгдошлари ёшлигидан нола қилган экан-да, деган хулосага келмаслик керак. Бу хилдаги хулоса ҳаётий мантиққа тўғри келмайди. Бизнингча, шеърга сал бағрикенглик билан, бошқачароқ ҳиссиётларда ёндашиш керак эди.

Шоир дилига қилма ҳавас бут эрса бағринг,
Шоир юрагин доимо вайрон ёзажакман,—

дейди Абдулла Орипов. Бу — ҳақиқат. Буни тан олиш керак. Шоир ким? Дард одами. Ёруғ ва ҳассос азоб кишиси. Ундан кўп ҳуқуқни чеклаш мумкин бўлар. Лекин дард чекиш, ҳаётий изтиробларда яшаш қобилиятини эмас. «Шоирнинг лирик қаҳрамони кимнинг номидан гапирмоқда?» — дея савол қўяди

юқорида танқидчи. Кимнинг номидан бўларди? Узининг. «Видо табассумли олам, ёшлигим» деган мисраларда «реал замин, асосли мантиқ йўқ» эмас, бор. Ва у мунгли бир оҳанг, аламнок хотира сўзлари сифатида шоир қалбида чўкиб ётибди.

Ахир, ҳаётда нима воқеалар бўлмайди дейсиз. Киши бошидан қандай савдолар кечмайди: биров вақтида ёшлигини қадрлай олмайди, биров илк муҳаббатидан бевақт жудо бўлади ва бунга умр бўйи ўзини айбдор сезади... Шоирда шунга ўхшаш ҳодисалар тўғрисида ёзишга ҳуқуқ борми? Албатта бор. Шундай экан, Рауф Парфининг лирик қаҳрамони ўз пайтида эъзозланмаган, эъзозлай олмаган ёшлигини эслаб нега изтироб чекиши мумкин эмас? Мунаққиднинг ноҳақлиги яна шундаки, у мисол қилиб олинган мисраларини шеърнинг ўзак ғоясини ифода этувчи маъна бу сатрлардан мутлақо ажратиб талқин қилган:

Ҳарна ўтди, мендан ўтди, омон бўл,
Қанча фарёд қилмай, қайтариб бўлмас.
Ҳар қалай олдинда бордир сўнгги йўл,
Токи етгунингча хотирот ўлмас.
Ҳарна ўтди, мендан ўтди, омон бўл.

Лирик қаҳрамон ўспиринлик йилларини шукҳ билан ўтказмаганлиги учун ўзини айблаети. Ҳарна ўтган бўлса, ўзидан ўтганлигини, аммо ҳали олдинда сўнгги йўлгача вақт борлиги, ўтган хотирот энди афсусларга ўрин бермаслигини сўзлаётти. Бизнингча, бу сабоқ мазмунидаги гап. Ундан ибратли маъно келиб чиқади ва танқидчининг уни сабабсиз «нола»,

«фарёд» деб баҳолаши асоссиз. Бугина эмас, мунаққид «адабиётимизнинг кейинги авлодларига мансуб бўлган» шоирларнинг лирик қаҳрамони маънавий олами устида баҳс юритмоқни вазифа қилиб олган экан, Рауф Парфи лирик қаҳрамони ички олами, феъл-атворини умумий фонддан буткул ажратиб кўрсатишга бормаслик керак эди. Балки, шунда масалага кенгроқ қараш, ўзбек шеъриятининг ҳозирги босқичда қандай ранг ва оҳанглар билан бойиганлигини чуқурроқ очиб беришга имкон яратилган бўлурди. Оташин шоиримиз Абдулла Орипов шеърларидан бирида ёзади:

Атрофимда ётар ғариб бир виқор,
Билмам, нега ўчди қалбим сафоси.
Нима ҳам қилардим, на иложим бор,
Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси.

Бу — ёшлик сафосидан эрта жудо бўлган қалб ноласи, бу — умри баҳорида, ҳаётнинг энг гуллаш чоғида умр кузининг «ғариб бир виқори»ни ҳис қилиш изтиробини. Шоир бошқа бир шеърида ёшликнинг «бенишон, бесас» ўтаётганлигидан қайғуради. Наҳотки, шу гапларни илиб олиб, шоир бутун бир авлоднинг шукуҳи ўчган ёшлигига характеристика бераётир, дейилса? Наҳотки, улкан меҳнат майдонларида мислсиз қаҳрамонликлар кўрсатаётган ёшларнинг руҳига мос эмас, деб уларнинг устидан қора чизиқ тортиш керак бўлса? Унда шеъриятнинг инсон қалбини бутун қирралари билан тадқиқ этиш санъати эканлиги қаёқда қолади.

Замон ўзгарган сари шеърият ҳам ўсиб, ўзгаради. Давр юксалган сайин лирик қаҳ-

рамон тафаккури ва ички дунёсида ҳам юксалишлар содир бўлади. Буларни ҳисобга олмай туриб, шоирлар олдин ундоқ ёзишган, энди бундоқ ёзиш ярамайди, деб оёқ тираш ёки ҳар бир шоирнинг ҳаёт ва олам ҳодисаларини ўз индивидуал ҳиссиёти билан қабул қилишини назар-писанд қилмаслик, бизнингча, инсон қалбининг беадад мураккаблиklarини ҳисобга олишни истамаслик билан теппатенг.

Танқидчи учун холислик — бурч эҳтиёжи. У ҳар қандай вазиятда шоир ижодини холис баҳолаши керак. Агар Н. Шукуров холислик позициясида собит турганда, аминмизки, Рауф Парфининг ўз авлоди ёшлигига муносабатини конкрет ифодаловчи бошқа шеърига эътиборни тортган бўлурди. Шоир «Ёшлик» шеърисида ёзади:

Фақат сен учгил нафасимдан,
Сендан баҳор топсин бу олам.
Айтилмаган сўзларим сендан,
Қилинмаган заҳматларим ҳам.
Мен билан бўл доимо бирга,
Айри тутма мени, ёшлигим.
Тоза сақлай бутун умрга,
Бутун умрим, қора қошлигим.

Албатта, ёш авлодимиз қаҳрамонликлари ҳақида бундан ҳам ёрқинроқ мисралар ёзиш мумкин ва керак. Аммо шу сатрлардаги фикрлар ҳам ёшларнинг қалб фалсафасига, уларнинг яшноқ руҳига тегишли эмасми? Ёки ёшликнинг тозалиги, ёниқ эҳтиросларини бутун умрга пок сақлашга даъват этиш — бу ҳам бетайин гапми?

Ҳақиқий шоирлар ижодида қувонч билан қайғу, дард билан ташвиш, изтиробли туйғулар билан ёруғ ҳиссиётлар ҳамиша қўшилиб оқади. Шунинг учун лирик қаҳрамон характери хусусида сўз юритганда инсон табиатидаги шу табиийликни назарга олиш керак. Вa унинг шодлиги боисини, қайғусининг туб сабабларини аниқлаб олиш лозим. Бунга амал қилмасак, асоси сушт таъналар, бир-бирини инкор этувчи мулоҳазалар, тенденциоз айблар кўпайиб, адабий танқиднинг нормал ривожига путур етади, китобхонлар чалғийди.

Рауф Парфи илк шеърларидан бирида «Қалъимни асримнинг томирига уларман», деб ёзган эди. Шоирнинг лирик қаҳрамони ер юзида кечаётган воқеалар олдида ўзини жуда маъсул ҳис қилади. «Вьетнамда отилган ўқ» унинг ҳам бағрини тилади. У Туркиядаги «юпун бир бола» қисматига бефарқ эмас. «Алабамадан учган чинқириқ», Чили фожиаси, «Ватанидан жудо бўлган халқ», «Ёвузларни асраган замон» — буларга «Мен бепарво бўла билмасман, Эй бахтли диёрнинг, энг бепарвоси», дейди Рауф Парфининг лирик қаҳрамони. Унинг нуқтаи назари қуйидаги сатрларда яна ҳам ёрқинроқ ифодаланган:

Жуда катта қишлоқ эрур ер юзи,
Бутун ер юзида дўстларим бордир.
Дўстлар, мен боримни аямасман ҳеч,
Керак бўлса, мана тайёрман. Лек
Унутмангиз сира ҳамқишлоқларим,
Бошимни олсинлар, майли, олсинлар.
Дунё, мен кўтариб юрибман ҳамон
Сенинг қайғу-ғаминг бўлган бошимни...

Шоирнинг лирик қаҳрамони эрк ва озодлик тантана қилган ҳур мамлакатнинг фарзанди. Шунинг учун у:

Ер шарининг эй одамлари,
Ленинга топширайлик
Игирманчи ва ундан кейинги
чексиз-чексиз асрларни...—

дея оламга хитоб қилади. Лекин дунёнинг кўп сарҳадларида қуллик ҳамон ҳоким. Одамлар эрксизлик азобларига маҳкум. Лирик қаҳрамон мана шулар ҳақида ҳам ўйлайди. Қайғу чекади. «Бир лаҳза достони» шеъри худди шу эҳтиёждан туғилган. Бизнингча, мақола автори биринчи навбатда шеърнинг сарлавҳасига — белгиланган поэтик мақсад нишонасига диққат қилиши лозим эди. Нима сабабдан у «Бир лаҳза достони» деб аталган? Лирик қаҳрамон «юрагида лаҳзалик қайғу» билан лаҳзагина ўзини «япроқ каби оёқ остида» «хазон бўлган» сезади. Шарқнинг буюк файласуф шоири Мирзо Бедил «Инсон гаштан бахуд расидан будаст», яъни, инсон бўлмоқ ўзликни англамоқ экан, деб айтган. Рауф Парфининг лирик қаҳрамони ҳам ўзлигини чуқур идрок этган шахс. Лаҳзалик қайғу ўткинчи қайғу. Шунинг учун у бир дақиқа бўлсин «Сенга ўзлик нима», деб тазйиқ қилишларга тоқат қила олмайди. Ҳолбуки, «Бечора онамиз — Ер шари» асрлар мобайнида шундай ғаму ҳасратдан қийналиб келади. «Қаҳрамон ва жиноятчи аср»имиз ҳали ўзликни билмаслик фожиасидан дунёдаги барча халқларни халос этиб улгургани йўқ. Лирик қаҳрамоннинг «Бир лаҳзалик бу ситами» моҳиятида

бевосита башарий дард — бирор сония ҳам инсон фарзандини забун кўрмаслик ғояси ётади. Танқидчи шоирнинг «Мана шундоқ кечар кунларим» шеъридаги лирик қаҳрамоннинг аҳволи янада аянчлироқ», дейди:

Излаганим ёлғиз муҳаббат,
Саболарга шеърлар куйлайман,
Тоқатимга тилайман тоқат,
Буюк севги, сени ўйлайман...

Агар шу эътиқод одамни аянч аҳволга соладиган бўлса, унда ҳурматли танқидчимизнинг лирик қаҳрамон маънавий олами ҳақидаги тушунчалари ҳам кишини шубҳага солиб қўяди. «Буюк севги» деганда биз ёлғиз ўзимиз англаган ҳақиқатлардан келиб чиқмаслигимиз керак. Шоир қалбига ҳам инсоф билан қулоқ солиш — бу ҳам одамни буюк муҳаббат асрорларига ошно этади. Машҳур рус совет шоири Евгений Евтушенконинг лирик қаҳрамони бир ўринда дейди:

Истардимки,
барча эл-юртда туғилсам,
Ер ёрса тарвуздай менга дил розин.
Майли,
бор денгизлар балиғи бўлсам,
Дунё куйин ити бўлсам—
мен рози.
Ҳеч қандай худога бермасман кўнгил,
Ҳеч қандай дин менга
беролмас фириб.
Истардим, Байкалнинг қаърига шўнғиб,
Миссисипидан чиқсам қалқиб,
пишқириб.

Левкой гули эмас,
оддий чирмовиқ —
Бўлишга розиман
бу олам ичра.
Майли, махлуқ бўлай сиртлондай совуқ...
Барча хил тақдирга розиман,
майли,
Фақат одамийлик шаъни туфайли.

(Ж. Жабборов таржимаси).

Ўзингиз ўйлаб кўринг, шундай маслакдаги шахсга ҳамма ҳам бирдай руҳдош, ҳамфикр бўлишга қодир деб айтиш мумкинми? Ҳаётда унинг руҳий кечинмаларини англайдиганлардан англамайдиганлар кўпроқ учраса, эҳтимол. Шоир айтганидай, шон-шуҳрат талашиб, «Насаб, икир-чикир, мол-мулк ташвишлари» билан ўралишиб, одам тақдирига бефарқ, лоқайдлик доно» лигини эгаллаб олган одамлар камми? Рауф Парфининг «Воз кечаман баъзи дўстлардан» дейишининг боиси ҳам мана шунда. Е. Евтушенконинг «одамийлик шаъни туфайли» «дунё куйин ити» бўлишга розилик билдирган лирик қаҳрамони билан Рауф Парфининг «Мана шундоқ кечар кунларим» шеъридаги лирик қаҳрамон қарашларида умумий бир яқинлик бор. Очиғини айтиш керак, мақолада шоир шеъриятидаги умуминсоний дардлардан пайдо бўлган изтиробли оҳанглари унинг «шахсий ҳаётидаги қийинчиликлар» га элтиб қадаш бир қадар кулгули туюлади. Демак, танқидчи Рауф Парфи лирик қаҳрамони маънавий оламига чуқурроқ назар солишни ўзига эп кўрмаган, деган хулосага ҳам келиш мумкин.

Н. Шукуров «Рауф шеърлятидаги нозик лирик тасвирларни олиб, шу асосда унинг ижодига юксак баҳо» бераётган «айрим танқидчиларимиз» тўғрисида гапириб, мисол тариқасида Ортиқбой Абдуллаевнинг фикрларини келтиради. «Айрим танқидчиларимиз» дейилганда яна кимлар назарга олинганлигини билмадигу, лекин бу хилдаги муносабат Рауф Парфи ижодини ҳамма вақт рағбатлантириб келаётган И. Ғафуров, Н. Худойберганов, У. Норматов, Н. Раҳимжонов, М. Сафаров, Б. Норбоевнинг сўзларига худписандликдан бошқа нарса эмас. Наҳотки, бу адабиётшунос ва танқидчиларнинг ҳаммаси ҳам шоир «шеърлятидаги нозик лирик тасвирлар»га асосланиб нотўғри иш қилган бўлсалар? Қачондан бери нозик лирик тасвирлаш санъати шоир ижодини юксак баҳолашга монелик қиладиган бўлиб қолди?

Р. Парфи тўғрисида ёзган танқидчилар унинг ижодида нозик лиризмга уйғунлашиб кетган юксак ғоявийлик, фаол гражданлик туйғуларига эътибор бермаганларми? Мақола автори Рауф Парфининг шеърларига ўз муносабатини билдириб, уларни «бир ёқлик» қилгач, яна бир ёш истеъдод — Муҳаммад Солиҳни ҳам найзага илиб ўтади. Сабаби: Р. Парфи М. Солиҳнинг «Ёш гвардия» нашриётида чоп этилган «Қудуқдаги ой» тўпламига сўзбоши ёзган ва шу сўзбошида ўзининг қарашларини билдирган. Олимнинг фикрича, у «Муҳаммад Солиҳ шеърляридаги мавҳумлик, ғайритабиий метафоралар топиш «санъати»га кўпроқ маҳлиё бўлиб, «ёш шоир ижодига жуда юксак баҳо» беради. Бизнингча, Рауф Парфи ўз баҳосида ҳақ. У ҳали ҳам

сўзбошисида Муҳаммад Солиҳнинг тажрибалари тўғрисида тортиниброқ гапирган. Билмаган нарсани билишга, кўникмаган нарсага кўникишга интилиш, бу — ҳар қандай касб эгаси учун фазилат. Шеърятнинг барча ранг-баранглиги, турфа ҳодисаларига бир хилдаги талаб билан ёндашиб бўлмайди. Афсуски, мақола автори шундай йўлга тушиб қолган. У Рауф Парфи сингари Муҳаммад Солиҳни ҳам «халқимиз, хусусан, ёшларимиз амалга ошираётган оламшумул ишларнинг акс садоси сифатида юзага келган шеърлар»ни кам ёзганликда танқид қилади. Майли, мунаққид Муҳаммад Солиҳ истеъдодининг ўзига хослиги ва шеърятдаги оригинал томонларни дафъатан англаб улгурмабди. Аммо ҳеч бўлмаса, у ўз ҳамкасблари, пешқадам танқидчиларимизнинг сўзларига эътибор бериши керак эди-ку! Ахир, таниқли танқидчиларимиз бирон-бир шоирнинг изланишларини ижобий баҳоласалар, буни асослаб берсалар-да, яна бир мунаққид айтиши шундай: «Истеъдодга салбий муносабат билдирса, оддий китобхоннинг аҳволи нима бўлади? Мана, масалан, шеърнинг билимдонларидан бири Озод Шарафиддинов ёзади: «Муҳаммад Солиҳ Сўзга, Шеърга батамом янгича қарашларни жорий қилаётган, унинг тасвирий имкониятларидан максимал фойдаланишга интиляётган шоир. Унинг шеърлари орасида узунлари деярли учрамайди. Муҳаммад Солиҳ асосан, қисқа-қисқа лирик миниатюралар яратади. У сўзга жуда хасис, унинг шеърларида шунчаки оҳангни тўлдириб учун ёхуд қофия талаби билан киритилган, тасвир мақсади учун хизмат қилмайдиган сўз йўқ. Умуман, Муҳаммад Солиҳ «шеър»

деганда узундан-узоқ тасвирларни, чучмал манзараларни, сийқаси чиққан насиҳатларни тушунмайди. У «шеър» деганда шоир қалбидан кечган туйғунинг ўзини бевосита, нақд, кўзга кўринадиган қилиб ифодалашни тушунади». Бу фикрларни Н. Шукуровнинг М. Солиҳга муносабати билан бақамти келтирганда қайси поэзияни танлаш керак бўлади?

«Лирик қаҳрамоннинг маънавий олами» мақоласи авторига эътирозларимиз ҳозирча мана шулар. Биз бу эътирозлар билан мақолани бутунлай йўққа чиқариш ниятида эмасмиз. Шубҳасиз, олимнинг кузатишлари аҳамиятдан холи эмас, ўқувчида фикр уйғотади. Лекин такрор айтамыз, шоирга, шеърятга муносабатда холислик, одиллик жуда муҳим, танқидчининг масаладаги бор мураккабликни қамрай билиши, бағри кенглиги «теран булоқларнинг кўзини очишга» хизмат қилиши, ёш истеъдодларнинг тўғри, соғлом шаклланиши учун ҳам, адабиёт ривожини учун ҳам ғоятда қимматлидир.

1981

ИЛҲОМ — РУҲИЯТ СЕҲРИ

Мана, «тоғларга туташ» мовий кўл. Унинг «мавжларига шамоллар шайдо». Қарангки, соҳилда нигоҳи оташ «бир болакай» турибди. Унинг кўзларига гўё «уфқларга талпинган зиллол» пайваст. У ҳаяжондан энтикади, ҳайратдан лол қотган. Лекин «дам бир ҳадик, дам ҳавас билан» ўша мовий оламга термулгани термулган. Негадир, у илк бора хўрсинди, дилида армон уйғонаётганлигини сизди. Нега? Нима сабабдан бундай? Бу саволларга унинг ҳали аниқ жавоблари йўқ эди. У фақат «шовуллаган тўлқинли дунё» хаёлни қамраб қучаётганлигини сезарди, холос. Бир пайт «эгилди-ю, садаф қайроқни Мовий кўлга ташлади аста». Ажаб, сув бетида яшнаб оний «зиллол гулдаста» пайдо бўлди. «Яна отди, яна...» Хуллас, жумлаи жаҳон унут бўлди. Кейин-чи? Кейин:

Энтикди-ю, ўзни серғулув
Тўлқинларга отди болажон...

Бу «серғулув тўлқинлар» дунёси — Шеъроят. Унда «сузар бўлса» — ўзини «иқболга ёр», «чўқар бўлса-фидойи бир жон» деб билган ўша армонли ўспирин шеъроятга эндигина ошно тутинаётган истеъдодли шоир Жамол Камол эди.

Шеърят—сирлар олами. Шоир—сеҳр фарзанди. Сеҳрланган, қалбини сеҳр ёққан одамгина шеърятнинг сирлилигини идрок этади, афсунгар шеърятга хос бетимсол гўзаллик сирларини ўзича тасаввур қила олади. Бу — энг шукуҳли фазилат. Бунга ўқиб ҳам, ўрганиб ҳам эришиб бўлмайди. Акс ҳолда, ҳақиқий шоир билан қофиябоз ўртасидаги масофа ҳаддан ташқари қисқарган бўлурди. Жамол Камол бир ўринда «Йигирма йилдирки, ... сиру сеҳру садо деб яшайман, изланаман», деганида ҳақиқатни гапирган. У одам ва олам, бугун ва келажак қисматига сеҳрли Сўз кўзгусидан қарайдиган, шеърда ҳаёт ва замон, табиат ва жамият воқеа-ҳодисаларининг ҳаяжонбахш сирли тугунларини очишга қодир, илҳоми ёниқ шоирлардан. Жамол Камол учун Сиру Сеҳр дарддан ажралмаган, балки ёруғ инсоний қайғунинг очиқ дийдасига айланган туншунча. Шеърхонни у энг сара шеърларида юрак армонлари, учқур ва эҳтиёж чамбарларидан озод Тилак сўзлари билан сеҳрлай олади. Шоир:

Асрлар дардини тоғ қилиб уйиб,
Авлодлар боқарлар ўртаниб-куйиб,
Авлодлар бахтини ўртага қўйиб,
Тарих—бобом билан замон сирлашар,—

дейдики, унинг кўпчилик шеърларида, у ёки бу тарзда, тарих ва замон, ўтмиш ва истиқбол, аждодлар ва ҳозирги давр кишилари муносабати, фалсафий, ахлоқий, ижтимоий нуқтаи назарларидан туғилган поэтик ҳақиқатлар акс эттирилгандир.

Мен шеърый сирлилик ёки сеҳрни ёлғиз

хайратга чўмиш, сўз жозибаси олдида лол қотиш эҳтироси деб билмайди. Сеҳр — огоҳлик, бир лаҳза бўлсин, руҳни туғёнга солиш санъати. Одамларни маънавий-руҳий ғофилликлар исканжасидан халос этиш, уларни ҳаётга, халқ ва Ватан толеига, ўзи нафас олаётган даврнинг мураккаб ҳодисаларига бедор юрак, очиқ шуур билан қарашга хизмат қилмаган сеҳрнинг садолари доимо юзаки ва хосиятсиздир. Жамол Камол шеърларида эса ҳатто бамисоли «нурсиз чироқ», «қуёшдан ҳам баланд» безавол орзу ва «мунаввар армонлардан» йироқ бўлиб юрганларнинг ҳам мудроқ виждонларини тебрата оладиган хаёл сеҳри бор. Бу бежиз эмас. Чунки шоирдаги «Хайрат — шу муҳташам жаҳон ҳайрати, Нолиш — шу жаҳонга ташна армондан». Унинг қалб боғида «очилмиш ранг-баранг гуллар» «гул эмас муҳаббат шарори улар».

Жамол Камол бир шеърини «Файласуф билан суҳбат» деб номлаган. Лекин шеър мазмуни суҳбатдан кўра баҳсга — шоир ва файласуфнинг мунозарасига яқин туради. «Синчиклаб кўз солсанг олам юзига, Одами-зод иккига бўлунур буткул. Биров ғолиб эса ўзи-ўзига, Биров шўрлик мудом ўз-ўзига қул». Ана шу «мудом ўз-ўзига қул» шўрлик — тип. Бу — ношуд одамлар вакили. У шоир назарида «омонсиз ва ғаддор» душмандан ҳам ҳазарли кимса. Унга хос хусусиятлар нима? Бу ҳақда шеърда ўқиймиз:

Ениқ бир эҳтирос—унга бегона,
Ениқ бир эътироз—унутилган туш.
Ҳамиша булутли, бенур пешона,
Қувончи хомуш-ку, ғами ҳам хомуш...

Хуллас, «турмуши минғирлаш»дан иборат бу жонзот ким? «Нима у: «инсонми ёки уада?» Бу зот қандай ва қаёндан пайдо бўлди? Бу саволга «зўр бир файласуф»: «Бу — рўё! Утмиш рўёси!»— дея жавоб қайтаради. Шоирни файласуфнинг ҳукми қаноатлантирмайди. Аниқроғи, у бундай «донишмандлик»ка мутлақо инонмайди. Ва дейди:

Утмиш рўёлари, келинг, қайдасиз?
Айбнома тўқидик сизга ҳам, не тонг?
Майли олислардан садо беринг сиз,
Майли гумбурласини сизнинг қадим бонг.

«Шунда уфқлардан, тарих қаъридан» «қудратли бир сас» таралади. Мана, ўша садо сўзлари:

Сенинг боболаринг ношуд бўлмаган,
Гумбурлаб яшаган, минғирлаб эмас!
«Бизнинг дўзахга ҳам тушдинг-ку, мана»,
Деб ганим ҳар ёқдан чекар экан сад:
Ўзини оловга отган Муқанна
Куйгану бир ҳовуч кул бўлган фақат...

Елғиз шуми? Йўқ! Жалолиддин-чи? У эмасми ўч аламидан тошқин Синддан от сакратиб ўтиб Чингизга қараб қилич ўйнатган? Бошида шамшир ярқираганида ҳам Улуғбекнинг «йиғлоқи бир оҳ» чекмаганлигига мозий гувоҳ-ку! «Тикка назар ташлаб шоҳнинг кўзига, Ажал сиртмоғин ҳам бўйнига ташлаб, Қони оқар экан, ўзи-ўзига: «Муборак бўлсин!» деб айта олган. Машраб жасоратига қанча қиёс топилади? Ҳали-ҳануз даралар аро гум-

бурлаётган Ҳамза ҳайқириғини эшитмаслик учун киши каргина эмас, беҳад тубан ҳам бўлиши керак-ку! Ҳа, ношудликка «на буюк келажак», «на ўтмиш» баҳона бўла олади. Унга «ўзимиз онамиз, ўзимиз ота...» Шуни билмоқ керакки, «ношудлик — офатдир, ношудлик бало, у очкўз қурт каби емирар ичдан». Хўш, бу бало, бу «очкўз қурт»дан халос бўлиш чораси нима? Жамол Камол шу «пинҳон нуқтани» зўр бир фалсафий хулосада ечиб беради:

Юрак фармонини айлаб жобажо,
Яшаган одамзод ғолибдир беҳад.
Ўзи амр этсаю этмаса бажо,
У шўрлик ношуддир... минғирлар фақат.
Ғолибсан, бўлолсанг ўзингга ғолиб,
Амр этиб киролсанг ўзинг оловга,
Мағлубсан, гар эсанг ўзингга мағлуб,
Яна мағлубдурсан бошқа бировга...

Ахир бу бедор қалбнинг инсоний бедорлик ва дадилликка чақириғи эмасми? «Файласуф билан суҳбат» сеҳрли ва оташин нафас билан яратилган шеър. Бу нафас тарих ва ҳақиқат юзини ёлғон даъво, ёлғон мушоҳадалар чангу ғуборларидан муҳофаза қилишга ҳисса қўшиши билан умидбахшдир.

Жамол Камолнинг, хусусан, кейинги йиллар лирикаси учун безовта руҳ, ҳаёт ва инсон ҳақида теран, ҳиссиётга бой дадил фикрларни ифода этиш тамойили характерли. Бу жиҳатдан унинг «Хиёнат», «Узрлар», «Тилак», «Сувайдо», «Машраб монологи» каби қатор шеърларини эслатиб ўтиш мумкин.

Асли хиёнатдан сўзламоқ оғир,
Бор бўлсин оламда ўтли диёнат.

Жамол Камол «Хиёнат» деб аталган шеърини худди шу сўзлар билан бошлайди. Чиндан ҳам хиёнатдан сўзлаш оғир. Аммо на илож, у оламда ҳамон кезиб юрибди. Ҳамон «мунофиқ созида мотам нағмаси...» Шеърда хиёнат тарихда кўрсатган томошалар хусусида сўз боради. «Бизга, авлодларга кўз тикиб хунхор» «қара зиналарда» саф чекиб турган ўша Абдулатиф, Мажидиддин, қул Аббосларнинг совуқ башаралари бир-бир кўз ўнгимизда гавдаланади. Шоир хиёнат туйғусининг тарихий илдизлари билан қизиқаркан, шаҳидлар руҳига хитобан дейди:

Асл мардоналик қонингизда-ку,
Жонингизда, ахир, ўтли диёнат.
Айтингиз қаёқдан пайдо бўлди у,
Қаёндан ёпишди сизга хиёнат?!

Бироқ «бу оғир саволга» жавоб йўқ. У энг зўр донишманд зотларни ҳам лолу ҳайрон қолдирган савол. Хуллас, «хиёнат қошида қолиб ҳайронлар» асрлар баланд-пастидан ўтилгани сайин хиёнат дастидан замонлар инграйди, «тарих фарёд чекар унинг дастидан». Наҳотки, тарих қиёматнинг бу «қора ваҳми»дан қутулолмаса, наҳотки, «бу қора тумор» асрлар бўйнида абадий қолса? Ҳа, яхшиям замон шарофати туфайли «хиёнат кишанда, қўллари тугун». Лекин у бор, замин узра ёвуз шарпадай кезиб юрибди. Шоир шундан безовта. Шу нарса унинг оромига пичоқ бўлиб санчилган. Гарчи, оғир бўлса-да,

уни хиёнатдан сўзлашга ундаган асосий
муддао эса мана бу:

Халқим, сен ўшанга ҳозир бўл мудом,
Ҳозир бўл, титрасин ўша қаҳрингдан.
Ахир хиёнатдир, хулласи калом,
Не-не фарзандларни юлган бағрингдан...
Сиз эса, оналар, мисоли осмон —
Энгашиб, гўдакка алла айтган чоғ,
«Оғангга хиёнат қилма ҳеч қачон»
Деган калимани такрорланг кўпроқ...

«Сувайдо» — фалсафий шеър. Унинг зами-
нига тафаккур ва ўйчан мулоҳазалар оташи
билан сайқал берилган. Юрак ўртасида қан-
дайдир бир қора нуқта бўлиб, унинг номи
«сувайдо» дейилар экан. Юрак ўртасида куй-
йик бир нуқта. Ғалати. Нега куйик нуқта?
Бунинг сирини нима деб шарҳлаш мумкин?
Сувайдо барча одамларда ҳам бир хил шакл-
дами? Жамол Камол шеърда масалани худди
шу тарзда қўяди ва уни ўзига хос шоирона
фикрлар билан далиллаб беради. Агар одам
қалбидаги ўша нуқта мараздан пайдо бўл-
са — хунук, «ғараздан туғилса» — «умрнинг
шўри».

Ҳавасдан туғилса—туйник эмиш у,
Ҳасаддан туғилса—қора бир мўри.

Сувайдо ҳижрондан, армондан ҳам юзага
келиб, қонга тўлармиш, «дардли қорачиқ»қа
айланармиш. Аммо энг муҳими:

Ҳақиқат ўшандан мўралар эмиш,
Имон ҳам ўшанга боғлиқ эмиш бот.

Диёнат ўшандан яралар эмиш,
Ўшандан ёғармиш элга эътиқод...

Бундоқ қараганда, шоир учун бу гапларнинг унча қизиги йўқ. Уни бошқа бир ҳақиқат — бошқа бир чигал муаммо қизиқтиради, тўғриси, ташвишлантиради. Ва ташвиш билан замондошига мурожаат этади: «Қалбингдан жой олмиш қайси сувайдо?»

Куйгансан шам каби ё машъалмисол,
Куйкидир кўксингга «дард» деб уйганинг.
Лекин сен ўртаниб-куйганда алҳол,
Юртим, ватаним, деб борми куйганинг?

Яна: «Яшамоқ азмида ёнаркан аммо, Элим деб, тилим деб, ёнганмисан ҳеч?» Шахс камолоти учун мана шундай саволлар керак. «Элим деб, тилим деб ёнган»ларгина майда ташвишлардан холи, ғаразлар, маразлардан йироқ яшашади. Уларгина Ватанини топган, юрагида эл ва тил меҳри илдиз отган, инсонийлик шарафига лойиқ кишилар саналади.

Яхши шеър киши шуурини олис кенгликлар шавқига ошно этади, дейишади. Бу гапда ҳақиқат бор. Одам шеърсиз, шеърга эҳтиёжсиз ўз шахсий қобиғида димиқиб қолади. Шайхзода сўзлари билан айтадиган бўлсак, «толе қарғаган» кўчанинг аянч одамлари рўйхатига ўтади. Уқимишли шеърлар эса одамлар хотирасида узоқ сақланадиган, вақт-вақти билан диққатни жалб этиб турадиган шеърлар бўлади. Жамол Қамол ижодининг дастлабки босқичларидаёқ кенг ўқувчилар оммасига манзур бўларли шеърлар муаллифи сифатида тан олинган эди. Айниқса, шоирнинг саккизлик-

лари юрак самимияти билан битилганлиги кўпчиликка маълум. Уларнинг аксариятида маъно оригинал, чуқур, хилма-хил кечинма ва ҳиссиётлари жонли оҳангларини топган. Жамол Камол саккизликлари таърифида ёзади:

Қаршингда турибди умрим бир куни,
Менинг увоқ шеърим—менинг дилпорам,
Тонг сийлаган, оқшом опичган уни,
Бир сатрида севинч, бир сатрида ғам.

Дарҳақиқат, шоир саккизликларида ғам ва севинч — икки нажот, шод одам ғамни кўради, ғамгин киши севинчдан қувнайди. Жамол Камол саккизликларида фикр ижодкори. Уларда инсон умри, севги ва ҳижрон, яхшилик ва ёвузлик тўғрисида, замин ва замон, ватан ва фарзанд, шуларга ўхшаш яна қатор-қатор масалалар хусусида фалсафий мулоҳазалар юритилган.

Ҳаётдан таълим олмаган кишига ҳеч қандай муаллиму мураббий сабоғлари фойда етказмайди, мазмунидаги фикрларни шарқ мутафаккирлари такрор-такрор баён қилишган. Лекин шунга монанд маъно Жамол Камолнинг янгича образли талқинида мана қандай эшитиладди:

— Ажаб дарё кўрдим, сувга лиммо-лим,
Шарқираб оқолмас, ёқолмас чироқ...
— Дунё — дарсхонадир, ҳаёт — муаллим,
Кўрган-билганларинг барчаси — сабоқ.

«Дунё — дарсхона, ҳаёт — муаллим...» эканлигини Сиз ўзингизча биласиз. Аммо ана у «сувга лиммо-лим» «дарё» табиати-чи? Нега

у шарқираб оқмайди? Нега «чироқ» ёқишга қодир эмас? Унда, унинг дарёлиги қаёнда қолди? Булар Сизни хаёлга толдиради. Ва ўша дарё тасаввурингизда одам тимсолига кўчади. Беихтиёр «Ажаб дарё кўрдим...» «Ҳа, бу — сабоқ», дейсиз. Саккизликнинг кейинги қисми янада ибратли:

— Ажаб доно кўрдим донги зўр олим,
Оқил бўлмадим деб чекади фироқ.
— Дунё — дарсхонадир, ҳаёт — муаллим,
Кўрган-билганларинг барчаси — сабоқ...

Одатда кичик шеърий шаклларга мурожаат этилган сайин ижод иши қийинлашса, қийинлашади-ки, бироқ енгиллашмайди. Чунки ихчам шакл катта мазмунга «либос» бўлиши керак. Бунда сўз, образ ва ҳар бир ташбиҳ ўз қонуний жойини топмаса, қаламкаш ўзини ўзи дарров фош этиб қўяди. Жамол Камол сўз сезгиси нозик, ўткир дидли шоир. У ҳар бир саккизлигида шакл ва маъно мувофиқлиги учун ҳалол заҳмат чеккан. Шоирнинг қуйидаги сингари сўз — дил калитига айланган саккизликлари одамни ички бир маъюслик, «безабон»лик ҳиссиётларидан қутилишига ёрдам беради:

Нега мен баъзида маъюс, безабон?
Сизга баён этсам, дўст-ҳамдамларим,
Мазмундорлигини пеш айлаб мудом,
Ортимдан юради дарду ғамларим.
Менга шодлик беринг теран, улуғвор,
Токи шодон бўлай, бўлмай афтода.
Менга шодлик беринг ғамимдай дилдор,
Менга шодлик беринг ундан зиёда...

Маълумки, ғазал — ошиқона ҳис-туйғуларни юқори пардаларда ифода этишга ўнғай жанр. Унда «ингичка кайфиятлар, нафис руҳий ҳолатлар, хаёл товланишлари, қалб гўзалликлари»нинг «шарқона теран ва қуйма, халқона ихчам ва жозибадор» шаклига эришиш мумкин. Ғазал — руҳият манзаралари. Руҳий мундарижанинг нималигини биладиган ва шеърга ошиқ, демакки, оғриқли юрак сўзларини уйғунлаштиришга моҳир шоир — ғазалнависдир. Ғазал — қайғудан кўз ёш оқизаётган қувонч, шодликдан йиғлаётган қайғу ва армондир. Анъанавий ғазалчилик учун хос бўлган бу «драма» янги замон ўзбек ғазалиёти учун нисбатан бошқача моҳият касб этди. Адабиётимизнинг бу қадимий ва умрбоқий жанри бугун шеъримизда ўз мустақил мавқеини тиклаб турибдики, бунда Жамол Камолнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор. Ғазал ёзиш — баъзи одамлар ўйлаганчалик жўн ва оддий иш эмас. У шоирдан сўзда, тасвирда, образда санъатни, алоҳида маҳоратни талаб қилади. Фузулийнинг «Ғазал билдирур шоирнинг қудратин» деган сўзларида теран ва ўзгармас ҳақиқат бор. Жамол Камол «Ёр бошимга солди савдо, Солди сўнг савдо ғазал», дейди. Ҳақиқатда ҳам ғазал ёзиш ишқий сармастликдан, ошиқ кўнглининг дилбар асрорларини хаёлий лавҳаларда акс эттириш иштиёқидан бошланади. Жамол Камол ғазалга ошиқ қалбида кўтарилган ўтли тугёнларни олиб киради. Ғазалларидан бирида шундай сатрлар бор:

Эй, Жамол, синдир қаламни,
Қўй ғазал даъвосини,

Не наволар мавж уриб,
Назмингда ўйнаб ётмаса...

Шоир ғазалларида мавж урган наволар бир хилда сеҳрли, теран демоқчи эмасмиз. Йўқ, бундоқ эмас. Улар орасида маъно ҳокимлигини шакл эгаллаган, фикрдан кўра туйғу шиддати устунлик қиладиган ғазаллар бор. «Қолди умрим кўклами кечмиш йўлим сўқмоғида», «Кўк ёнар бошимда порлаб ой ила юлдузли кўк» мисралари билан бошланадиган ғазаллар ушбу даъвонинг далили бўлиши мумкин. Аммо умуман олганда, шоир юқоридаги сўзларни айтганда — ҳақ. У туркий арузнинг бой имкониятларига таяниб, Ватан, ҳаёт завқи, инсон ҳақида фалсафий мушоҳадалар берувчи бир қатор дилбар ғазаллар ҳам яратган. Жамол Камол ғазалларида ҳам бош Сўз — Ватан. У бир ғазалида «Оқибат не-не саодатларни айлаб интихоб, Эй, Ватан, сенсан саодатбоши! — деб қилдим хитоб», деса, бошқасида яна ёзади: «Ўз эли-ла ифтихор этса, Жамолга айб эмас, Ўтса гар минг йил жаҳондин Ўзбекистондир умид...»

Сеҳрли руҳият — илҳом манбаи. Жамол Камол руҳиятида ҳассос шоирларга хос сеҳр бор. У қалби ёниқ, илҳоми ёниқ, орзую омоли ёниқ шоир. Қачонлардир унинг учқун бўлиб бошланган ижоди бугун одамлар дилига ҳарорат бахш этувчи оташ-аланга бўлиб гурил-ламоқда.

1981

РУБОИИ — МАЪНОЛАР БАҲРИДА

Маълумки, рубоий Шарқ шеърлятидаги асосий жанрлардан бири, унинг ўзбек классик адабиётидаги мавқеи ҳам юксак. Алишер Навоий, Бобур каби санъаткорларнинг улуғ қалб тўлқинларида битилган ахлоқий, фалсафий, ишқий рубоийлари ўтмиш шеърлятимизнинг ёрқин саҳифаларини ташкил қилади.

Юзаки қаралганда, рубоий — тўрт қаторли бир шеър. Лекин ўша тўрт сатрни, маъно, образ, оҳанг, тил, ифода, хуллас, ҳар жиҳатдан чин санъат асари даражасига етказиш жуда мушкул иш. Турли вақт ва замонларда рубоий ёзишга уринган шоирлар кўп бўлган, улардан айримлари Умар Хайёмга тақлид қилганлар, баъзилари Алишер Навоий ва Мирзо Бедилга эргашишган. Бироқ маҳоратли рубоийнавислар барибир санокли.

Ўзбек совет поэзиясида рубоий шаклидаги шеърлар 30-йиллардан кейин кўзга кўпроқ ташлана бошлади. Классик поэтикада рубоий учун белгиланган қатъий бир талаб бор: у арузнинг махсус вазнларида яратилиши шарт. Бу ҳақда Алишер Навоий шундай деган эди: «Рубоий вазниким, они «дубайтий» ва «тарона» ҳам дерлар, хазаж баҳрининг «ахрам» ва «ахраб»идин истихрож қилибдурлар ва

ул вазнедур хуш оянда ва назмедур бағоят рабоянда».

Ўзбек совет шеърлятидаги тўртликлар эса бармоқ вазнида яратилган. Гап фақат вазндами? — деган эътироз туғилиши мумкин. Вазн — бор-йўғи бир восита-ку! Тўғри, восита. Лекин мазмун ва шакл мукамаллиги билан узвий боғланган восита. Буни Алишер Навоий ҳам «ул вазнедур (яъни, рубоий вазнлари — И. Ҳ.) хуш оянда ва назмедур бағоят рабоянда (ром этадиган, жозибали)» деб алоҳида таъкидлаб ўтган. Бугина эмас, рубоийда маъно ва туйғу фалсафий руҳи, юқори эҳтироси билан ўзининг тугал бадий ифодасини топмоғи лозим. Шу маънода Гафур Ғуломнинг қуйидаги сўзларини қайта-қайта эслаш мумкин: «Рубоий... олам-олам мазмунларнинг жавҳарини йиғиб тўрт сатрга сиғдира олиш маҳоратидир. Қатрада океан, учқунда қуёш мазмунини бериш рубоийга хос хусусиятдир».

Мақсуд Шайхзода ўз тўртликларини рубоий деб номлаганида масаланинг худди шу — мазмунга алоқадор хусусиятларини назарда тутган эди. Унинг нуқтаи назарида «рубоий — маънолар баҳрида кема». Шайхзоданинг кўп тўртликларига бу ташбиҳ жуда мос келади. Шоир ёзади:

Дўстлар, яхшиларни авайлаб сақланг!
Салом деган сўзнинг салмоғин оқланг!
Ўлганга юз соат йиғлаб тургандан
Уни тиригида бир соат ёқланг!

Бу тўртликдаги фикр тугал бир ҳикмат. Шоир ўқувчига юрак самимиятида насиҳат сўзлаб, уни инсоний ҳушёрликка чақиради.

Ахир, инсонийлик, инсоний қадр «салом деган сўзнинг салмоғин» оқлашдан бошланмайдими? Умуман «салом» деган сўзнинг салмоғи деганда биз нимани тушунамиз? Шайхзода тўртлиги маъно моҳияти билан классик рубойларга яқин туради. Бобурнинг шундай рубойиси бор:

Давлатқа етиб, меҳнат элин унутма,
Бу беш кун учун ўзунгни асру тутма
Борғонни кел эмди ёд қилмай, эй дўст,
Бориш-келишингни лутф этиб ўкситма.

Иккала шеърда ҳам ғоявий муддао қарийб битта, икки шоир ҳам бир мақсад — инсонни тириклигида эъзозлаш, қадрига етиш тўғрисида қайғуради.

Шайхзода тўртликларининг мавзу йўналишлари хилма-хил. Шоир «Биринчи рубойим Ильичга онд. У менинг қофиям, илҳомим, дунём», дейди. Шайхзоданинг Ленинга бағишланган рубойлар туркуми учун хос хусусият — «ошиқнинг ишқидай гўзал» меҳр ва садоқатдир. Шоирнинг рубойинавислик салоҳияти Ватан, қардошлик, бахт ва баҳор каби темаларда яратилган шеърларида ҳам ёрқин аксини топган, дейиш мумкин.

Шайхзода рубойининг талаб ва имкониятларини теран англаган шоир. Шунинг учун у тўртликларидан бирида «Айтмаки, романдан жўнроқ рубой...», дея «қучоқ-қучоқ байт»дан кўра ҳақиқий тўрт мисра — рубойининг афзаллигини сўзлаган эди. Рубойига нисбатан ана шундай катта эътибор, масъулият туйғуси Шайхзода тўртликларига ўзига хос чирой, кўркемлик бахш этиб турибди.

Рубойй шаклида ўз куч ва имкониятларини синаб кўрмоқчи бўлганлар анчагина. Шулардан бири Рамз Бобожон. Унинг тўртликлари алоҳида мажмуа ҳолида академик шоиримиз Гафур Гулом сўзбошиси билан /1966 йил/ нашр этилган эди.

«Рамз Бобожоннинг — ҳамма ижодидан талаб қилганимиздек, рубоййларидан ҳам ўз асримиз кишисининг олий хулқ-атвори, янгича дунёга қараши, замонамизнинг руҳи ва ғолиб овозини тинглагимиз келади», деган эди Гафур Гулом. Ҳаққоний талаб! Рамз Бобожон рубоййлари орасида мазкур талабларга жавоб бера оладиганлари бор, албатта. У рубойй шаклидан унумли фойдаланишга интилиб айрим тўртликларида севги ва вафо, инсон умри ва вақт, дўстлик ва садоқат, юрт ва халқ меҳри каби бир қатор маъноларнинг ихчам талқинларини берган. Гафур Гулом сўзлари билан айтганда, улар «авомфаҳм кўпчиликка тушуниладиган бир услубда» битилган.

Нуроний бир кекса—қўлида асо,
Оғир юкдан қадди букилган расо.
Разм солиб боқсам, ўтган умрини
Орқалаб бораркан заҳматкаш бобо.

Кўряпсизки, тўртлик содда, чиндан ҳам «авомфаҳм», осон англашиладиган услубда ёзилган. Ундаги сўзлар /иккинчи сатрдаги «расо» сўзи инobatга олинмаганда — И. Ҳ./ жой-жойида. Ягона мантиқ ипига тизилган. Шеър равон ўқилади. Шунга яқин гапларни Рамз Бобожоннинг «Даштга ёмғир ёғса, яйраб кетади. . .» «Кутганда вақт ўтмаслиги жуда қизиқ. . .» «Сўзнинг боши — дарё тоши, дей-

ди халқ...» сатрлари билан бошланадиган тўртликлари тўғрисида ҳам айтиш мумкин.

Ҳар бир адабий жанрнинг ғоявий-бадний шартлари, даҳлсиз қонуниятлари бўлиши кўпчиликка маълум. Рубой поэтикасидаги бир шарт шундан иборатки, унда фикрнинг аниқ ва мухтасарлигидан ташқари, органик боғлиқлиги ҳамда систематик инкишофига ҳам изчил риоя қилинган бўлиши керак. Рубойидаги маъно — бу мантиқнинг олий нуқтасидирки, шоир руҳан ва фикран ўша нуқтани топса ҳисоб. Рамз Бобожон тажрибаларида-чи? Мана, эшитинг:

Мард йигитнинг майдонга чиққани таажжубмас,
Пистирмадан ёвонга чиққани таажжубмас.
Номард макр-ҳийла билан кирганда курашга,
Ҳар қадами зиёнга чиққани таажжубмас.

Биринчи мисра — «Мард йигитнинг майдонга чиққани таажжубмас» деган фикр «Мард майдонда синалур» халқ мақоли мазмуни таъсирида битилган. Мақолда мантиқ чуқур, лўнда. Шоирнинг «таажжубмас»и эса шу мантиқ чуқурлигига путур етказган. Ҳаётда икки карра икки — тўрт дегандай аниқ, таажжубга асло ҳожати бўлмаган воқеа-ҳодисалар бор. Айтайлик, оддий нутқда ҳам бировга «Тонгда қуёшнинг чиқиши таажжубмас», дейилмайди. Нега энди шеърда табиий ҳақиқатларнинг табиий ифодасига амал қилинмаслиги керак? «Мард йигит»ми — демак, гап тамом. Моҳиятга аллақандай ажабланишлар аралашмаслиги керак. Майли, бунини ҳам қўйиб турайлик. Хўш, бошланган фикр иккинчи қаторда қандай ривожлантирилган? Аф-

суски, ривож йўқ. Ахир, «мард йигитнинг майдонга чиққани — «пистирмадан ёвонга» чиқишининг аини ўзи эмасми? Шундай экан, иккинчи мисрадаги гапга нима ҳожат? Навбатдаги сатрларни ўқиймиз: «Номард макр-ҳийла билан кирганда курашга, Ҳар қадами зиёнга чиққани таажжубмас». Ғалати. Аввало, номард курашга кирмайди. Номардлик — курашдан чекинишнинг энг чиркин кўриниши. Буни шоир фаҳмламаса, ким фаҳмлайди? Мабода «номард» тасодиф билан курашчилар сафига қўшилиб қолганда ҳам унга нисбатан «кураш» сўзини ишлатиш ножоиз. Яна, «номардлик» «макр-ҳийла»нинг ўзи. Ҳар ҳолда шеърхоннинг ҳам фаросатига ишонмоқ керак. У «макр-ҳийла» билан «курашга» кирган номарддан оқибат-натижада фойдамас, «зиён» чиқишидан таажжубланмас!

Рубоий учун етакчи ғоявий тамойил — фалсафийлик. Бу ҳақиқат Рамз Бобожонга сир эмаслигига шубҳа йўқ. Буни унинг тўртликларида фалсафий гаплар айтишга уринишидан ҳам билиш мумкин. Аммо минг афсуски, Рамз Бобожоннинг фикру туйғулари аксар ҳолларда фалсафийликдан кўра жўнликка, маълум ҳақиқатларнинг руҳий эҳтиросдан йироқ қайдларига ўхшаб қолган.

Ушбу матал, азизим, диққатингга ҳавола:
Қанча шовқину сурон солган билан шалола,
Шалолани елкада кўтарган тоғ тек турар,
Уни ютгудай денгиз камтарликда пиёла.

Қани эди, бу «матал» бўлса. Бу шеър камтарлик ҳақида. Шалола, тоғ — булар гўё метафорик образ. Энди охирги мисрадаги гапга

диққат қилинг: денгиз ҳам ютагон бўлса, ҳам камтарликда пиёлага ўхшаса. Бу ёғи қандоқ бўлди? Денгизнинг камтарликда қайси жиҳати билан пиёлага яқин туришини сира тасаввурга сиғдириб бўлмайди.

Қуёшга интилмай ким яшар? Ҳеч ким!
Ленинга сиғинмай ким яшар? Ҳеч ким!
Тақлид андозани ёқтирмаса ҳам,
Унга тақлид қилмай ким яшар? Ҳеч ким!

Шеърда савол қўябилиш ҳам салоҳият. Баъзан биргина саволда қанча ҳақиқат ва муаммоларнинг тугуни очилиши мумкин. Юқоридаги тўртликда ибтидоий характердаги саволлар қўйилди-да, эътирозсиз бир ҳақиқат баҳсга ўхшатиб гапирилади. Ва негадир берилмаётган жавоблар ҳар бир саволнинг бағрида яширинганлиги ҳисобга олинмайди. Бундан ташқари, шеърни рубойи эмас, фард шаклига келтириш лозим эди. Чунки иккинчи мисрадаёқ фикр тугаган. Сиғиниш — олий туйғу. Ленинга сиғиниш хусусида сўзландими, энди «тақлид андоза» бу ҳиснинг қимматини ерга уради. Рамз Бобожоннинг Ленин ҳақидаги бошқа рубойларида ҳам улуғ доҳий шаънига мувофиқ порлоқ Сўз, янги бир оригинал мазмун кўзга ташланмайди.

Рубойи ёзиш — ифодаларнинг жонли ва таъсирчан бўлишини чапдастлик билан таъминлашдир. Рубойида ҳар бир сўз ўз ўрнида, бўлак сўз билан алмаштириб бўлмас равишда собит туриши керак. Шундагина сўз оҳанг қанотида жаранглаб туради, мазмунга мос кайфият ва кечинмаларни акс эттиришга хизмат қилади. Бироқ «сўз гавҳарин арзон» қил-

маслик ҳақида гапирган Рамз Бобожоннинг ўзи тўртликларида сўзни ниҳоятда арзонлаштириб юборади.

Қамишнинг ичи ковак, бўйи узун бўлса ҳам,
Тўқай гули офтобдан нур ичолмас дамо-дам,
Не ажаб! Бўйра бўлиб, қамиш ерга тўшалса,
Чечаклар чеккаларда табассум қилса кўркам.

Биз аминмизки, қанча бош қотирилмасин бу тўртликдан яхлит бир маънони илғаб бўлмайди. Мантиқни кўринг: «Тўқай гули офтобдан нур ичолмас дамо-дам». Негаки, «қамишнинг ичи ковак, бўйи узун». Бунда «не ажабга мутлақо эҳтиёж йўқ. Чечаклар «чеккаларда» бўлгандан кейин «бўйра бўлиб қамиш ерга тўшал»маса ҳам улар табассум қилаверади-да!

Шеърят инсон қалбини образлар тили билан забт этади, унинг руҳи ва тафаккурини турфа хил оҳангларда юксакларга кўтаради. Рамз Бобожон тўртликларида бу фазилат деярли йўқ. Улардаги туйғулар рангсиз, ҳароратсиз, образлар сайқалланмаган, хира, оҳанглар авжини топмаган.

Чойдиш ўтда куйса ҳам ичга ютар нолани(?),
Лекин чинни пиёла обод қилар хонани.
Аслида юз пиёла бир чойдишча бўлолмас,
Бир чойдиш чайқиндиси юз қилар пиёлани.

Бу ерда туйғу йўқ, нафосат йўқ, бир-бирини инкор этадиган тутуриқсиз гап бор. Ният билан ифодада бирлик, аниқлик етишмайди. «Хонани» обод қиладиган, шунга қодир «чинни пиёла»ни қўққисдан «чойдишга» қара-

ма-қарши қўйиб бўлармикан? «Аслида юз пиёла бир чойдишча» булмаса бўлмас, буни, нима деганда ҳам, «чойдиш чайқиндиси» нбора-си билан асослаш жуда ёқимсиз.

«Сўз кўрки — мақол», деганларидай Рамз Бобожон тез-тез халқ мақол ва маталларини рубоий кўркига айлантирмоқчи бўлади-ю, аммо бунда ҳам шеърхонни хушнуд эта олмайди:

Ўзига эн бўлмаган бўй бўлолмас бировга,
Тобланмаган маъдандай бардош бермас синовга.
Ғоз юриш қиламан деб, мақтанганидай чумчуқ,
Чатаноғи йирилиб, кулги бўлар ялқовга.

Инсоф билан айтинг: бу сўзларнинг ўзи кулгу қўзғамайдими? «Тобланмаган маъдан», чумчуқнинг «ғоз юриш» қилиши, иттифоқо «чатаноғи йирилиб» ялқовга кулги бўлиши — булар нима дегани? Буларнинг шеърга нима алоқаси бор? Шарҳлаш қийин. Шеърда ёлғоннинг катта-кичиги бўлмайди, ҳаммаси ҳам ёлғон. Ва у ҳамини сўзни, гўзалликни, инсон руҳияти ва шуурини таҳқирлашга олиб боради. Юқоридаги тўртлик ана шу даъвонинг аниқ бир мисолидир.

Сўзнинг ози маъқул ошиқ кишига,
Севгим китобини рубоий қилдим,—

дейди Рамз Бобожон. Дарҳақиқат, шоир тўртликларининг катта қисми ишқий оҳангларда ёзилган.

Алишер Навоий «назмки ишқ ҳароратидан ҳирқати /куйдириши/ бўлмағай, нурсиз шашъ бил ва сарварсиз жамъ гумон қил», деб ўғит берган эди. Рамз Бобожоннинг муҳаббат ҳақи-

даги тўртликларида худди ўша ишқий ёлқин, дилни яшнатадиган жозиба оташи сезилмайди. Уларда у севги дарди, қувончи, севги оғриқларининг ҳосиласи бир ёнда қолиб, ранг ва тароватсиз мулоҳазаларни қофиялаштиради.

Одам яшар экан, кераксиз бўлмас,
Қариган чоғида ҳам тилаксиз бўлмас.
Ҳатто оёқ-қўлсиз бўлиши мумкин,
Аммо муҳаббатсиз, юраксиз бўлмас.

Майли, шоир овора бўлиб шу сўзлардан шеър тўқибди. Аммо шеърхон нима учун вақтини исроф қилиб уни ўқиши керак? Ахир, у Навоий, Бобур каби шоирларнинг ишқий рубоийларидан хабардор, халқнинг «Дарди йўқ — эшак, ишқи йўқ — кесак» сингари бағоят донолик билан айтилган мақолаларини ўқиб, эшитиб тарбия топган. Умуман, «Ҳатто оёқ-қўлсиз бўлиши мумкин. Аммо муҳаббатсиз, юраксиз бўлмас» сўзлари кимнинг тасаввурини бойитишга мўлжалланган? Ҳа, Рамз Бобожон «севги китобини рубоий» қилаётганида илғор шеърхоннинг дид, савия, маънавий-руҳий имтиёзларини кенгроқ ўйласа ёмон бўлмасди.

Баҳори йўқ йил борми?
Сўйламаган тил борми?
Мени қилма гуноҳкор,
Севги билмас дил борми?

Бу сатрларни олдинги тўртлик билан мазмунан бир қиёсланг. Унда «Алихўжа» дейилган бўлса, кейингисида «Хўжаали». Сўнги тўртлик «Севги билмас дил борми» деб ту-

галланган. Бошқа бир рубой эса «Умрида севгини билмаган борми? деб бошланади. Мана, Сизга сўзбозлик, масъулиятсизлик. Еки:

Муҳаббатнинг тили йўқ, аммо жўшқин дили бор,
Меҳру вафо турганда қуруқ сўз даркор эмас.

Бу фикр бўлак жойда бундай шаклда қайтарилади:

Ошиқнинг «севаман» дейиши шартми?
«Айрилсам, ўламан» дейиши дардми?

Демак: «Меҳру вафо турганда қуруқ сўз даркор эмас», дейилмоқчи.

Сени кўрсам илгари юлдузга ўхшатардим,
Биз учрашган тунларни кундузга ўхшатардим.
Иложи бўлса энди, осмондаги юлдузни
Сендаги ёниб турган жуфт кўзга ўхшатардим.

Назаримда, шоир «иложи бўлса энди» ёрининг «ёниб турган жуфт кўзини» юлдузга ўхшатмаслиги маъқул эди. Рамз Бобожоннинг 1957 йилда ёзилган биргина «Юлдуз» шеърини олайлик. Унда шоир севгилисининг «қуралай кўзини» юлдузга ўхшатишга улгурган. Ҳар қандай яхши топилган ташбих ҳам иккинчи такрордаёқ поэтик файзини йўқотади, совуқ ва ялтироқ бир нарсага айланиб қолади.

Севган юлдузимнинг иккиси сенда,
Ўтли сайёралар кулкиси сенда.
Адашмай топаман қора тунларда
Еруғ кунларимнинг белгиси сенда.

Агар «Ўтли сайёралар кулкиси сенда» деган муаллақ маъно инобатга олинмаса, маз-

кур тўртликда бундан аввалги тўртликдаги фикр бошқача сўзлар билан айлантирилган. Шоир севган икки юлдуз — бу маъшуқанинг кўзлари. Шулар туфайли у ёрқин «қаро тунларда» ҳам адашмай топади. Ва уларга «ёруғ кунларининг белгиси» деб қарайди. Аввалги рубойда ҳам ўша учрашиш, ўша тун, ўша ташбиҳ: кўзларинг — юлдуз. Унда кўз — юлдуз, фақат «тунлари кундузга» ўхшатиш мумкин бўлган даражада чароғон. Кейингисида милтироқ — «ёруғ кунларнинг белгиси». Шоир бунинг билан ҳам қаноат ҳосил қилмайди, уни мана бу масала қизиқтиради:

Кўзларингга тикканда кўзни,
Нақ йўқотиб қўяман ўзни.
Кўз деган ҳам шундай бўлурми,
Қайдан олдинг қўша юлдузни?

Ростдан ҳам, одамни нақ довдиратиб қўядиган ўша «қўша юлдузни» у соҳибжамол қайдан ҳам олиши мумкин? Рамз Бобожон бу саволнинг жавобида ўқувчини ортиқ қийнамайди ва дейди:

Тундан ўғирлабсан юзингдай ойна,
Кўзингдай юлдузни, қошингдай ёйни.

Жумбоқ устига жумбоқ. Юз — ой, кўз — юлдуз тундан ўғирлангани рост бўлсин. Унда қош — ёй қаердан ўғирланди? Тун ҳилоли назарда тутилган дерсиз. Балким. Лекин буниси маъшуқа характери учун ҳам, шеър табиати учун ҳам мутлақо ортиқча юк.

«Ҳар бир адабиётда, ҳар бир шеърятда, — дейди Эркин Воҳидов, — маълум даражада унутилган, кўҳналик чанги остида қолиб

кетган шакллар, шеърий воситалар борки, уларни авайлаб олиб, тозалаб, пардоз бериб, ўртага қўйилса, кўзларни қувонтириши, кўнгилларни ром қилиши мумкин». Тўғри гап ва у маълум маънода рубоий жанрига ҳам алоқадордир. Рубоий олдин қандоқ «тўрт ажойиб — зўр сатр» мавқеида яшаган бўлса, бугун ҳам унинг имкон чегаралари ўшанча очиқ. Бугун ҳам «шоир одам ўзини», шеърий маҳоратини тўрт сатрда намойиш этишга қодир. Бу жиҳатдан Абдулла Ориповнинг:

Коинот гултожи инсондир азал,
Ундадир энг олий тафаккур, амал.
Ҳатто у тубанлик ичра ҳам ганҳо,
Ё фалак, ижодинг бунча мукамал, —

каби тўртликларини ибрат намуналари деса, арзийди. Бундай шеърларда классик рубоийларга хос фалсафий бўёқдорлик, оҳанглардаги улуғворлик, мушоҳада ва хаёл кенглиги янги бир ранг, янгича фикрий қиёсларда акс эттирилгандир. Абдулла Орипов руҳан теран шоир. Шунинг учун ҳам рубоий шаклидаги шеърларида инсон қисматига доир теран туншунчаларни, одам қалбининг теран армонларини очиб беради.

Саҳро сўқмоғида бошин эгиб жим
Бир кимса кетмоқда, билмасман у ким.
Агар у сен бўлсанг, қошнингга борай,
Агар у мен бўлсам, тезроқ кел, дўстим.

Саҳро сўқмоғида жимгина бош эгиб кетаётган у кимса ким дейсиз? Ҳар қалай унинг боши беҳуда ҳам бўлмаган. У — меҳрга зор, дўст ғамида ўртанаётган ёлғиз одам. Балки

у Сизнинг ўзингиздир? Балки бошқадир. Бунинг унча аҳамияти йўқ. Муҳими — орзиқиш туйғуси. «Агар у сен бўлсанг, қошингга борай, Агар у мен бўлсам, тезроқ кел, дўстим»дан кейинги эгик бошни кўтарадиган ўртаниш ҳиссидир.

Абдулла Орипов ижодида рубоий формаси кенг ўрин ишғол этмайди. Шеъриятимизнинг элга танилган, заҳматкаш вакилларида бири Толиб Йўлдошда эса бунинг акси. У анча йиллардан буён бу соҳада фаол меҳнат қилиб келади, тўртликлардан таркиб топган алоҳида-алоҳида мажмуалари чоп этирилган. Толиб Йўлдош сўзлари маънавий табиатига мос, дидактик оҳанглар яратишга иштиёқманд қаламкаш. Шоир тўртликларида ибратли маънолар, одам ва олам тақдири ҳақида айтилган фикрга тўлдирувчи ўғитлар тез-тез учрайди. Толиб Йўлдош учун, кўпинча, тўртлик — айни ҳикматнинг ўзи. У баъзи тўртликларида сўзни насиҳат, ҳикмат аскарисидай хизматга йўллайди. «Дарё бўлмай, жилға бўлайин, Ҳа, жилдираб оқиб турсам, бас». Бу камтарлик Толиб Йўлдошнинг инсоний ва руҳий характер мантиғидан туғилган. Ва унинг тўртликларида фикру ҳислар жилғадай жилдираб оқадди. Ахлоқий ўғит, панду насиҳатларга эҳтиёжманд ўқувчилар бу «жилға»дан маънавий чанқоқларини қондиришларига шубҳа йўқ.

Ғафлатда ўтамиз бедорлик қолиб,
Бедорлик олдида ғафлатдек ғолиб.
Яна умрим умдай, бундай ўтди, деб,
Эл-юртдан уялмай юрамиз нолиб.

Бундай сўзларга бефарқ бўлиш қийин. То-

либ Йўлдошнинг «Ҳали айтилмаган гаплар печадир», «Уйлайсан, ўйингнинг поёни бўлмас», «Ерга қарамайсан, осмонда кўзинг», «Сўз — кўнгилни калити дерлар», «Кўзим карвон йўлида» деб бошланадиган ўнлаб тўртликларида мушоҳада ва талқин оригиналлиги бор. Бироқ шоирнинг тўртликлари орасида мазмунан ғариб, тасвири жўн шеърлар озчиликни ташкил этади, дейиш ҳақиқатдан кўз юмиш бўлурди.

Ғийбатчининг жағи очиқ,
Тили қурғур қозон сочиқ.
Асли тагин сўрасангиз —
Бир вайсақи эски қочиқ.

Хўш, бунинг нимаси шеър? Бу тақлидда мисра тизиладиган бўлса, ҳамма ёқни «шеър» га тўлдириш мумкин-ку! Тўртликнинг сийрати бошдин-охир бўм-бўш. Шунга яқин ҳукмларни Толиб Йўлдошнинг «Ҳозирнигина ўйловчи бўлма», «Одатда кишини меҳнат улуғлар», «Вўра пишиб ҳолва бўлади» сингари қатор-қатор тўртликлари ҳақида ҳам билдириш керак.

Классик поэтикада ирсолу масал деган санъат бор. Атоулло Ҳусайнийнинг таърифига кўра, ирсолу масал «бир байтга бир масал киритмақдир. Бу икки йўл била бўла олур. Биринчи ва афзали улдурким, масалнинг сўз ва тартибин ўзгартирмай бергайлар... Иккинчиси улдурким, масалда ўзгариш юз бергай». Шарқ классик шеъриятида ирсолу масал жуда кенг татбиқ этилган. Баъзан бутун бошли шеърлар шу бадий санъат асосида яратилган бўлиб, уларда халқнинг мақол, матал ва

ҳикматли ибораларидан моҳирлик билан фойдаланилган. Ирсолу масал ўзбек совет шеъриятида ҳам классик поэтикадаги бир қатор санъатларга нисбатан актив қўлланиб келинаётган усул. Ҳамзадан тортиб адабиётимизнинг ёш вакиллари шеъриятигача бу усулнинг у ё бу тарзда ишлатилаётганлигини кузатиш мумкин.

Қанча диёрларни сайр этиб кездим,
Қанча манзилларда туздим ошён.
Ва буюк ҳикматга ахир юз бурдим,
Сийланган жойида азиздир инсон, —

дейди Абдулла Орипов. Албатта, бу ўринда ирсолу масал усулига таянганлигини шоир хаёлга ҳам келтирмаган. Лекин у классик поэзияда муддаони мақол, матал, ҳикматли сўзлар воситасида асослаш, теранлаштириш усули фаол хизмат қилганлигини билади, ижодкор сифатида шундан пухта огоҳ. Кейинги икки сатр мана шу билим, кўникма ва огоҳлик самараси.

Ирсолу масал маълум бир ғояни парчалаш эмас, умумлаштириш, маъно бўёқларининг қуюқлигини таъминлаш, тасвирда мухтасарликка етишиш воситаси. Лекин рубоий шаклида шеърлар ёзган айрим шоирларимиз буни мутлақо тескари тушунганга ўхшаб қалам юритганлар.

«Сабрнинг туби олтин». Бу — халқ мақоли. Тасаввур қилингки, бирор муносабат юзасидан Сиз бу мақолни кимгадир айтдингиз. Шу билан ҳалиги кишига «Сабр қил. Сабрсиз бўлма. Сабрсизнинг ҳоли вой...» деб эзмаланишдан сақланган бўласиз. Акс ҳолда мақолга

мурожаат этишингиз бир пул. Толиб Йўлдош
кўпинча шундай ҳақиқатни ёддан чиқаради.

Сабр таги сар олтин,
Сабр қилгин сен олдин.
Сабрсиз кетар киши,
Соврилиб кетар ҳолдин.

Нима учун олтинмас, «сар олтин?» Ҳолдин
соврилиш ғайритабийй эшитилади. «Баша-
ранг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама», де-
йилади халқ мақолида. Энди қуйидаги тўртлик
мазмунга эътибор беринг:

Ўзинг нима эдинг, ойна нима дер,
Борингни айтади, қарайвер секин.
Аксингнинг ўрнида бирор доғ кўрсанг,
Беғуноҳ нарсани синдирма лекин.

Бунинг номини зўрма-зўракиликдан бошқа
нарса аташ қийин. Ҳеч бўлмаганда «аксингда»
дейиш мумкин эди-ку! Мухтасар ва ёрқин
мақол мазмунини суюлтиришдан не муддао
ҳосил бўлди экан? Ёки:

Улган кетар, яхши бўлса
Номн қолар.
Ёмон бўлса, на у қолар,
На бу қолар.

«Яхшидан от қолар, ёмондан дод», дейди
эл. Толиб Йўлдош шу мақол шаклини ўз-
гартириб, мазмунидан ўзича шеър ясаган.
Аммо у бир чалкашликка ҳам йўл қўйган.
Унингча, ёмоннинг на ўзи қолади, на номи.
Ахир, бундан ёмонлик беиз кетаркан-да,

деган маъно ҳам англашилмайдимми? Йўқ, ёмондан «дод» — ёмонлик қолади. Ёмонликдан шунинг учун ҳам ҳазар қилиш лозим. Мана шунинг учун ҳам ёмондан қоладиган хотира — энг мудҳиш хотира бўлишини таъкидлаш зарур эди.

Яна бир масала. Рубой — шеърӣ ҳикмат, доно хаёл, ибратли сўзлар кўзгуси. Аммо рубойӣ ёзиш даъвоси билан, билиб-билмасдан, ўтмишда айтилган ва қайта-қайта эслатиб келинган ижтимоӣ, маърифӣ, фалсафӣ ҳамда дидактик маъноларни қандайдир ўзгартиришлар билан ўзича такрорлашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Айрим шоирларнинг рубойӣлари Шарқнинг у ёки бу мутафаккир санъаткорлари ижодиётидан ўзлаштирилган маънолар соясидан бўлак нарса эмаслиги ачинарли, албатта.

Ҳозирги замон шоиридан Хайём ёки Навоӣ, Бобур ёки Бедил рубойӣларида аксини тошган гоё ва қарашлар, ҳолат ва изтироблар талаб қилинмайди. Чунки у Навоӣга нисбатан ҳам, Бедилга қараганда ҳам дунёни ўзгача идрок қилади, ҳаёт ҳодисаларига ўзгача назарларда нигоҳ ташлайди. Унинг поэтик тасвир йўллари бўлак, у анъанавӣ поэтик шакллардан янгича мақсадларда фойдаланади. Бироқ рубойӣнавис худди аввалларидагидек, ҳозир ҳам ёлғиз шоирмас, файласуф, олим, мушоҳада майдони кенг ўткир ақл соҳиби бўлмоғи муқаррар. Ана ўшандагина отилган ўқ нишонга бехато бориб етади. Ана ўшандагина рубойӣ ўзининг мислсиз тараққиёт уфқларини топа боради.

1983

«...ЮРАГИМДА ЖИНДАЙ ДАРДИМ БОР»

Дарҳақиқат шундай. Шоирнинг дардида муҳаббат бор. Бу — Ватан, халқ муҳаббати. Меҳр бор. Бу — ота-она, дўст, фарзанд меҳри. Унинг дарди гоҳо нолали. Бу — айрилиқ, юртдан жудолик, «Ватанимни беринг менга», «Ахир, нимани деб яшайди одам, Менга Ватан керак, Ватанимни беринг!» — деб фарёд чеккан фаластинлик қувгиндининг ноласи. Машраб Бобоевнинг ҳаёт, умр, эрк, истиқбол ҳақидаги қарашлари — ҳушёр, куюнчак замондошимизнинг фикру туйғуларига бир қадар уйғун:

Бир парча ер стади одамга,
Лекин етмас унга бир парча осмон.
Унинг ўзи сизмагай вламга,
Муштдай юрагига сизса ҳам жаҳон.

Бу сўзлар юракка кенглик, самовий кенгликларга иштиёқ шукуҳини олиб киради. Ушбу мисралар билан бошланадиган шеърда шоирнинг эзгу ҳислари буткул умидга — покиза тилаклар садосига айланган дейиш мумкин. Бундай садо эса одамни ҳамиша юксакликка, некбин ва ҳазинликлардан холи беармон хаёлларга чорлайди. Шоир тасвиридаги осмонга иштиёқмандлигимиз балки шунинг

учундир. Шунинг учун балки ранглар жозибасидан кўз қамашадиган ўша осмон остида ҳар ким «Ўз бахтига ўзи бўлса эга. Армон босиб турмаса елкадан. Қолмаса биронта ташнаман деган...» деб хитоб қилгимиз келар унга қўшилиб.

М. Бобоев лирик қаҳрамонининг дили инсоний меҳр-муҳаббатдан қониққан. У умри «бино бўлибдики, дунёдан, одамлардан яхшилик» кўрган. Бўлиши мумкин. Дунёда «Ёмонликдан кўра яхшилик кўпроқ!» У бунга қатъий амин. Шоир «Лирика» сериясида чиққан китобини унга меҳр, садоқат ҳадя этган «танишу нотаниш яхши одамлар»га бағишлайди. Мажмуанинг номи ҳам «Бағишлов».

«Ўз кучини ҳис қилмоқ билан кучлидир одам», дейди М. Бобоевнинг лирик қаҳрамони. Тўғри гап. Хўш, ўзлик кучи нимада? Бунга у қандай миқёсларда англайди? Унингча, энг юксак инсоний қудрат манбаи — юрак. Барча мадҳия: олқиш, барча қўшиқларнинг қўрқув ва майдакашликлардан холи, чиниққан Юракларга бағишланишини ёқлайди. Юрак ҳукмларида ахлоқий қарашлар муҳитини белгиламоқчи бўлади. «Парвозингни баланд ол, юрак». Мана, унинг инсоний шиори, маънавий талаб ва даъвати. У қалбни курашга, курашларда ғолиб бўлмоққа чоғлайди. Бу лирик характер табиатан анча камсуқум, ҳавойи орзу-ҳаваслардан тушунчалари тозалангандай. У Ватан учун «Жоним фидо!» деб кўксига муштламайди. Муҳими кўпирмайди. Ватан тақдиридаги ўрни ва мавқеини билади. Уша билмларини сўзга айлантирганда ҳам табиийлик меъёрларини бузмайди:

Ҳаётингда бош қаҳрамон эмасман, лекин
Йўқ ҳам эмас, мен оммавий саҳнада борман.
Гар саноқда бўлмасам ҳам сонда борман мен,
Сенга фидо миллионлар сафида борман.

Шеърят — сир хазинаси, сирлар, ҳайрат-
лари рангин нафосат дунёси. Сирлилик шеър
учун нуқсон эмас, фазилат. М. Бобоевнинг
айрим шеърларида ҳам нималардир сир
қолади. Нималардир очилмайди. Муҳаббат-
нинг алампнок нуқталари гоҳо шарҳланмайди.
Бунда у шеърхон фаросати, ички фикрий
меҳнатига ишонади ва «Мен билган сир, Сен
билган сир» қабилдаги ишоратлар билан
кифояланади. Менимча, бу маъқул усул.

Буларнинг барчаси яхши. Бугина эмас.
Шоир шеърларининг гоъвий мазмуни билан
боғлиқ ижобий қайдларни яна давом этти-
риш мумкин. Лекин... шеърда маъно, туйғу
ҳамда қаҳрамон нуқтаи назарларининг ба-
дий ифодаси, тасвир маҳорати қандай?

Шеър билим учун, билишгагина хизмат
этмаслиги керак. Шоир — маълумотнавис.
Санъаткор. Сўзни биринчи навбатда руҳ,
оҳанг, образ, тасвир, гўзаллик санъати мав-
қеига олиб чиқадиган шахс — бу шоир. Ҳа-
қиқий шоирнинг хизмати туфайли ҳаётдаги
олдиндан аён, авваллари дуч келган кўп
нарса ва ҳодисаларни дафъатан янгича кўра
бошлаймиз. Улар янгича ҳаққоний жозибаси
билан бизни мафтун қилади. Нега шундай?
Чунки шоирнинг сеҳрли тили, услубидаги
ўзига хос мукамаллик ҳар қандай таассурот,
ҳар қанақа ҳаётий маънони мисли кўрилма-
ган манзараларда нурлантириб юборади.

М. Бобоев тажрибаларида айна шу хусусиятлар етишмайди. Сабаб?

М. Бобоев баёнчи шоир. Унинг шеърларида тасвирдан кўра, нақл қилиш, мулоҳазакорлик йўналиши устун. Шунинг учун шоир сатрларининг аксарияти образлиликдан йироқроқ, туйғуларда мавж, руҳда теранлик, шиддат йўқдай.

Ҳар қандай шоир учун баёнчиликнинг ёмон томонлари бор. Булар: кўпсўзлик, сўз бўёқлари ва фикр мусиқаси билан ҳисоблашмаслик, мисралар устида алоҳида заҳмат чекмаслик. Ва ички ҳиссий портлашлар ўрнига ўйлаб топилган, юрак харитасида изи йўқ, ҳарорати суст фикрларга суяниб қолиш. Бу камчиликлар М. Бобоев асарларида яққол кўзга ташланиб туради. Мисолларга мурожат этайлик. «Ватаним» шеъри қуйидаги сўзлар билан бошланади:

Қизим
Еноғини ёноғимга,
Манглайини манглайимга босади.
Вужудимга сингигандай,
Йўқ бўлиб кетади бағримда.
Ўғилларим ҳам бор менинг,
Лекин ҳаммасидан ҳам
Қизимга кўпроқ меҳр қўйганман.
Сенга қизимдай меҳр қўйганман, Ватаним!
Сени қизимдай бағримга босгим келади.

М. Бобоев анча йиллардан буён шеърлар машқ қилади. Унга шеърнинг маънавий табиати, моҳияти, шеърда сўз ва образнинг эстетик қиммати ҳақида эслатишнинг ўзи ноқулай. Лекин у юқоридаги парчада сўнги

байтдан бўлак ҳамма сатрлар ҳаракатсиз, дил тўлқинларидан туғилмаганлигини наҳотки эътиборга олмаган бўлса? Афсуски, шундай. Майли, шоир Ватанга қизидай меҳр қўйсин, «Сени қизимдай бағримга босгим келади», десин. Бунга ишонайлик ҳам. Унда «Йўқ бўлиб кетади бағримга» мисрасининг мантиғи нимага ва қандай умумлашмага хизмат қилади? Ахир, шеър дегани сўзларгина эмас, сатрларнинг ҳам маънан алоқадорлиги, мустаҳкам боғлиқлигидан юзага келмайдими? «Ватаним» — эллик қатордан зиёд! Бироқ унда сўз кўп, «кўмир» оз:

Мен сени
Онамни тепкилардан асрагандай,
Севгилимни хиёнатлардан асрагандай,
Қизимни шабадалардан асрагандай
Асрагум, Ватаним!

Ватанпарварлик — муқаддас туйғу! Уни бўлар-бўлмас сўз ва тушунчаларда ифодалаш қийин. Ва бундан чекланиш ҳам шарт. Қўпол эшитилса ҳам айтай: одам боласининг бошида севгилсининг хиёнатлардан асраш ташвиши бўлмагани тузук. Вафо ва садоқат қўриқланмайди. Севгининг оламшумул кучи ҳам шунда. Кейин, олижаноблик — ғурур ва инсоний шаънинингни камситишмас-ку! «Онамни тепкилардан асрагандай» сатри шахсан менга мутлақо сингмади. Қолаверса, онани тепкилаш қабоҳатини характерли мантиқ каби гапирмаслик керак эди. «Ватаним»да Машраб Бобоев демоқчи бўлган бош муддао нима ва сатрлар ортидаги кайфиятлар ранги қанақа — мен буларни англаб, кўриб турибман. Лекин

ифодадаги палапартишлик туфайли улар бамисоли кулга бурканган чўғдай нимжон йилтираб ётибди. Наҳотки, Ватанга қарата «Кўрдингми, Мен сени Ҳар қандай эркак зотининг Ҳар қандай аёл зотини Севганидай севаман» дейилса? Аввало, «ҳар қандай эркак зотининг» «ҳар қандай аёл зотига» севгиси — бу байроқ қиладиган ҳақиқат эмас. Иккинчидан, «ҳар қандай» дейилдими — демак, бу — яхшими, ёмонми, покми, нопокми, юксакми, тубанми — барибир дегани бўлади.

Самимий шоир ижоди — табиий бўлади. Ёки аксинча. Демак, унда на атайинлик, на сунъий илҳом, на сохтакорлик сезилади. Шеър ёзишдан мурод: ишонтириш ва ишончни қозониш. Бунинг тескараси — шоир учун ҳам, шеър учун ҳам теппа-тенг зиён. Албатта, нимагадир ишонмасликнинг иложи йўқ, қай даражададир ишониб ёзилади. Бироқ шеърхончи? Шоир ишонтирмоқчи бўлган гаплар ўқувчига сохта ва ёлғон бўлиб туюлса-чи? М. Бобоевда шундай шеърлар борки, чин ҳақиқат шаклида юракка етиб бормаиди. Уларда оғриқ деймизми, дардни топган қувончми — ҳар қалай шеърга руҳий таянч, гоё эҳтиросларининг йўқлиги шундоқ маълум бўлиб туради. Масалан, унинг «Пушкин ва Бекендорф», «Аҳрор», «Адабиёт қопқаси олдида», «Кўнгилга қофия мўл...» сингари қатор шеърларини ўқиган одам буни пайқамасдан қолмайди.

Таманнолар ўша-ўша ифор-ифор,
Бахтиёрлик тамғаси бор ол ёноқда.
Лаблардаги табассуминг кибор-кибор,
Лекин булар бари сохта, бари сохта!

Сохталникин сохта сўзларда қоралаб бўлмайди. Хусусан, фаолиятига эришмаган, вазни енгил, худди намойишгагина ярайдиган «ифор-ифор» «кибор-кибор»лар билан. Шеър давомида яна ўқиймиз:

Қаён юрма — йўлларида тураман мен,
Енлаб ўтай дейсан — ёнлаб ўтолмайсан.
Тутиб олай дейсан — қўлинг етмас лекин,
Тутолмайсан, тутолмайсан, тутолмайсан!

Бизнингча, йигит кишига бундоқ мақтанчоқлик ярашмайди. Қизиқ, қўли етмаса ҳам аёл «тутиб олай» дейверса, йигитнинг гапи «Тутолмайсан, тутолмайсан, тутолмайсан» бўлса. Бекинмачоқ ўйнаётган катталарнинг ҳолатими бу? Бундан ташқари, «сохта бахт»га муносабат шилқимлик, суюқоёқликка доир сўзлар билан қоришмаслиги лозим эди. Шеърда характер мантиқи аниқ белгиланмаган. Агар шеър охирироғидаги «Кўзларингда чўкиб ётар буюк қайғу» деган фикр рост бўлса, олдинги ҳамма гап ёлғон, аёл шаънини таҳқирлайдиган бўҳтон сўзлардир. Чунки «буюк қайғу» кўзларида «чўкиб ётган» аёл, ажралган кишиси ким бўлишидан қатъий назар, эртаю кеч уни «тутиб олай» дея елиб-югурмайди. Енгил табиатли кимса кўзида эса ҳеч пайт «буюк қайғу» чўкиши мумкин эмас. Бу — жуда оддий ҳақиқат!

М. Бобоев — қишлоқ фарзанди, деҳқон насабидан. У қишлоқ турмушига ошно, заҳматкаш деҳқон меҳнатининг машаққат ва қийинчиликларини ёшликдан билади. Бас шундай экан, унинг қишлоқ одамлари, тиниб-тинчимас деҳқон ҳаёти билан боғлиқ гаплар-

ни шеърга солиши табиий ҳол. У шеърларидан бирида деҳқон меҳнатини улуғлаб, жумладан, дейди:

У эгатлар орасида сув етаклаб юради,
Ғўзасининг иқболига боғлиқ ўйлар суради.
Ғўза инжиқ, табиати боланикидай бўлар,
Бола қандай ўсншини бола ўстирган билар.

Ҳозирги замон исланд адиби Халлдор Лаксенес, «Қачон, кимгаки, шаклан ҳатто бирор бир мукамал гап яратиш насиб этса, менга ҳамиша мўъжиза рўй бергандай бўлаверади. Яхши ёзилган саҳифа эса, майли у бутун умр давомида бўлсин, саробдай туюлади», дейди. Бу фикрларда муболаға йўқ. Чунки ижодда маъно ва шакл мукамаллигига эришиш чегарасиз жараён. Бунда қаноат, аллақандай устомонлик ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Хусусан, шеър меҳнатидаги заҳмат Сўз билан оғир ва дардли курашга айланиши шарт. Улуғ Жалолиддин Румийнинг айтганларини эсланг: «Сўз — менинг душманим, у менга бўйсунмайди. Худди шунинг учун ҳам қайғулиман. Гап билан дўстларимни измимга солган бўлардим, истакларимга Сўз тобелик қилмайди. Шундан азобдаман. Сўз мендан юксак туради...»

М. Бобоевнинг «у эгатлар орасида сув етаклаб юради», сатрини олайлик. Қани бу ерда ихчамлик, услуб туйғуси ва сўз юксаклиги? Тили нўноқ журналистгина поэтик файздан маҳрум шундай услубда чайналади. Сиз исталган бир деҳқон — сувчидан сўранг, улардан бирортаси қилаётган меҳнати тўғрисида «Эгатлар орасида сув етаклаб юрибман», дэ-

майди. Асло бундай демайди! «Ғўза инжиқ, табиати боланикидай бўлар, Бола қандай ўсишини бола ўстирган билар». Наҳотки М. Бобоев шу «кашфиёт» шеърхон тушунчаларини бойитади деб ўйлаган бўлса?

Иссиғидан, совуғидан хавотирда, бетоқат,
На кўнглида бир ором бор, на уйқуда ҳаловат.
Ғўза унинг бош фарзанди, ҳам энг кенжа фарзанди.
Фикру ўйни эгаллаган фақат ғўза ташвиши,
Ғўза борки, йўқдур унинг бўлак нарсада иши, —

Ғўза борки, йўқдир унинг бўлак нарсада иши, — деб давом этади шоир.

Очиғини сўзлаганда, кейинги пайтларда бизда шеър тили билан газета тилини фарқлашда мушкул ҳолатлар юз бераётир. Шеър — хашаки сўзлар йиғиндисидан таркиб топган репортаж эмас, эмоционал идрок маҳсули. Шеър тили учун рангдорлик хос, латофат, сеҳр, завқ олови ва таъсирчанлик зарур. Ҳар бир шеър, хоҳ тириклик, хоҳ ўлим баҳсида бўлсин, у гўё охирги ҳукм, фикрий кўтарилиш. Сўнгги зарб. Афсуски, булар йўқ юқоридаги мисраларда.

Қачонлардир француз мунаққиди Буало шоирларга қарата:

Шеърга сайқал беринг, жилолар беринг,
Бир мисра қўшсангиз, учни ўчириг, —

деган экан. Зарур ва фойдали маслаҳат. «Ғўза унинг бош фарзанди, ёки «Ғўза борки, йўқдур унинг бўлак нарсада иши» каби қаторларнинг ўчирилишини эмас, мутлақо ҳожатсизлигини шоир одам савқитабий билан аввалдан

сезиши лозим эди. Ахир деҳқоннинг ғўзадан бўлак нарсаларда ҳам иши, бўлак ташвишлари борлигини шоиримиз яхши билади-ку! Меъёридан ортиқ мақтов қайси бир нуқтада ҳамиша эрмакдай эшитилиб қолишини М. Бобоев хаёлга келтирмаганлиги ёмон, албатта.

Шпинделлар юлиб кетган ғўзапоя снгарин,
Соқоллари ўсиб кетган шиддатли юзларида.

Бу — деҳқон портретига Машраб Бобоев топган чизгилар. «Шпинделлар юлиб кетган ғўзапоя»лар қаёнда-ю, «соқоллари ўсиб кетган» деҳқоннинг «шиддатли юзлари» қаерда? Баъзан шундай бўладики, шоир кескин туйғу, долзарб бир маънони ифодалаш учун образ ахтариб қолади. Образни гўё топади ҳам. Лекин барибир юксак натижа чиқмайди. Нега? Чунки поэтик образ ўйланган маънодан кўра хира, моҳияти юзаки, гўзаллик эҳтиёжларига мувофиқ келмайди. Бунини тасаввур камбағаллиги билан ҳам изоҳлаш жоиз. М. Бобоев шеърларидаги образ ва тасвир воситаларининг жўнлиги ҳам бевосита хаёл ва руҳиятнинг теранмаслигида.

Бундан бир йилча муқаддам босилган бир мақоламда шеърниятимиздаги тақлидчилик иллатига доир гаплар айтилиб, айрим фактлар кўрсатилган эди. Мақолани ўқиган шоирлардан бири очиқ киноя билан шундай деб қолди: «Танқидчининг иши фақат ўхшашлик ахтаришми дейман? Одам одамга ўхшаганидай, шеър дегани ҳам бир-бирига ўхшайди-да! Бағирни кенгроқ қилиш керак...» Мен ҳам унга нималардир деган бўлдим. Аммо «бағри кенг» шоирга у гапларим ҳам маъқул тушмади. Урни

келганда таъкидлаб ўтиш жоиз: ҳеч бир мунаққид олдиндан ёмон ният ё ғараз билан шеър ўқимайди. Тирноқ орасида кир қидирадиганлар бошқа. Лекин танқидчимас. Мабодо шундай ҳол содир бўлса, бу — ҳар қандай мунаққиднинг заволидан нишона. Аммо танқидчининг адабий жараёнидаги ҳодисаларни зийраклик билан кузатиб, ғоявий-бадий йўналишларни кўпчилик илғайвермайдиган қирраларигача англаб, таҳлил этиб бермасликка ҳаққи йўқ. Айниқса, тақлид, шеърбозлик, билиб-билмай бошқаларнинг асарларидан нусха кўчиришлар кучайган ҳозирги пайтларда.

Ҳақиқий истеъдоднинг ҳаттоки тенгдошлари ижодига ҳам у ё бу зайлда таъсири бўлади. Бу яхшими ёки ёмонми? Агар ботинан ўша таъсирга қарши муҳофаза «четани» бўлса — яхши. Бўлмаса, исталмаган, хоҳишдан устунроқ ҳодисаларга дуч келинаверади. Ва танқидчи бунда қайтариқ оҳанг, образ, хаёлда ўрнашиб қолган ёт мисраларнинг такрорларини осон аниқлайди. Улар қайси ижод боғининг «мева»лари эканлигини кўрсатиб қўя қолади. Масалан, айтайлик, М. Бобоевда (ўзи сезмаган ҳолда, албатта) Абдулла Орипов шеърларидан кўчиб ўтган мисра, оҳанг ва образли ифодалар тез-тез учрайди. Мана улардан баъзилари: А. Ориповда: «Фақат ўтмиш билан яшамас инсон» («Баҳор», 1966), М. Бобоевда: «Одам ўтмиш билан яшамас бироқ» («Олисдаги чироқ», 1978). Абдулла Ориповда: «Фарзандман шу буюк асримга бешак» («Денгизга», 1973), М. Бобоевда: «Мен ҳам шу асрнинг бир фарзандиман» («Иссиқкўл», 1978). А. Ориповда: «Хаёл каби кенг эрур олам» («Созим», 1968), М. Бобоевда: «Бир дам олам

хаёлдан иборат туюлди» («Хаёллар», 1977). Яна, А. Ориповда: «Орамизда бир жуфт қора кўз» бўлса, М. Бобоевда: «Ўртамизда сарсон муҳаббат». Фақат шуларгина эмас. М. Бобоевнинг «Оҳу тоғлар аро...», «Иссиқкўл»лари А. Ориповнинг «Денгизга», «Оҳу» шеърларига бағоят қариндош. Уларда оҳанг ва образ ўхшашлигидан ташқари, юқоридагилардан ҳам кўра эгизак мисралар бор. А. Орипов оҳуга мурожаат қилиб «Даралар қўйнида нени истарсан» деса, М. Бобоев: «Оҳу тоғлар аро нима излайди», дея сўзлайди. Абдулла Ориповнинг: «Нечун доим ғамгин, доим мустарсан», «Сайёд жабри сенга бермагай имкон» мисралари билан М. Бобоевнинг: «Нега кўзларида ғусса жонсарақ», «Пинҳон ўқдан қочиб кечар ҳаёти» қаторлари орасида мазмунан фавқуллодда фарқ йўқ, маъно ҳам, мақсад ҳам бир, фақат сўзлар ўзгарган, холос.

Иқтидор масъулият, ўзингга, қилаётган ишингга юксак масъуллик демакдир. Шеър ёзмоқдан мурод ўзгаларга маънавий ҳузур, ботиний қудрат бағишламоқ бўлса, бу йўлда С. Есенин айтмоқчи, ўз қалбингга ханжар санчмоқни ҳам бўйинга олмоқ керак.

М. Бобоевда:

Водийда бир боғ яшар,
Беназиру беқиёс,
Ранглардан кўз қамашар,
Қалбда қайнар эҳтирос, —

деган сатрлар бор. Биз ҳам унинг шеърини ижоди ҳаётчан эҳтиросларга эга бўлишини истаймиз.

1984

ҚИСМАТ ТУЙҒУСИ — ВАТАНИ ТАНИШ

Бир вақтлар С. Есенин ёш шоир В. Эрлихга «Яхши бир маслаҳат олмоқчи бўлсанг менадан, Ватанингни излаб топ. Ватансиз — шоир бўла олмайди», деган экан. Ҳақиқатда ҳам шоирлик — бу аввало, Ватанни таниш. Ватан сиймоси энг ёруғ, энг одил сиймо сифатида шоирнинг умр ва ижод йўлини ёритиб, истиқболга чорлаб, «бағрида юз мингта қуёш порлаган» эзгу кунлардан башорат бериб туради.

Менга қолса, шоирларни икки тоифага ажратган бўлардим. Биринчиси, Ватан ҳақида қанча кўпириб сатрлар тизишмасин, сийратлари барибир бўм-бўш қофиябозлар. Бу сохта ватанпарварларнинг шеърларида дард-оташ бўлмайди. Булар халқнинг олис асрлар қаъридан келаётган ғолиб руҳи, безавол тарихи, гўзал ва мазмундор маънавий олами, жаҳондаги муқаддас ўрни, бугунги ҳаёт фалсафаси, эртанги юксак орзу-интилишларини атрофлича билиш, идрок этишдан бенасибликлари туфайли ҳам Ватанга ички боғлиқликлари йўқ кимсалардир. Иккинчи тоифа эса, Ватанини топган ёки уни англашга интилаётган, юрагида Ватани яшайдиган шоирлар. Булар, шубҳасиз, шеъриятни қисмат билган, қалб ва виждон амри билангина қалам тебратадиган, дунёда кечаётган воқеа-ҳодисаларга, у ё бу даражада

масъул, гражданлик даражаси юқори истеъ-
додлардир. Шавкат Раҳмон ана шундай ёш
шоирлардан.

Ҳозирги ёшларда
покизалик бор,
тирик қалбларига диёнат эга,
гўё пок табиат ёмон кўзлардан
асраб қўйганларин шуларга берган... —

дейди Шавкат «Қодирий ва ҳозирги ёшлар»
шеърида. Мен бу гаплар Шавкатнинг ўзига
ҳам тегишли деб биламан. Чунки унинг кейин-
ги икки тўплами — «Очиқ кунлар» ва «Гулла-
ётган тош»даги энг яхши шеърларда Ватан ҳа-
қиқати, жонажон элга меҳр ва содиқлик ҳис-
лари фавқулодда покизалик, курашчан диёнат
пафосида тасвирланган. Ёш шоирнинг лирик
«Мен»и, биринчи навбатда, ўзига нисбатан
талабчан ва муросасиз. У «ҳали бирор ишни
уддаламадим, ҳали ҳеч кимсани қилмадим ро-
зи, беҳуда ўтибди гўзал умримнинг қанчалаб
чиройли баҳори, ёзи» дея ўзича афсус чекса-
да, бу ўспирин юрак энди «ором борлигин»
буткул унутиб қўйган. Чунки, кутилмаганда
унинг бағрига «чақинлар» теккан. Мана, ўша
файзли «чақинлар» таъсиридан туғилган сўз
ва моҳият:

Сендан-да улугроқ нарса йўқлигин
сочим оқарганда англадим, ватан!
Бунча кеч англадим,
Нега бунча кеч...
Англасам лоақал ўттиз йил аввал,
лоақал туғилмай туриб англасам...
Кўрган бўлармидим сени мукамал...

Ватанни англаш — Шавкат шеърларидаги бош ғоя, сарбон туйғу. Шу туйғу уни ҳаётнинг маъноси ҳақида кўп ва жиддий ўйлашга мажбур қилади. Шу туйғу оташида «нондай зарур», «қиличдай кескир» сўзларни ахтаради. Ва, «пуштиранг пардали минглаб дарчадан» «мўралаб ўтирган гўзал», атиргуллар атрин таратишгагина қодир «ўйшоқи сўзлар»га қўл силтайди. Негаки, унга ҳар бири «юз сўзнинг ўрнин» босадиган, ҳар қайсиси «юзта умрга» етадиган, ҳайрат дунёсига посбонликка ярайдиган ўткир сўзлар керак. Ахир, «яшамоқ, курашмоқ, ўлмоқ сирларин» ҳаққоний очадиган:

Ўткир сўз қолмаса шоирлардан,
Ўткир сўз қолмаса...
ҳеч нарса қолмас.

* * *

Бахт сўзи — сўзларнинг энг ёқимлиси. Бу сўз кўп шоирларнинг тил учиде туради. Улар лаб қимирлатишдими, бўлди: оғизларидан «бахтиёрман» сўзи учади. Лекин шу «биргина сўзни» айтмоқ учун шоирга қанча «куч, чидам» кераклигини улар тасаввур ҳам қилишолмайди. Нега? Нега шунақа? Биришчидан, бу сўз-бозлар «аввало, бу сўзни» «кўзлари қувончга тўлиб» ўзгалар айтиши лозимлигини идрокка сиғдиришолмайди. Булар, Шавкат айтмоқчи, «халқимас, шуҳратни ўйлаб сўйлаган» «бурди йўқ кимсалар». Балки шунинг учун:

Виждонсиз шоирлар кўпайган жуда,
юракни сўз билан ёндиргувчи кам...

Иккинчидан, улар:

Оғир ботмасмикин
бу сўз кимгадир,
тегиб кетмасмикин оҳ-воҳларга,
қандоқ бардош бериб яшайман кейин
бахтсиз кимсаларнинг нигоҳларига, —

деганга ўхшаш адолат ва дардкашлик ҳисларидан йироқ. Шеъриятдаги ёлғон оптимизм ва юзаки жўшишларнинг асосий бир илдизи ҳам мана шунда. Ўз тенгдошлари Муҳаммад Солиҳ, Усмон Азимов, Хуршид Давронлар каби Шавкат Раҳмон ҳам ижодда худди шу сохта йўналишга тубдан қарши. У ҳатто «Ёш ўзбек шоирларига» хитобан дейди:

Сўзларни қайрайлик,
обдон тоблайлик,
идрок-ла совутиб тағин қайрайлик,
ўзбекнинг қоракўз болаларига
битта дунё қолсин ҳайратлик...

Дунёдаги энг кечирилмас қабоҳат — шеърини ёлғонга кўндиришга уриниш. Бунда гўзаллик хўрланади, юрак ҳислари шунчаки сотилади. Бунда инсон қалбини поклаш, теранликка чорлаш ўрнида маънавий хиёнатлар содир бўлади.

Шеърят, биз сени алдадик,
кўпинча аврадик, хўрладик.
Васлнига етишдик ниҳоят,
қизарган кўзларинг кўрмадик...

Шавкатнинг мазкур гаплари ростми? Рост!

Шеърятни «кундалик ёвгонга», «кичкина дунёга» ошно этганлар, афсуски, кейинги йилларда оз бўлмади. Шеърят уларнинг қўлида айтарли «ҳирслар, тамалар» воситасига айланди. Шулар шеърятнинг кўзига хас ташлаганлар.

Маълумки, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленуми республикамиз ижтимоий, сиёсий ва маънавий ҳаётида сира унутилмас тарихий воқеа бўлди. Унда жамият тараққиётига халал берган ва жиддий тўсиқ бўлаётган барча салбий ҳодисаларга қарши муросасиз курашга даъват этилди. Бу руҳ адабиётимизга ҳам кириб келди. Ёш шоирларимиз одамлар қалби ва онгидаги қолоқлик, мешчанлик ва номукаммалликларни бартараф этмоқ учун рост сўзни — жасоратли поэтик сўзни чинакам ғоявий-бадий қуролга айлантиришда ҳар қачонгидан ҳам дадиллашдилар. Улар ҳақиқат ошкораликсиз яшай олмаслигини чуқур ҳис қилиб қалам тебратаётдилар. Шавкат шеърларининг нафас тарзи битта сўз билан изоҳлаганда — очиқлик, юрак ва имон очиқлиги. У ўзини ҳам «юраги ланг очиқ шоир — доим кезиб юргувчи фарёд» деб танитади шеърхонга. Хўш, унинг фарёди нимадан? Нега у фарёд сифатида доим кезиб юради?

Шавкат — некбин шоир. Унинг ишонч ва умид дунёсида: «Бир кун аслига қайтади одам, оламга тикилар болалардай соф», «Бир кун қутулар ортиқча юкдан, бир кун қайтади диёнат, инсоф. . .» Лекин у «ботиний мунофиқ, айёр» буқаламунлар билан юзма-юз келганда нафрат изтиробларини ичга ютмайди. Шавкат-

нинг «Давра» деган бир шеъри бор: Улфатлар йиғилган «ғаройиб давра». Ҳамманинг кайфияти чоғ. Биров «юксак аъмолдан» сўзлайди. Бошқаси йўл-йўлакай гоҳ ўтмишга, гоҳ келажакка бош суқиб чиқади. Кимдир ўзича олам тақдирини ҳал этади. Гап шундаки:

Оғизларда булутдай кўпик,
юзлари оқ, ичлари қора,
қизғи, бу зотлар қайларда
кимларнидир қилар идора.

Лекин «бир Одам» ўзини бу ғалати даврадагилардан ғоятда бегона сезарди. Бегоналик ортгани сайин унинг кўзлари каттароқ очилган эди. Шунда ҳатто инсон ақлига сиғмас ажиб ҳодиса рўй беради:

даврадаги оёқлар аста
кирар тўёқ, човут шаклига.

«Бирида эшак», «биттасида тўнғиз туёғи». Қаранги, «бўри панжа ўсар бирида», «бошқасида тулки оёғи. . .» Сўнг ҳалиги Одам титраб ўрнидан туриб тупурганича даврани тарк этади. Чунки «одамники эди унинг оёғи...»

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети XVI пленумининг бир шарофати шунда бўлдики, у Шавкат тасвирлаган ўша «юзлари оқ, ичлари қора» мансабдор зотларнинг, юлғич ва пафс бандаларининг чиркин қиёфаларини халқимизга танитди. Шоир лирик қаҳрамонни нуқтан назарининг пленум қарорларига ҳам-оҳанглиги эса янада эътиборли.

Шеърларида ички, субъектив фикру туйғулар тасвири етакчилик қиладиган шоирлар бўлади. Лекин уларнинг шодлик ва дардлари кўпчиликка мансублиги туфайли ёлғизлик ҳислари деярли сезилмайди. Шоирлар бор, бунинг акси: ўзича тишимсиз умум номидан сўзлайди, ўзини халқ дили ва тилидаги гапларни ифода-лаётирман, деб ҳисоблайди. Бироқ ёзган нарсалари ҳеч пайт юракка бориб етмайди. Ёлғизликдан қочиш учун ёлғизлик моҳиятини мукамал билишга эришиш керак. Акс ҳолатда, ижодкор афтода даражадаги ёлғизлигини яшириш учунгина байроқдор сўз ва кенг кўламли ҳақиқатларнинг ҳаммага аён жойларига осилиб олишади. Бунда ҳеч пайт инсон қалбига ёниқ ва эҳтиросли муносабат бўлмайди. Ҳақиқий шоир овози — фавқулодда уйғутувчан овоз. Шу овозга эга, шу овозга содиқ шахс — меҳнатлари зое кетмайдиган қаламкаш. У сўзни нималарга ва қандай сафарбар қилишни руҳан аниқ билади.

А. Блок ёзган эди: «Ҳаётга чегарасиз талаблар қўйиб яшашгина тирикликни оқлай олади. . . Кутилмаганни кутиш «бу дунёда йўқ нарса»га ишонч эмас, балки бўлиши муқаррарлигига ишончдир. Майли у ҳозир бўлмасин, яна узоқ вақтлар бўлмаса ҳам майли. Аммо ҳаёт уни беради, зеро, у — гўзалдир». Бу — инсон умрини мазмунларга тўлдирадиган ишонч. Бу ишонч одам дилида куртак бўлиб юзага чиққан порлоқ умидларни парваришлайди. Шавкат шеърларини ўқиганимизда, бизнинг ҳам ҳаётга талабларимиз янада куча-

яди. Кўп нарсаларга кескин ва ўктамроқ қарашга рағбатимиз ошиб, майлларимиз бойи-гандай бўлади.

Шеърят — авлодларнинг юрак тарихи, фикр ва гоёлар манбаигинамас, руҳий оғриқ ва изтироблари қомуси ҳамдир. Ҳар бир шоир, истанг, истаманг шеър кўзгусида кўпроқ ўз авлодининг қалб манзаралари, руҳий ҳолатларини очади, шеър орқали ўзи мансуб наслнинг ижтимоий, ахлоқий ва фалсафий қарашларининг образли талқинларини беради. Шавкатда ҳам шундай. Унинг қуйидаги мисралари бошқа бировларга қандай таъсир ўтказганлигини билмадим-ку, лекин улар менинг дилимга ўт бўлиб ёпишганлиги, аллақандай ҳазин ва армонли туйғулар қўзғаганлиги рост:

Нақадар кечикиб англадим сени,
чақинлар йўқ қилса мени дафъатан,
мен қандоқ чидайман бундай хўрликка,
мен қандоқ ётаман
қаърингда, ватан!

Бу сўзлар юрак осмонидан худбинлик, ланжлик, фаолиятсизлик булутларини ҳайдайди. Одамни умрнинг ҳар кун, ҳар дақиқасига маъсул қилиб қўяди. Инсон фанолик тақдирдан сира қочиб қутила олгани йўқ. Бас шундай экан, у ҳаёти сўнгида «мен қандоқ чидайман бундай хўрликка» дегандай афсусга чўкмаслиги учун Ватан мақсадларини англаб, заҳматкаш халқи ташвишларини елкасида кўтариб яшаши лозим эмасми? Шавкатнинг «Болакайга» деган шеъри сўнгида шуларни ўқиймиз.

Кўзларингдан кулиб қараган
Бир доҳийнинг сиймосин кўрдим.
Чўқаяпман тобора ерга
сени бошим узра кўтариб.

Бошқа ўринда унинг «Ногаҳон хаёлим ёришиб кетар, эслаб келажакнинг улуғларини, мен сочиб кетаман кўҳна бағрингга ўлмас ғояларнинг уруғларини», дея Ер билан сирлашган сўзларига дуч келамиз: Шоир келажак улуғларини эсларкан, хаёли нурланиб кетади. Зукко болакайнинг нурли тонглари учун у ҳамма ишга тайёр. Булар ҳам шахс қисмати ва халқ истиқболига дахлдор жавобгарлик дарди. Бироқ Шавкат Раҳмон жавобгарликни ёлғиз шу зайлда тушунмайди, миқёсни кенг олади. У қўрқув аралашмаган покиза ҳиссиётларда «Мен севган дарёлар шундоқ қолурми, мен ўйлатган йўл қолурми шундоқ?» каби бугун ва мозий, замон ва келажакка боғлиқ саволлар қўяди шеърда. Баъзи бировларга Шавкатнинг юқоридагига монанд саволлари ажабланарлироқ туюлиши мумкин. Аммо «Шоиранинг саволи», «Қизил аскарлар», «Сулаймон тоғида ўйлаганларим», «Жангда ўлган эмас...» «Оқ девор тагидаги суҳбат» ва бошқа ўнлаб шиддаткор шеърларни ўқиган ҳар қандай одам ёш шоир ўз поэтик саволларига нечоғлик ҳақлигига дарров тан беради. Айтингчи, юксакда «ўсган пасткашлик»ларнинг тубдан қулашини ким истамаслиги мумкин? Ҳануз-ҳанузгача гоҳо:

Гапириб бўлмайди мозий ҳақида,
мозий юки оғир —
ташлаб кетарли,

ҳали бузғунчи деб,
қўпоровчи деб,
ёқангдан олғувчи гумроҳ етарли...

Тўғри, «софдиллик Ленинга» доимо юзмаюз турар». Доҳий халқимизнинг абадий побони, раҳнамози. Ленин йўли — кураш йўли, толе йўли. Лекин ҳали «Ленин кўзларига беролмай бардош» «пана-паналарда» изғиган эътиқодсизлар етарди. «Бироқ шундайлар бор. . .»

тескари бажарар доҳий сўзларин,
палидлар галасин кўриб турса ҳам,
биноқ кўрмаганга олар ўзларин.

Мен Шавкатнинг «Шундоқ қолурми?» сида она заминдан мана шундай тескаричи, қулай вақт кутиб «софдил одамларнинг имонин юлишга» шайланадиган «қилвири, ўғрилар, олабўжилар» барҳам топиш нияти бўлганлигини англайман.

Бугун қайси номард ёв қолмади дер,
ёлгон сўйлаганлар, камми ёвлардан?
Эл молин талаган,
имонин бузган,
фосиқлик қилганлар камми ёвлардан?

Шавкат ушбу сўзларни ёзганда «серрайган», «гердайган», «жирканч ишларни» амалга оширган тубан ва «беномус кимса»ларга қарши эндигина қатъий кураш бошланган эди. Унинг «бундайлар эртами, кечми» барибир топишар «тегишли жазоларини» гаплари бугун амалий ҳақиқатдир.

Шавкат исмсиз дардлар шоири эмас. Унинг изтироблари аниқ, ёлқинли. Кураши — муҳаббат, ишқи эса кураш, эзгулик ва Ватанга садоқат. Унингча, «қўрқув аралашган муҳаббат аянчлидир». У шеърда шу эътиқоддан четга чиқмайди, ҳаммани безовта этаётган, кўпданкўп кишилар учун яроғли ва зарур маъноларга тез-тез мурожаат этади. Қаранг шоирнинг мўъжаз бир шеърида инсонлар овози — умуминсоний оғриқлар садоси қандай янграйди:

Жисмимиз ўраган,
тиканли симлар,
тиканли фикрлар ичра руҳимиз,
нигоҳимиз калта,
нурсиз зиндонлар —
юракларда чирир ғам-андуҳимиз,
Замин парча-парча,
қайга бурилма —
кўксингга ғарчиллаб қадалар тиглар...

Наинки, аҳвол шу тарзда давом топаверса? Наинки, юракларда ғам-андуҳларни чиритадиган «нурсиз зиндонлар» башарият «мулки» бўлиб қолаверса? Йўқ, нигоҳлар ҳам узаяди, «тиканли симлар», «кўксингга ғарчиллаб» қадалгувчи тиглар ҳам йўқолади. Лекин бунинг учун:

Қачон эллар танир бир-бирларини,
қачон бу қитъалар
топишиб йиғлар?

Барчаси шу ҳамжиҳатлик, яқинликка боғлиқ, демоқчи бўлади шоир. Шу жойда бир нарсани қайд этиб ўтайлик. Башар тақдири, жа-

ҳон ташвишлари билан қайғуриш шоирнинг қон эҳтиёжи. У ижодда умуминсоний ғояларни нақадар кенгроқ ифодаласа, ўшанча маънавий юксакликларга кўтарилади, аммо руҳан миллий заминдан узоқлашиш, ўз халқи ҳаётидаги долзарб масалаларни пассив бадий тадқиқ қилиш ҳисобига эмас. Бундай вазиятларга шеър ўрнида муаллақ гаплар йиғиндиси юзага келаверади. Шавкатнинг шеърляти шу қусурдан холи. Бунинг сабабларидан бирини, унинг тарихга тўғри ва ақлли нигоҳ ташлай олиш, қалби замоннинг илғор тушунчаларига чанқоқлик салоҳияти билан изоҳлаш мумкин. Ёш қаламкаш мозийдан сабоқ бўларли маънолар топади, халқ ўтмишининг нурли манзилларини беҳато илғайди. Шеърларида буюк боболар ёди билан хотира сўзларини тиклайди. Бироқ шоир лирик қаҳрамонининг дилини чулғаган хаёллар — замондошлар ҳаёти, дарди ва кўнгилда ёнган туйғулари. У шеърларидан бирида ўзини «Баҳайбат япроқлар диёриданман» дея танитадики, бу — қадимий Уш. Унда «ҳар бир чечак, ҳар бир гиёҳ» осмонни тўсгудай ҳайбатли, гул ва тошлар улкан. «Кўк осмон ёйилмасида» сувларнинг гулдуролари янграйди. Юрт шукуҳи, жонажон диёрнинг виқори табиати лирик қаҳрамонда фикр қўзғайди:

Бу диёр шу қадар улуг бўлса-да,
улкан одамларга нақадар зордир.

Буни у «чўян ўзанларга сиғмасдан» «гулдираб чопган» сувлар, сержило нурлардан уқайди. «Мен буни уқаман, — давом этади у яна, — эркалаб замин, ҳам асраб бағрида кўз қароғи-

дай, баҳайбат бўлгин деб, ҳар бир боланинг митти товонларин ўпган чоғида». Аммо улар қани? Қани «замин алқаган, умидвор тикилган» у «митти даҳолар?» Улар бор. Улар бизнинг шафқатимизга, ғамхўрлик ва фидойилигимизга муҳтож. Биз келажакимизни «кичкина ташвишлар исканжаси»га топшириб қўймаслигимиз керак. Тараққиёт ва ҳаётдаги тўсиқларни бартараф этиш учун ҳавойи, баланд-парвоз шеърӣ хитоблар буткул фойдасизлиги инобатга олинса, мазкур сатрларнинг чуқур гражданлик туйғуси билан яратилганлиги ва гоаявий-бадий қиймати ўз-ўзидан равшанлашади.

Йигирманчи аср—шиддатли, тенгсиз техник кашфиётлар асри, фазовий тараққиёт ва ўзгаришлар даври. Шунинг баробарида бу «паҳлавон ва жиноятчи» аср майда ташвишларни хурж эттирди, майдакаш кимсаларга бағридан кенг ўрин берди. Уткинчи ҳаракат, орзу-ташвишлардан баланд яшаш қанчадан-қанча кишиларга насиб этмагандир. Шу маънода болалар қисматига лоқайд қараш, Шавкатнинг лирик қаҳрамони таъбири билан айтганда, «Ер орзулари»ни «ҳирсу тамаларнинг кир панжасида» сўндиришдир.

Шеърӣят инсон қалбидаги совуқ шамолларни қувади. Мабодо унда муз қатламлари пайдо бўлган бўлса, уларни ҳам парчалай олади. Демак, муз қотган дилларда гўзаллик, олижаноблик, одамийлик ҳаволари тўлади. Шавкатнинг кўпчилик шеълари ҳам совуқ юракларга оташ соладиган, поэзияга ошно кўнгилларни эса янада яшнатадиган шеърлардир.

Шавкат Раҳмон мажозий фикрлаш, мажозий образлар воситасида сўзлашга мойил

ижодкорлардан. Унинг «Ўжар дарахт», «Каллакланган тутлар — биродарларим» сингари бир қанча шеърлари ҳам мажоз услуби, ҳам моҳият ёрқинлиги жиҳатидан характерлидир. Лекин у, умуман образлилик, шеърда бадий бўёқларни қуюқлаштириш, тасвир санъатини кенг эгаллашда оқсаб қолмаслиги керак. Унинг айрим шеърлари жўн, оддий гапдай ўқилади. «Автобустаги ўйлар»да бўлганидек, баъзи тажрибаларида яланғоч, мантиқан бўш ёки ёқимсиз мисралар учрайди. «Адиблар — уммоннинг бир кўтарилиб, мангуга тўхтаб қолган тўлқинлари» билан «Балки тоғлар улғвор ернинг қотиб қолган нафрати» ўртасида қандайдир қайтариқ бўлаётганлигини шоир сезмай ҳам қолади, яъни унинг шеърларидаги поэтик образ ва ташбиҳларда анча-мунча такрорлар назарда чалиниб туради.

«Излаб-излаб топарман бир кун» «ўйимга мос каттакон йўлни...», дейди Шавкат. Бу йўл — шоир учун ҳақиқат, кураш, ғоявийлик ва маҳорат йўли. Бу йўл — умрни бахш этадиган улкан «бир ҳаракат» йўли. Биз шоиримиз излаб-излаб топган йўл — ёруғ, ҳассос, туғёнли ва «ойларга етажак наволар» йўли бўлишини истаймиз.

ШЕЪР — СЕВГИ, ШЕЪР — НАФРАТ (Портрет чизгилари)

Бу дунёни сирга кўмиб яшаш керак, Қалбга санчиб шеъриятнинг пичоғини.

Усмон Азимов

Шеърият даргоҳига айна бир вақт — муддатларда бир неча истеъдодли шоирларнинг кириб келиши сўйрак кечадиган ҳодиса. Баъзан битта катта талантнинг туғилиши учун узоқ муддат зарур бўлади, гоҳо бунинг акси: адабиёт бирданига қатор иқтидорли қаламкашлар билан бөйийди. Етмишинчи йилларнинг ўрталарида ҳам ўзбек шеъриятида шундай воқеа содир бўлди. Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Солиҳ, Усмон Азимов, Тилак Жўра, Хуршид Даврон, Муҳаммад Раҳмон, Садриддин Салимов — булар бир авлод вакиллари, кўп жиҳатдан маслак ва мақсадлари яқин, тенгдош ижодкорлар. Бу ёшларнинг ҳар бирида ўзига хос шоирона назар, завқ, дид, қалбга ҳоким дард ва шодлик илоҳалари борлиги адабий жамоатчилик тарафидан аллақачон эътироф қилинган. Бу шоирнинг шеърларида безовта, курашчан, яхшилик, некбинлик, тўғрилиқ байроғини тутган шахсият; дунёдаги катта-кичик ёлғон, алдов, инсон дили ва руҳини таҳқирлайдиган адолатсизликларнинг ҳамма кўринишларига қарши муросасиз муносабат намоёндыр. Уларнинг Ғоя, Сўз ҳиссиётларига қараб, маънавий бедорлик сабаблари, маслак ва эътиқод йўллари бемалол мушоҳада эт-

са бўлади. Бу — жуда муҳим жиҳат ва камёб фазилят. Ўзгаларнинг сўз садоларини такрорламайдиган сеҳрли оҳангларни топиб, ўз қалби ва овозига мос жозибали шаклларда акс эттириш осон ишмас. Бунинг учун дунёдан, ҳаётнинг ташқи ҳодисотларидан сир ахтариш, шунчаки азобланиш, армонга берилиш камлик қилади, Усмон айтмоқчи, «шеърият пичоғи» юрак қаъригача бориб санчилиши ҳам керак. Токи ўқувчи оғриқни сезсин, шоир қувончу дардларига у ҳам шерик бўлсин, қувонса шодлигини, ғусса чекса, қайғусини ошкор, чекинмасдан изҳор этиш малакасини чуқурлаштира борсин. Бўлмаса, давр ва замоннинг «исёнкор болалари» — ҳақиқий курашчилар ҳеч пайт, ҳеч қачон «Шоирларга армон бўлган йўллар»дан юришмайди, журъат, ҳар қандай шароитда ҳам ўзни мағлуб сезмаслик, ғолибият эҳтисоби етишмайди уларда.

Усмон Азимов ижодининг илк босқичлариданоқ Сўзни инсон умрининг туб мазмунини белгилайдиган ҳаётбахш, кўпчиликни тўлқинлантирадиган ҳақиқатлар истиқболига сафарбар эта олган шоирлардан. Унинг бир шеъри «Шоирлар армондан туғиладилар», деган сатр билан тугайди. Хўш, Усмоннинг шоир бўлиши, унинг инсон қалби ва қисматига чуқурроқ қараб, дунёни рангин манзаралари, қайтарилмас гўзалликлари билан идрок қилишга йўл очган армонлар нима? Қувонч ва ҳасрат, ишонч ва ўкинч, муҳаббат ва нафрат — шоир дилини ҳаракатлантирган бу туйғуларнинг илдизлари қаерда? Улар қачон, қай вазият ва шарт-шароитларда униб, шеър ниҳолларига айланган? Бизнингча, бундай саволларга жавоб излаш керакли ва мароқлидир.

Усмоннинг илк китобчасидаги шеърлардан бирининг номи «Болаликнинг сўнгги кунлари». Ростини айтсам, бу сарлавҳа менга маъқул бўлмаган. «Болалик» ва «сўнгги» деган сўзлар бир-бирига мувофиқ келмайди. Чунки болалик дейилганда биз ибтидони, ҳамма-ҳаммасининг эндигина бошланаётганлигини англашга кўникканмиз. Аслида ҳам шундай. Бундан ташқари, болалик инсон умрининг энг гўзал, энг қайтарилмас дебочаси. Болалигимиз билан ҳар қанча хайрлашмайлик, юзга кирганда ҳам ҳаётимиз гўё ўша жойлардан бошланиб келаверади, беғубор ва масъуд кунларимизга тинимсиз қайтиб яшаймиз, гоҳо ўша бола идрокимиз ҳар нимадан ортиқроқ суяйди бизни.

Агар орзулардан чарчасанг,
Албатта тўхта.
Танаффус эълон қил вақтга —
У ҳам бир дақиқа чўзилиб олсин.
Кейин кўзингни юм
Аста кета бошла...

Ташвишлар-ку, ўз йўлига. Дейлик, орзулар ҳам негадир толиқтиргандай сизни. Шунда албатта тўхтадингиз. Албатта Вақтга танаффус эълон қилдингиз. Кейин кўзингизни юмдингиз ҳам. Шоир айтганига риоя қилиб аста одимлай бошладдингиз. Хўш, қаёнга бормоқчисиз? Қани у орзудан ҳам улуғ, тилакдан ҳам суянчроқ жой? Бор шундай манзил. Фақат бугун эришган «жиддий башара»ни қолдириб ўша ёққа юриш, юра билишинг керак. «Мангу чечаклар»га кон бу диёр — Болалик. Шоир Муҳаммад Солиҳнинг даъвати шу ҳақда:

Аста кета бошла болалик томон,
Кетавер. Кетавер. Кетавер.
Хотирнинг муқаддас нуқталарида
Бир зум тўхтолсанг, бас. Бош эсанг.
Мангу чечакларни кўрганда эса,
Афсусланма узолмасликдан.
Кетавер...

Демак, болаликнинг сўнгги кунлари, ҳеч пайт ниҳояси бўлмас экан-да! Лекин шунга қарамасдан, Усмон ҳақ, болаликнинг қандайдир сўнгги вақтлари бўлади. Буни юрак сезади, руҳда фавқулодда бир маҳзунлик ҳокимлик қилиб қолади. Ушанда болаликнинг охириги кунлари билан видолашаётганингни ҳис этгандай бўласан одам. Мана, Усмоннинг бу тўғридаги шеърий эътирофлари:

...Дўстларига боқди у ҳайрон,
Дўстлар чиллак ўйнар берилиб.
Бола кўнгли бўлгунча вайрон,
Бир зумгина қолди термулиб.

Болакай «сўнгра сирли хаёлга чўмиб» узоқ кезинади. Кенг дала томонларга чиқади. Кейин у лолазорлар ичра ғойиб бўлади. Қандайдир кўринмас ип билан хаёли осмонга боғланиб қолади уни. «Вой-бўй!.. Осмон бунчалар тиниқ!» дейди у илк маротаба самонинг бу қадар тиниқлиги, мусаффолигидан ҳайрати ортиб. Хуллас:

У кечгача қолди шу кўйи,
Узун-узун хаёллар сурди.

Дунёнинг ажабтовурлигини қарангки, у «узун-узун хаёллар» сураркан:

Тепаликда бўлса кун бўйи
Болалиги ҳайқириб турди.

Агар бу болакай худди ўша чиллак ўйнар вақтлар кўнглида бир вайронлик туймасдан, баланд тепаликда кун бўйи болалигини ҳайқиртириб хаёлларга чўммаганда эди, биз билган Усмон Азимов деган шоирнинг туғилиши ҳам бугун даргумон эди. Одамни шеърга чоғлайдиган, шоир бўлиб етишувига беҳад таъсир ўтказадиган инсоний омиллардан энг муҳими болалик, хотирада абадий нақшланган болаликдаги севинч ва армонлардир. Болалик биздан кетади, лекин биз ҳеч қачон болаликдан кетолмаймиз. Шунинг учун ақлни таниб, ёш улғайган сайин уни қўмсаш у билан боғлиқ таассуротларни сўзлаш ҳиссиётлари кучаядики, сусаймайди. Усмоннинг иккинчи китоби — «Ҳолат»даги аксарият шеърлар худди шу ғоявий йўналишда ёзилганлиги ҳам тасодифий эмас. «Бойчечак» шеърининг лирик қаҳрамони «Оқ ёмғирда бош яланг» елган, «Баҳор билан маст бўлиб» қўшиқ куйлаган гўдакликдаги беармон кунларини хотирларкан опасига:

...Дала-даштга чиқамиз,
Излайдурмиз бойчечак,
Одамлар кулса кулсин,
Бир кун бўламиз гўдак, —

дейди. Бундаги «бойчечак» гўё ўша маъсум гўдакликнинг нишонасидир.

«Темир йўл четида олис бир қишлоқ...»
«Бу воқеа болалигимда бўлган...» «Болалигим билан мен шундай тушганман айро...» мисралари билан бошланадиган шеърлар болалик

хотираларига қайтиш, уларга муносабат таассуротларидан туғилган.

Бола пайтингда қўлингдан кўп иш келавермайди. Лекин орзудан тоғлар бино этиб, тилакларингдан кўкка юлдузлар сочганингни ўзинг ҳам билавермайсан. Ёшинг улғайиб, салпал меҳнатга яраб, ташвишларинг ортаверган сари романтик хаёл ва тилаклар уфқи ҳам торайиб бораркан. Бироқ биз қайси аҳволга тушмайлик, не ҳаракат ва заҳматларга умримизни бериб, ҳаётнинг қанақа кўчаларида елиб-югурмайлик, буларнинг ҳаммасидан, энг аввало, Усмон тасвирлагани сингари, дашт ё тепаликларда ҳайқириб қолган болалигимиз огоҳдир. Ундан қочиб, яшириниб яшаш — поклик, виждон, ички эркингдан беркиниш, юз бурмоқ демакдир. Шеърларидан бирини Усмон шундай сўзлар билан бошлайди:

Қўшиқни унутдим. Гувиллар шамол,
Шеър эмас, ҳа, шамол қилмоқда нола.

Хўш, нега кутилмаганда «Шеър эмас», нолани бошлабди? Қуйидаги мисралар шу саволга жавоб бўлади:

Шеър унут бўлганди, суронлар абас,
Кезарди қалбдамас, бошда бир режа:
Эрта ҳақиқатни қиламан-да, маст,
Юмшоқ бир мансабни оламан ўлжа.

Бундай аснода, албатта, шеър етим. Қадр ва ғурур ўрнида хушомад ва «ширини каломлар» фаол мавқеини топган. «Қадрим мурдасидан кеча ҳатладим, Эртага дўстларга қилгум хиёнат», деган «башорат»ларга ҳам бемалол инонса бўлади.

Гаражнинг қулфлоглик зулматин қучиб,
Ҳовлида турибди зангор машина.

«Зангори машина»да тубанлик кўчаларида
елиш янада ўнгайроқ бўлар. Қизиқ, шоир
бунча дадиллик, ўзига нисбатан бу қадар
шафқатсизликка қандай эриша қолди экан?
Аслида-ку, бундай савол қўймаслик керак.
Чунки, шоирликнинг бир фароғат, кўпларга
насиб этавермайдиган роҳати ҳам ўз шахси-
га аёвсизлик ва уни очиш, фош этишдан
чекинмасликдир. Лекин бу гал ушбу вазифа-
ни Усмон уни ташлаб кетиш қасдидаги «қиш-
лоқи ўғлон» — бола шоир нуқтаи назари би-
лан амалга оширади.

Мен — яшаш иқлимин ҳавосин олган
Олифта — унутдим қўшиқ ноласин.
Мени ташлаб кетди — қалбимда ёнган
Виждоним — ҳақиқат — қишлоқ боласи.

Дард, азобда бундай ўртанаётган қалбга,
эртами-кечми, «Кўзлари тип-тиниқ қишлоқи
бола» барибир қайтади. Бундан шоирнинг
ўзи ҳам қаттиқ умидвор. Шунинг учун ҳам
аламларини «Бола — тангрим мангу қилади
сўроқ», сўзлари билан ниҳоясига етказди.
«Бола — тангри» қачон бўлмасин сўроқ қи-
лади! Шунини билиш керак!

* * *

Ақл ҳисларнинг олисланишига муҳтож.
Шу муҳтожликни у сездириб туради. Мен
боши ақлу илмга тўлай деб қолган баъзи
зотларни биламан. Салгина ҳаяжон, эҳтирос-

ли нафасдан афтлари дарров бужмайиб кетади. Шундай асноларда баъзан негадир улуғ озар шоири Хусайн Жовиднинг «Севгисиз ҳар бошда чаёнлар кезар», сўзлари ёдга келиб қолади. Ақлни камситмоқчи эмасман. Шубҳасиз, ақл зарур. Ақлли бўлмоқлик одамга улуғ фазилат. Ақл катта куч. Фақат у руҳ ва эҳтиросидан ажралмаслиги, юрак эҳтиёжлари билан уйғунлик топиши шарт. Юрак гўзаллик соғинчини туғдиради. Соғинч эса фаолиятни индивидуал маънавият оҳанги ва ранглари билан бойитади. Билмадим, юрак тарбияси ва ҳомийлигисиз Исён деганнинг холи не кечарди?

Юрагимда ҳаваслар бор, бор ёруғ ҳайрат.

Бу — Усмоннинг дастлабки ёзилган мисраларидан. Ёруғ ҳайрат, ойдин ва сурурли ҳаваслар ёлқинидан маҳрум юракларда шеър туғилмайди. Шеър — ҳайратдан титраган, ишқдан қанот топган, дарддан ёнган Юрак сувратлари. Усмон кўпгина шеърларида шундай сувратлар чизади. Ҳислари пок, имони бақувват Юраклар тасвирларини чизиш, уларни яна ахтариш шоирнинг иш ҳаракатини белгилайдиган асосий орзуларидан бирига айланади:

...Юраклар бордир оламда —
Ки, улар пок ҳислар юрти — ватани.
Уларни излаб топ,
Ҳеч бўлмаганда,
Турналар учганда ғамгин боққани.

Е. Евтушенконинг ёзишича, «Жуда соз ва

қулай яшар қалбсиз одамлар». Чунки уларда дард ва изтироб бўлмайди. Чунки уларнинг ҳақиқати бўғзидан бошланиб, қорнида тугайди. Шоир яна давом этиб, «Юрак билан туғилдингми — қисматинг ёзиқ», дейди. Бу шундай ёзиқки, инсоннинг инсонлигини кўрсатади, умрни саодатга буркайди. Дунёнинг барча фидойи, заҳматкаш ва фикрчан кишилари юрак билан туғилгандирлар.

Юрак нима? Бу саволга ҳар бир шоирнинг ўз жавоблари бўлади, албатта. Маълумки, Қақнус афсонавий бир қуш бўлган. У Самандар деб ҳам юритилган. Қақнус ҳақидаги ривоят, ҳикоятлар Шарқда кенг тарқалган. Афсонага кўра, бу қуш умрини ўт ичида бошлаб, аланга бағрида тугатган. Хуллас, Қақнус — олов фарзанди, ёнғин қуши. Шарқ шоирлари образ яратиш, ташбиҳ ва қиёслар учун, инсон қисмати, қалбини характерлашда восита сифатида ундан фойдаланганлар. Масалан, Машраб, «Қақнусга ўхшаб ёндим тириклай», дейди. Шу биргина сатрда исёнкор шоирнинг ҳаёт тарзи, ҳолати ва қисмати намоёндир. Ҳозирги ёшлар шеъриятида ҳам бу анъанавий образга тез-тез дуч келиш мумкин. Усмон шеърда хаёлан Қақнусга муурожаат қилиб, савол сўрайди:

Қақнус, сенинг учишинг баланд,
Қанотингда асрлар юки.
Бир кун сенга бермайдами панд,
Патингдаги замонлар юқи!

Шоир саволи қушда кулгу пайдо этади. Чунки унинг сайрашидаги тантана ҳамиша бир хил мангу-ўзгармайди. У туйқусдан гу-

риллаб ёнади-ю, «муз кул» ичидан яна тирри-лаверади. У ёниб яшайди, ёниб покланади, ёниб умрини тугатади ва ёниб ҳаёт бошлайди. Бас, шундоқ экан, Қақнус нимадан чўчийди, ниманинг ташвишидан эзилиши керак. У эришиб йўқотади, йўқотиб эришавади.

Усмоннинг бошқа тўртлиги бор, юрак тўғрисида. Мана, ўша тўртлик:

Кўксимда бир қуш бор — учади гинмай,
Юксак-юксакларда учар — кўрар туш...
Учади ярадор бўлганин билмай,
Учиб кетаётиб ўлади бу қуш...

Юксак-юксакларда парвоз эта туриб туш кўрса, ярадор бўлганига парво қилмай учаверса ва ниҳоят, учиб кетаётиб жон таслим этса, демак бу қуш ҳам ғаройиб-ку! Қақнусга ўхшаш сифати, олов қушига қариндошлиги йўқмикан унинг? деган фикр кечади киши кўнглидан. Бизнинг хаёлимиздан ўтганларни аввалдан билгандай шоир кўксидagi қушга савол беради;

Сен-чи, нега зим-зим титрайсан,
Чорлайсанми муз бўл деб, юрак?

Унинг жавобидан аён бўладики, афсоналарда нақл этилиб юрган Қақнус — бу инсон кўксидagi қуш — Юрак! Унинг яшаш фалсафаси, умр шоири мана нима:

Туғилмоқни билдим — қўрқмайман,
Туғилиш — бу ёнмоқлик, демак.

Туркман классиги Махтумқулининг «Ишқ асар этмаса ёнмас чироғлар» сўзлари бевоси-

та юракка ҳам дахлдор. Ишқсиз қалб зим-
зиё бесарҳад фазодай, балки ундан ҳам даҳ-
шатлироқ нарса.

Сен йўқ эдинг. Бесарҳад фазо,
Олти қитъа, тўрт баҳри улкан.
Уртасида яшадим танҳо
Муштдай мўъжаз юрагим билан.

Лекин «муштдай мўъжиза» бу юрак ҳали
«ҳаяжону завқдан бегона», «тинч дарёдай
жим» оқаётган умрга эш эди. Чеки йўқ олам
бағридаги ҳар бир шарпа бу юракни чўчи-
тар, унга ваҳимали кўринарди. У ҳали «гоҳ
милтираб гоҳида ўчиб турган» жинчи-
роқдай гап эди. Ниҳоят шу юрак ҳам севгисини топ-
ди. Ишқ қудрат, чексиз шавқ, сеҳрли ёлқин
бўлиб келди унга. Бу тўғрида лирик қаҳра-
моннинг ўзидан эшитинг:

Сеҳргарман — кўк шевасида
Юлдузлар-ла, сўйлай оламан.
Маст эрурман ишқ кемасида
Тўфонлар-ла, ўйнай оламан...

Энди бу қалб бахт истаганларнинг кўкси-
ни нурга тўлдириши, «ойни кўкдан узиб
олиб даст» ёрнинг пешонасига қўндириши
мумкин. Аммо уни шунча қудрат, шунча со-
ҳирлик ва ошуфталикдан бирданига маҳрум
этиб, «ҳувиллаган даҳшатли фазога» айлан-
тириб қўядиган машъум бир ҳис, бир шарпа
бор. Бу — ўртадаги совуқлик, танҳо қолмоқ
туйғуси. Қўрқинчлиси мана шу. Унда юракни
аянч бўм-бўшлик эгаллаши муқаррар:

...Гулим, совуқ боқма, қўрқаман,
Қўрқаман боз бўлади пайдо
Олти қитъа, тўрт баҳри улкан,
Ҳувиллаган даҳшатли фазо...

Усмоннинг кўпчилик шеърлари муҳаббат дарди, висол шодлиги, асосан, ҳижрон ва айрилиқ изтироблари ҳақида. У ишқий шеърларида асрорнавис шоир даражасига кўтарилади, жудоликдаги қалбнинг ички оғриқлари ва одамни ўртантирувчи ботиний тўлғанишларини ҳаққоний оҳанглари билан сўз тасвирига кўчиради. Бу шеърларнинг деярли ҳаммасида севгининг инсон қалбидаги ўрни, қиёси йўқ кучи, ҳаётбахшлик сурурига алоҳида ғоявий урғу бор. Уларни ўқиган киши севган Юрак очиқ, тоза, ҳамиша ибратли эканлигини англаб, сўзма-сўз, сатрма-сатр, ҳис этиб боради.

...Росту ёлғон аро тентираб юриб,
Қувондим, йиғладим, жунжикдим, қотдим...
Сенинг кўзларингга термулиб туриб,
Ўзимни фош қилиш бахтининг топдим,

дейилади бир шеърда. Аслида бу ўзни фош қилишмас, ўзни, инсоний ўзлигининг топишдир. Сен термуладиган Кўз — дунёдаги асосий кўзгу мана шу. Сен унга боқиб ўз мавжудлигининг, Юрак аксининг кўрасан. Одамдай яшаш, инсонга ўхшаб яйраш ва қайғу чекиш учун бу жуда керак. Акс ҳолда ҳаётда бирор бир тўғри йўл топиш маҳол, «росту ёлғон аро тентираб» юрилаверилади. Усмон: «Ахир, бу дунёда мен сенсиз қолдим, Ҳатто дардлашмоққа ёлғизлик йўқдир...» — дегани-

да танҳолик фожиасини нақадар теран идрок этган ва гавдалантирган.

Юрак билан яшаш — дунёни қалб нигоҳида кўриш, қалб билан қучиш, олам ва одам ишқига дилни тўлдириб нафас олиш демак. Юрак билан яшаш — жаҳондаги катта-кичик ҳар бир нарса билан алоқанг ва дахлдорлигини сезиш, шунга қараб иш юритиш масъуллигидир. Бу — «майсага эзмайман», «даррахтга кесмайман», она тупроққа «сен деб ўлсам», «оғриқни сезмайман» деб айтиш жавобгарлиги. «Аёлга суяман», «ишқингда куяман», «сенинг босган изларингга Бошимни қўяман», дея билган одам — бу Юрак фармоишидан чиқа олмайдиган самимий, нузли шахсият.

Усмоннинг баъзи шеърлари — ҳаёт ҳодисалари, инсон қисматига бевосита юрак эътиборини чуқурлаштирадиган, вужуд ва қалб чегараларини Руҳ ҳакамлигида босиб ўтиш салоҳиятини пухта эгаллай боришга хизмат қиладиган шеърлардир. Шундай шеърлардан бирини кўздан кечирайлик:

Бир тараф дўстларинг — душмандан чалкаш,
Бир тараф душманлар — қув, шакарзабон...

Бундай пайтда «ҳайқириб куйлаш» бир ёнда турсин, «Ҳатто шивирлашга қолмагай дармон». Бу — ўз-ўзича оғир, ҳазин кечадиган ҳолат. Лекин унинг мунгида кўп пайт руҳининг ҳаракатини кучайтирадиган нимадир бўлади. Ва хусусан, куз пайтида, Рауф Парфи айтмоқчи, сен учун азиз, суювчан нималарнингдир тимсоли бўлиб ҳофизанинг арқоғига шашмақом ёзилаётгандай тую-

лади. Ушанда қаерда бўлмасин, босилиб, димиқиб ўтиролмайсан. Кўчага чиқасан. Ўз бепарволигинг, гафлатда қолганингдан Усмоннинг лирик қаҳрамонига ўхшаб сесканиб тўхташинг ҳам мумкин: «Эвоҳ! Куз... Қачон?». Қарайсан «Тепада бир юпқа осмон». У сенга боқади. Олдинда «Хазонрез кўчалар гамгин ва ёрқин». Ўз-ўзидан, куз бағрига унсиз бош қўйиб ётган боғлар оралаб кезиш иштиёқи туғилади.

Боғларни кезаман. Келадир босиб
Бўғзимга, кўзимга тошқин-тошқин дард...
Шунда ҳадиксираб, тақдирдан қочиб,
Кафтимга қўнади бир қовжироқ барг.

Бу барг ниманидир шивирлайди. Недандир огоҳ этади. Унинг овози юракка бориб етгудай. Рухда чуқурлашиш. Афсуски, «қовжироқ барг» шивирини бизу сиз эшитмадик. Чунки унга шунчаки барг деб қарадик, унинг кифтимиздан сирғалиб ерга тушаётгандаги илтижоларини сезмадик. Шоирда эса худди шу барг «боғдан чиқмай туриб» куйлашни туғёнга айлантирди. У «қовжироқ барг» ҳасрати туфайли, «танни ташлайди»:

Қалб билан кетаман, танни ташлайман,
Йўлимни ҳайқириқ гулхани ёқар.

«Ҳайқириқ гулхани» ойдинида шоир сатрларида «Дарахтлар, одамлар» аксини топади. У «Ер, Осмон вазиятини...» ёзади. Шеър сўнгида лирик қаҳрамон кифтига қўнган барг ҳақиқати очилади:

Мен — тирик қолган дўст, ижро этаман,
Уша — қовжироқ барг васиятини.

Қовжироқ барг — бу бемаҳал хазон бўлган дўст қисмати.

Бундай шеърларни ўқиганда «Бу олам юраклар олами...» (Омон Мухтор) деб тинимсиз ҳайқиргинг, Юракдан бўлак англовчанроқ илоҳа оламда йўқ ва бўлмаслигига барча-барчанинг бир хилда ишонишини, шу ишонч билан ҳамиша умр кечиширини истайсан. Зотан, Усмон ҳаётдаги кўзи очиқ кўрлар, кўзини йўқотган ногиронлар вакилига қарата:

Сенга кўз керакми, мана ола қол...

Юракдан бир парча кесиб гутаман.

деркан, инсонликнинг туб моҳиятини ифодалаган.

* * *

Бу олам сирли олам, бағри мўъжизаларга кон. Лекин ундаги боқий мўъзижа инсон, унинг «камалакдай юксак ва сўлмас» Руҳи. Тириклик ва ўлим, кетиш ва қолиш — булар тўхтовсиз ўрин алмашаверади. Бироқ, инсон юраги сирлар хазинаси, маънавий мўъжизалар кони бўлиб қолаверади. Абдулла Орипов инсон қалбига шеър бағишлаб, уни ҳаргиз жўн нарса деб ўйлаб бўлмасликни чипакам тафаккур мантиғи билан таъқидлаган:

Инсон қалби билан ҳазиллашманг сиз,

Унда миллат яшар, унда тил яшар.

Унда аждод фаҳри яшайди гўзсиз,

Унда истиқомат қилади башар.

Унда она яшайди. Шу юрак борлиғини дунёдаги ҳар нимадан улуғ ва муқаддас Ватан ишғол этганлигини сўзлайди шоир.

Одам буларни қачон ва қандай шаклда тушунади? Ҳазилгини таниб, юрагининг мўъжизалигини ҳис қила бошлаганида. Ана ўшанда ҳаёт ва қисмат, халқ ва Ватан, дард ва шодлик, ишқ ва абадият тўғрисида баландроқ овозда сўзлаш, кимларнидир мубоҳасага чорлаш, яна кимлар биландир мунозараларга киришиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Шундай эҳтиёжлардан ёзиш майллари кучаяди, ижодкорлик учқунлари бора-бора алангага айланади.

Сир кўп олам қаърида,
Мўъжизага кон олам.
Бу ҳаётнинг бағрида
Мўъжизадирман мен ҳам...

Усмоннинг дастлабки шеърларидан бири худди шу сўзлар билан бошланади. Тан олиш керак, биз ҳамиша, ҳамма ҳолатларда ҳам инсон сийрати, ундаги назардан яшириш дарду армонлар билан ҳисоблашавермаймиз. Ташқи дунё, унинг унсур ва ҳодисотларидан сиру синоат излашга фарқ бўлиб шундоқ ёнимиздаги одамларнинг кимлиги ва уларнинг дилида нималар яшириниб ётганлигини баъзан унутамиз ёки уларга бефарқ қоламиз. Ҳолбуки, улар сафида юксак ҳаёлотли, ўзича «Сен қайдан биласан, Балки юлдузлар Менга сирларини сўйлаётгандир», «Сен қайдан биласан, Балки кенг олам Шу мўъжаз қалбимга Бўйлаётгандир», дея дуч келганга юрагини очавермайдиган, «насаб, икир-чикир,

мол-мулк ташвиши»дан зарра жонсарак бўлмаган (Абдулла Орипов), оламнинг майда ғалваларидан баланд кўтарилган одамлар бўлгандир. Қимдир эътиборсизликдан инсон қавмига нисбатан ишончларини чегаралашга бошлагандир.

Одам учун асосий мўъжиза — одам, унинг мавжудлиги, индивидуал ички дунёси. У бугун бор, эртага ким билади, нима бўлади. Балким, ўзимиз билан ўзимиз гирифтор, ташвишларга кўмилиб қолганимизда биров, «Ахир, қара мен томон Кўзни олайтар ўлим. Ана, учиб ўтди ўқ Қайдадир тўкилди қон»,

Уша ўқ кимгадирмас,
Менга тегса не гумон? —

деган мазмунларда илтижо қилаётган бўлар. Бошқа кимдир, «Қани, мени сева қол. Қучоқла, ширин сўз айт. Мен меҳрга бирам зор — Ташна эрурман бу пайт» — дея меҳрга чанқоқликдан лаблари қақраб шивирлаган бўлса-чи?

Ёш шоир Усмон Азимов гўё мана шундай кишилар номидан ҳам шеърда ўзини меҳрга, ишққа зор мўъжиза деб танитади. У худди шу шеърларидан бошлабоқ одам фарзандига беҳад эътиборли бўлмоққа, жаҳондаги ҳар қандай мўъжизадан уни ортиқ кўриш, ортиқ севишга даъват қилади:

Қани, мени сева қол,
Қучоқла, бағринга ют!..
Сир кўп олам қаърида,
Мўъжизага кон олам
Сен билмайсан... Билмайсан,
Мўъжизадирман мен ҳам!

Инсонга меҳр ва ишқ ҳазилакам иш эмас. Бунинг учун юрак керак. Бунинг учун киши, аввало, ўзининг кимлигини англаши, ақл, дид, фаросат, дард — хуллас, барча-барчасида, одамнинг бугунги «Мен»идан кўра эрта ёки индинга «Мен»и илгарилаши, кескин ўса бо-риши жоиз.

Муҳаммад Солиҳнинг «кичик ҳақиқат» баҳсидаги мўъжаз бир шеъри бор:

Бу дунёда мен ҳам генингдек,
Жуда кўп нарсага фаҳим етмайди.
Фақат сўнги йиллар ичида
Кичик ҳақиқатни тахминан билдим:
Қувончдан ўлмайди ўлганда одам,
Маншатдан оқармас оқарган сочлар...

Бу ҳақиқат кичикмас. Унда гап кўп. Одам қувончдан ўлмайди, деб ким кафолат беради? Ёлғон қувонч, сохта шодликлар ўлдирсин-да, одамларни. Баъзи кимсаларнинг умрини яшаб, ўз ажалида ўлганлиги ғирт ёлғон. Тийиқсиз маншат, ҳаром-ҳариш чайналган луқмалар уларни хароб этган. Уларни фикрсизлик емирган, ундайлар нафс ва ҳирс, худбинлик ва ғафлат қурбонларидирлар.

Инсон шодликлари билан бир қаторда ҳаётдан дардини ҳам топиши, азоб ва қалб оғриқларидан бир пайса бўлсин ажралиб, бўм-бўшлик завқларидан семириб юрмаслиги лозим. Чунки, дард — бу ишқ, имон уйғоқлиги. Муҳаммад Фузулий айтганидек, «Ким дардли бўлса, у комилдир». Озми-кўпми комилликка эришилгандагина инсонни тушуниш ҳақида гап бўлиши мумкин. Инсонни тушу-

ниш — унинг қалбига йўл очиш, унинг ақлу идроки билан боғлиқ асосий муаммолардан огоҳ бўлиш демакдир. Неча асрлардирки, шеърият ўз кучини худди шундай машаққатли вазифага, шу жабҳадаги ҳаракатлар равнақиға бағишлаб келаётир. Шунинг учун ёш бир шоир илк китобчасини «Инсонни тушуниш» деб номлаган экан, бу қонуний, ўспирин қаламкаш нуқтаи назарининг шеъриятнинг бош мақсадиға тўғри йўналтирилганидан далолатдир.

Усмон поэзиямизға «қаноти узун» орзулари, давр ва жамиятдаги ҳар турли «тузалмас маразларға» чўнг нафрати, энг муҳими инсонға, уни тарбиялаб вояға етказган халқ ва жонажон Ватанға ёниқ муҳаббати билан кириб келди. Унинг етакчи ижодий шиори, инсоний бир талаби: «Инсонни тушуниш керак!»

Хўш, Инсонни тушуниш нима? Биласизми у нима дегани? Инсонни тушуниш — унинг орзуси бўлиш, қайғуси бўлиш. Орзу ёки қайғуға айланмасдан чин маънодаги англаш туйғуси йўқ, ўртадаги гаплар беҳуда, малол қўзғовчи олижанобликдир. Одамни тушунаман десангиз: «Журъат қилинг бир оз, ширин-ширин сўз топинг, Шабада, Нур, Осмон, Қуёш, Ер бўлинг», дейди шоир. Айни шу даъватнинг ўзида ўспирин қалб шуълага чулғангандай. Ахир, «Ароқдан яқин дўст кўрмаган юракка», «Баҳор ташриф буюр»син десангиз, беҳад катта заҳмат керакмас, «Боринг; қўлингизни елкасига қўйинг, Дўстим, денг... Ажабмас сархуш кўзларида» олов ёнса-ю, «Мен қайтдим йўлимдан... Дўстим...» деса ажабмас. Мағрурликми, ҳаёми, тортинчоқликми ёки бошқаданми, «Сизға юлдузлардан олисроқ»

кўринган кишини ўзингизга дарров ёт била қолманг. Боши эгик, қадди хам бўлаёзган ана у одамнинг ёнига боринг, чуқур тортган кўзларига бир оға ёхуд бир укадай термулинг, дил қулфини очсин, «Агар ғамгин бўлсанг, севинчим нажот, Шод бўлсанг, ол ғамимни бердим» (Жамол Камол) денг. «Ўшанда елкангизга бошини қўйиб, Ҳеч кимга айтмаган ул азиз сўзни...» балки шивирлаб Сизга айтар. Бу — меҳр кашфиёти бўлади. Билмаслик, сезмасликдан кўп фожиалар содир бўлади. Бундоқ хотирланг, ёдга келтиринг: «Ўқ янгради. Энди Маяковский ҳам йўқ...» Югуриб-елиб юрган мухлисбаччалар ҳайрон:

— Нимага?

— Ақлдан озибдими?

— Мен минг йил яшардим ўшанча шуҳратим бўлса...

«Шеърятни қондай юракдан сиқиб, Курашиб, ҳайқириб яшаш» мушкулотини улар қаёндан билсин? Қаёқдан билсин у майдагина ғолиб, майдагина мағлуб шон-шуҳрат тиланчилари? Балки «Ердаги худолик жонига тегиб» шоир «Маузерни қўлга олгани маҳал» азбаройи «биродарлик учун у «Қалайсан?» дейдиган холис овоз — «нажоткор бир кимсани» илҳақ кутгандир?

Дунёдаги катта-кичик барча бахтсизлик, маънавий талофатларнинг замирида инсонни тушунмаслик, бундан юз ўгириш, кечикиш оқибатлари ётади.

Аскар ўлди.

Кўк кийди келинчак.

Душманни қарғади, кўз ёшлар тўкди.

Марҳум учун шоир марсия шеър битди.
Уни тинглаб миллионлаб қалблар титради.
Аскар хотирасини ўрнига қўйдилар. Қабр ус-
тида ҳайкал тикланди. Бироқ ушалмаган ор-
зулар, эндигина қулф уриб очилаётган йигит-
лик эҳтирослари, ёшлик муҳаббати яксон бўл-
ди. Аскар ўлди. Унга ўхшаш қанча аскарлар
ҳаётдан кўз юмган. Ўлганлар тирилмайди.
Зотан, бу ҳеч бир сеҳргарнинг қўлидан ҳам
келмайди. Шунга қарамасдан Ер юзининг гоҳ
у жойида, гоҳ бу гўшасида ўлимга, қирғинга
йўл очиқ. Қани инсонни тушуниш?

Одамлар!

Мудраманг, оёққа қалқинг!..

Бу қўрқоқлик, жонсараклик ҳайқирғимас.
Усмоннинг «Аскар ўлди» шеъри «аскарий ши-
нель» кийган солдат фикру ҳисларини ифо-
далайди. Бир пайтлар Машрабдай улуғ шоир
«Халойиқ дунӣ ҳам бўлсам жаҳон ичра ғани-
матман», деган. Инсон ким бўлмоғидан қатъий
назар, ҳамиша бу жаҳонда ғанимат. Лекин
Машраб замонидаги жаллодлар бунӣ тушу-
нишни хоҳламаганлари сингари, XX аср жи-
ноятчилари учун ҳам одам умри қимматсиз.
Лирик «Мен»нинг қуйидаги фикрларидан
Машраб айтган ўша «ғаниматман» сўзининг
ҳам оғриқли, ҳам тушунишга чорловчи оҳанг-
ларига яқин садо эшитилади:

...Кейин ҳайкал қўйсангиз ҳам,

Шеър ёзсангиз ҳам мени шарафлаб,

«Унутмаймиз», деб қасам ичсангиз ҳам,

Мен ўламан, тушунапсизми, мен ўламан...

«Подполковник Фатеев», «Командирман»,

«75-йил алласи» сингари шеърлар ҳам ушбу пафосга яқин ғояларда битилган. Усмон учун одамни англаш билан оламни тушуниш ўрта-сида чегара, ғов йўқ. Аксинча, инсон қалби ҳис қилингани сари, олам, тирик табиат асрор-лари ҳам очила ооради.

Оҳиста-оҳиста ёғадн ёмғир,
Оҳиста-оҳиста қўзғалур шамол.
Оҳиста-оҳиста тўкар юмшоқ нур
Булутлар бағридан кўринган ҳилол.

Бу оҳисталиклар қуршовида «Оҳиста-оҳиста йиғлайди бир қиз». Биласизми, шу қиз нимани эслатади? Ҳилолни. У булутлар бағри оша юмшоқ нур тўкаётган ҳилолнинг рамзи — Ердаги Ҳилол. Шунинг учун ҳам унинг дардлари «каптар патидан»да, майин. Ёмғирнинг шивиринида фавқулодда оҳисталик. Шамол тел-баликларини гўё буткул унутган. Кўкдаги ҳилол ҳам нурмас, қўшиқ. Бунча майинлик бу қадар сеҳрга тун қандай бефарқ қоларкан? Йўқ, «Тун тирик...» Тинглаб кўрсангиз «унинг юрак зарблари» шундоқ эшитилади.

Усмон талқинида одам ва оламни севиш, тугал англашга интилиш учун гўзал ҳислар, «нафис туғёнлар ичида», тиниқ ва покиза туйғулар оғушида яшаш керак:

Не нафис туғёнлар ичида қолдик!
Севгим, гапирма, ўлтиргини тиниб,
Гўё дунё гўдак қалбидан нозик,
Гўё энтиксанг ҳам кетади синиб...

Дунёнинг гўё «гўдак қалбидан нозик» лигини тушуниш бевосита инсоннинг дардларини

дилдан кечиниш билан алоқадор эмасми?

«Шеър ёзаман — севги, Шеър ёзаман — нафрат». Тўғри эътироф. Севмасдан ёки кескин нафратланмасдан шеър ёзилмайди. Шеър ёзмоқ учун дард, қувонч шукуҳи, ички оғриқ нечоғлик зарур бўлса, қаҳр, ҳужумкор нафрат ҳам шу қадар керак. Усмон ижодининг бир қаноти муҳаббат бўлса, иккинчи қаноти нафрат.

Айрим шоирларнинг ёзган нарсаларини ўқиб бўлмайди. Нега? Сўзлар яхши пардоз топган, чиройли, шеърнинг «бичиб-тикилиши» ҳам жойида. Бироқ фикр таркиби силлиқ. Туйғулар беҳад илмилиқ. Чунки шоирнинг на севгисида, на нафратида ўт-оташ етишади. Ёки шўрлик ўзини чеклайвериб мўътадил ҳолатларга тушиб қолган. Шоир очиқликка — шахсият очиқлигига суяниши шарт. Очиқлик — катта фазилат. Очиқлик — ўзининг кучли ва заиф хусусиятларини ёпмаслик, сийратини эл назаридан мутлақо яширмаслик шижоатидир. Очиқликка ундаш, исталган вазиятда рўй-рост бўлиш талаби Усмон шеърларидаги характерли оҳанглардан. У севгиси сингари нафратини ҳам очиқ, андишабозлик тўсиқларига парво қилмасдан, ошкора ҳиссиётларда акс эттириш билан қифояланмасдан, бошқаларнинг ҳам шундай бўлиш, юзма-юз айтиб-эшитмоқларини истайди:

Қўрқманг, ростини айтинг,
Балки сизни ўшанда севиб қоларман.
Мана мен
Сизга
Нафратим ва севгимни
Ҳар битта шеъримда айтяпман-ку!

«Мени севинг, Мендан нафратланинг бошқасига рухсат бермайман». Бир инсон сифатида Усмоннинг шиори, қатъий талаби мана шундай. Унинг ўзи ҳам «Мен сизни севаман ва нафратланаман — Майда туйғуларни кўрмайман раво», дейди. Ҳа, инсон инсонни ё севиши, меҳр билан ардоқлаши керак, ёки нафратланиши лозим. Нафрат билан ишқ ўртасида оралиқ йўл йўқ. Оралиқдагилар, яъни, на севгига муносиб, на нафратга лойиқ кимсалар эса оламдаги бечораларнинг бечорасидирлар. Муҳаммад Солиҳ уларни «Ҳақоратдан кичик, Сўкинчдан ҳам кичик бечора»лар деб таърифлаганда янглишмаган. Одам боласи шу аҳволда кичрайиб, аялч нарсага айланиб қолмаслиги учун Усмон «Майда туйғуларни кўрмайман раво», деган. Бироқ «яқиндаги роҳатни қўйиб» «узоқдаги ғамни ўйлаган», Ернигина эмас, самони ҳам армон билан тўйиб суймоқчи бўлган ёниқ шахсият очиқлиги, табиики, ҳаммага ҳам ёқиб, маъқул келавермайди. Кимгадир унинг характер йўналиши ёқинқирамайди. Бошқага у бетгачопардай. «Исён — зиён...» дейди ўзича яна кимдир. Бировларни у дарду армонлари билан гаранг этиб қўйган: «Нима етишмайди унга, нима керак...» дегунча улар бош қашишади. Замин «қайғу»лари, турмуш ташвишлари кўзларини хира қилган мана бу ёрқин нуқталар сўзлашга моҳир «ақлли, катта» зот эса: «Ҳовлиқма, укам, Оёнинг остига боққин...», дея насиҳатлар беради. Усмоннинг ўспирин лирик қаҳрамони ичдан ёнса ҳамки, «жимжит, бетутун» бу насиҳатни қабул этгандай бўлади. Бироқ унинг бутун борлиги ўзга бир юксак ботиний ҳақиқат исканжасида:

Аmmo... Аммо бир кунмас бир кун
Оппоқ булут бўлиб кетаман!..

Агар ёш шоирнинг «Бу зот мендан ақлли, катта...» мисраси билан бошланадиган шеъри ушбу тушунча — «оппоқ булут» бўлиб кетиш орзусида тугалланганда эди, у шоирона лутфдан нарига ўтмаган ижод тажрибасига айланиб қоларди.

Хаёл — мислсиз қудрат. Ёшлик хаёли — бепоён олам. Инсон ўз хаёлларида замину замонни ҳур кезиши, мўъжизалар қанотида тинмай кўкларга учиши мумкин. Хаёл-ажойиботлар яратади. Сен табиатда йўқ ғаройиб ҳодисотлар, хаёлий муносабатлар марказида туришинг мумкин. Буни ҳеч ким таъқиб қилолмайди. Одам воқеликдан топмаган нарса-сини хаёлида топиб, эришмаган армонларининг этагини тутиб яшашдан нечоғлик бахтиёр. Хаёл — ҳақиқий эрк коиноти. Бунда қарамлик сиёсати ўтмайди, забунлик таҳликалари мангуга тугатилган. Лекин ҳар қандай хаёлда ҳам самар, натижа бўлмоғи керак. Фикр юритаётганимиз шеър қаҳрамони ҳам «юлдузларга тегиб, қоқилиб», ўзича баланд-баландларга учади, юксакликларга парвоз қилиб келажак орзуларини белгилайди: «баъзан тунлар» чақмоқ бўлиб зулматларга оловлар ёқади. Гоҳ гулдурак шаклида кўкда дарбадар кезади. Оламга титроқ солганида «Бу... мендан ақлли, катта» дегани «Ўша зот ҳам самога боқсин!» ундайлар «Фақат ермас, само ҳам бор...»лигини билишсин. У бу гапни қандайдир куч, туйғу зарбида таъкидлайди, бунинг билан ҳам тугамайди. У самода экан, бироқ навқирон умиднинг кўкдаги парвози

қалбини бир лаҳза бўлсин Ер ишқи, соғинчи сира тарк этмайди. Ерга ошиқади, она бағрига интилгандай замин томон талпинади. Ниҳоят, шеър сўнгида «оппоқ булут» бўлмоқ мақсади буткул ойдинлашади:

Оппоқ булут бўлиб кетаман!..
Аммо Ерни Коммуна томон
Ҳеч ким эмас, ўзим элтаман!
Мен — Самога талпинган инсон!

Бизнингча, она-Еримизнинг Коммуна томон жадал бормоғи, инсоният ҳақсизлик, ёвузликлардан халос бўлиб, озод нафас олоғи учун худди шундай орзу, юрак ва руҳнинг шунақа самовий парвозлари ғоятда зарурдир. Тўғри, «Замин — улкан, само — чексиз, олам бесарҳад, Сен нимасан? Бир заррасан, нуқтасан, фақат», деб туриб хаёл кўксига пичоқ санчувчи ёки тасаввур қушининг қанотларини синдирмоқни кўзлаган «донишманд»лар ҳаётда кўп учрайди. Улар жаҳонда ўз эртаги йўқ, ҳеч пайт эртакка ишонмаган зотлар. Улар кўлмак, ботқоқ тимсолидаги турғунлик қурбонлари. Аҳмад Дониш «Инсон — улуғ олам. Бу олам унга қараганда кичик олам», деган. Бу ҳақиқатни билиш, шу билимни мукамал эгаллай бориш завқи билан яшаш керак. Жалолоддин Румий айтади: «Ман як жонам, ки сад ҳазор аст танам» — «Мен бир жонман, бироқ юз минг тани бор жонман». Демак, юз минг тан шуури ва идрокига эга бир жон учун оламнинг салмоғи нима бўлишини тасаввур қилаверинг. Масалага шу нуқтаи назарлардан қаралганда, Усмоннинг қуйидаги фикрлари фақат

шоиргамас, мавжуд бу жаҳон одамнинг хаёл ва умид чегараларига қараганда кичик, анча торлигини ҳис қилган ҳар қандай шахсга тенгшлидир:

Йўқ: шоирсан! Миттиман, деб гам чекма зинҳор.
Кенгликларга сизмай ҳайқир: «Олам бунча тор!»

«Инсонни тушуниш» китобчасида «Сиз йўқотган сурурларни топмоқда умрим», мазмунидаги сатр бор. Аввал ҳам эътиборимни тортган бу мисра. Бу гал уни ўқиб кўнгил негадир ҳазин тортиб кетди. Ҳақиқатда, биз қанчадан-қанча шеърӣ сурурларни, аввало, топмай, ҳар турли сабабларга кўра топганимизни ҳам ардоқ қилолмай ёки йўқотиб яшаймиз. Бой берилган сурурлар — Хотира қалби ва Қалб хотирасининг кўчкин турналари бўлса-чи? Эҳтимол. Улар бир кунмас, бир кун қайтиши, унутилган шодлик, ҳасрат, армон овозларини уйғотиши керак. Акс ҳолда Рухга қийин.

Ҳа, ўша кўчкин турналар тимсоли — шеър. Шоир шеърларида йўқолган сурурларимизни бизга қайтаради. Усмоннинг тенгдошлари унинг шеърларини ўқиб ажралган, унутилган қанча туйғу ва ҳолатларига дуч келганликларига мен шубҳаланмайман.

* * *

Усмоннинг биринчи китобида яхши шеърлар қатори, бўш, сўзлар устида ишланмаган, китобий машқлар ҳам бор. Баъзи шеърларда бошқача ифодалар билан айна бир туйғу, маъно такрорлари сезилади. Масалан, «Қа-

ни, мени сева қол, Қучоқла, бағрингга ют!..» билан «Мени маҳкам, маҳкам ушла, менинг номим — муҳаббат!» фикри ўртасида фавқуллодда тафовут йўқ. Гоҳо ёш шоирнинг шеърини ҳайқириқларида сунъийлик, атайин кучаниб оҳанг яратаётганлиги билиниб туради.

Шеърни қандай бошлаб, нима билан тугатишни билиш — санъат. Лекин бу санъатга бирдан эришиб бўлмайди. Усмон тажрибалаарида шу йўлдаги камчиликлар ҳам кўзга ташланади. «Мен осмонман! Қуёшни йўқотган осмон...» деб бошладиган шеър ўн сатрдан иборат. Лекин унда мазкур мисрадан ўтадиган, фикр ва туйғу ҳаракатини авж нуқтага олиб чиқадиган бошқа сатр йўқ. «Отам ҳақида қўшиқ»да воқеа тўқилгандай, тасвир самимияти ўқувчинини мафтун этолмайди. Аммо ўзига талабчан, ижод заҳматларини бўйнига олган истеъдод учун бундай камчиликлар ҳеч маънода тўсиқ бўлолмайди. Усмонда ҳозир ҳам воқеагўйликка киришиб кетиб, сўз тежамини унутиш, хусусан, образли тасвирга бепарволик ҳолатлари кўриниб туради. Бироқ унда ижодига танқидий қараш, шеърларидаги мавжуд қусурлари устида қайгуриш ҳисси шаклланган.

Усмоннинг иккинчи тўплами «Ҳолат» деб аталишида ҳам бир маъно бор. Шоирнинг анча-мунча шеърлари сюжет чизиғига эга, маълум бир воқеа асосида қурилган, драматик ҳодисалар ҳикоясидан иборат. Лекин у шеърда ҳолат яратини, инсоний ҳолат манзараларини чизишни барибир севади. Унинг қатор шеърлари кайфият сувратлари, Руҳ тўлғанишларининг аксидан таркиб топган,

Бундай шеърларда у асосан ҳижронда ёнган одам ҳолати, унинг беомон қалб тебранишларига асосланади. Усмоннинг шеърларида армон, шунчаки армон эмас, у бутун олам уйқуга чўмганда кўча кезинадиган жонли Шарпа. Бу Шарпа кундузи «Армонни тош қафас — кўкракка қамаб» яшайдиганларни тунлар ахтариб топади:

— Қайдасан, узоқдан келдим соғиниб,
Соғиндим — танимда қолмади дармон.
Мен — орзу-умиднинг ғамгин ёлқини,
Мен — Армон! Куйингда қоврилган Армон!

Дардларини «Дунёнинг жамики беморларига» улашса етадиган хоналарни — ўртаниб, ух тортиб, бошини ўз деворларига урадиган, «бағрида ҳамма нарса мўл», «фақат ҳамма нарса беқадр, бешон» бўлган хоналарнинг соҳибларини шу Армон суяйди, «ғамгин ёлқинларида» у нурлантириб туради.

Сен ухляяпсан. Деразадан тушган ой нури
Судралиб-судралиб Қўрпанга етар.
Дунёдаги энг Гўзал Аёл,
ойнинг нурларига ўраниб ухла,
ойнинг нурларини қучоқлаб ухла,
Мени соғинган лабларингни
ойнинг лабларига босиб ухлагин...

Бу — тасаввур чизган ҳолат суврати. Йўқ, аслида у хотира маҳсули. Ушбу сўзларда ишқ хотира чироқларини ёқмоқда. Хотира «Дунёдаги Энг Гўзал Аёл»ни бир дунё азобга чўкиб, бир олам соғинчга тўлиб қўмсайди. Юрак-чи?

Шу вазиятда юрак нималарга бош уриб ётибди?

Мен бора олмайман. Юрак тўла тош.
Айт, қандай вазисиз бўлмоқлик мумкин.
Қандай ой нурига айланса бўлар
ва қачон ой нуридай сарғайган қўлларим
қора сочларингни силаб титрагай?

Шу орзу ушалармикан? Агар бир нажот
учқуни милтиллаганида эди, «Энди бу ҳаётим
кетгунча, бардош, Энди бу ҳаётим меники
танҳо», деганга ўхшаш ўйлар дилни кемирар-
миди?

Ҳар кеча
хотиринг юракка қайтар,
забт этар
лаҳзада
жону жисмимни.
Ташқарига чиқаман —
кеча мунаввар...
Шунда
такрорлайман йиғлаб исмингни...

«Сен билан яшайман, сендан айрилиб»,
деган қисмат, чидаш мушкул бўлган тақдир
фалсафаси мана шу бўлади. Лекин толе ҳам
барчага насиб этавермайди. Чунки:

Ишқсизга омонлик бахт бўлса,
Ишқ ичра қурбоннинг бахти бор.

Усмон бир туркум энг сара шеърларида
ҳижрон ичра висолда яшаётган инсон дили,
ҳолати ва қарашларини ўтли садоларда ифо-
далай олгандир.

Усмон атайин танқид учун шеърлар ёзмаган. Табиатан сатирага мойиллиги ҳам йўқ унинг. Лекин «Ҳар битта сатримга Ҳақиқат, Виждон, Ишқ, Дунё, Ватаннинг кўзи-ла, боқдим», дея олган қаламкаш ижоди танқидий руҳ, ҳаётдаги салбий шахслар, манфий ҳодисаларга қарши фаол курашчилик йўналишидан ажралиши мумкин эмас. Шунинг учун шоир «эзгулик йўлида» нечоғлик «дарёдай оқ»қан бўлса, ҳақсизлик, тубанлик кўринишларига ҳам кучли нафрат тўлқинларига эга қаҳр сўзлари ёғдириб келмоқда. Унинг шеърларида тозаликдан — қўшиқдан, шижоатдан — ҳақ сўздан писиб яшайдиган қилвири ўғрилардан бошлаб, «Шухрату мағрурлик кечаларида», «Ватанин бурдалаб» сотган юртфурушларгача лаънатланган. Гап лаънатлашдагинамас, албатта. Ғаламис, кажрафтор, риёкор зотларнинг баъзиларини шоир ўзларига хос феълу атворлари, тушунча ва дунёқарашларига мувофиқ шаклларда шеърхонга кўрсатиб, фош этади. Баъзан қандайдир сирли кўзгуларда у зотларни ўз-ўзларига танитади, ўтмишлари билан уларни юзлаштиради.

«Юзига ажин, Сочига оқ оралаётган» мана бу одам, кундалик одати бўйича туриб кўзгуга боқади. Иттифоқо, кўзгу оддий ойнага ўхшамай қолади. Қараса, «соҳиллари«сув» деб инграган» бир дарё... Дарё «заъфарон ўтлоқлар», «қақраган чўллар»га қиё боқмасдан «улкан денгизга» таъзимга шошаётир... Ойнага боққани сайин янада ғаройиб ҳодисалар пайдо бўлаётир. Бир тасвирда «ялмоғиз чўнтак», «юҳо қоринга» содиқ хизматкор кимса «Ҳаммаси менга...» деб қичқиради. Ўзга ман-

зарада семиз, юм-юмалоқ бйров «пуллардан иборат қўллари билан» «Кўзларида осмон акс этган Боланинг юзига, бошига» мушт туширмақда. Бола эса «синган тишларини тупуриб ташлаб», кулар: «Мен — Ҳақиқатман! Енгаман барибир!..» Лекин «Яна мушт... яна... Қон келар Бола оғзидан...» Сочига оқ оралаган одам эса болани ушлаб турибди.

«Юҳо қоринга» содиқ хизматкор қиёфасини кўргандаёқ у ўзича ногирон жилмайиб, жонсарак бўла бошлаган эди. Оғзидан қон оқаётган Бола воқеасини уни тубдан қалтиратиб, «бошини чангал»латади. У ойнага жовдираб боқаркан, беихтиёр, дейди: «Наҳотки...»

Афсуски бесамар, умрнинг асосий қисми яшалган. Кечган умрни қайтариб бўлмагани сингари, қилинган гуноҳ, ёвузликкача кўтарилган тубан кирдикорларни ҳам супуриб ташлаб бўлмайди, улар ойна юзини қоплаган чангмас. Энг даҳшати, бу ёғи осуда кун ўтказиш, ҳатто хотиржам ўлиш туйғуси ҳам бой берилган. Шундай бўлгач, «юзига ажин, сочига оқ оралаётган» бу аянч кимса нима қилмоғи керак?

Ҳазабдан кўзгуни синдирадими,
ёки майдалайдими
ўтган умрни?

Ҳар қанча сирли бўлса ҳамки, бир амаллаб кўзгуни парчалаш имкони топилар. Бола — Ҳақиқатнинг оғзидан қон оқизган қўллар учун бу иш нима бўлибди? Лекин ўтган умр майдаланадими? Бу ўринда шеърдаги кўзгу, айни шу синдириб ҳам, парчалаб ҳам

бўлмайдиган умр тимсолидир. Чунки, умр, бу-Ҳақиқат. У эртами-кечми ўзлигини англалади, яхши-ёмон ишларинг устидан ҳукмни ўқийди.

Қўллари «пуллардан иборат» «юзига ажин, сочига оқ оралаётган» бояги шахс ёвузлик ва оғир гуноҳларга тортинмай аралашган эди. Тасаввур қилингки, рўпараңгизда яна бир кимса «қўллари қалтираб пул санаётир». Қўл титроғидан билинишича, у корчалон ва қўрқоқ. Ҳа, тахминан — ҳақиқат. Унинг

оёғи фақат бозорга боради,
бозордан — уйга...

Уғри мушукниқига монанд олазарақ «кўзлари фақат «ўзидан катта»ни танийди. У «ўзидан катта»нинг бола-чақасидан қариндош-уруғигача, машинасидан иту мушугигача — ҳаммасини ёд билади. Унинг бели ғаройиб. «Овози майин тортдимми», бўлди — букилгани-букилган. Қарангки, ўзига яраша ғурур ҳам бор унда: «хўжаси мағрур бош силкитса, бировнинг саломига шундай кериладики, шундай кериладики...» «Юраги... юраги... Қайда?» уни. Билиб турибсизки, бундайларнинг юраги, агар у юрак ҳисобланса, пошнасига тушган бўлади. Ишончсиз гап дейсизми? Унда, юрак тўғрисида эслатишнинг ўзи ноқулай. Ахир, у бутун сийрати, бўй-басти билан ёқимсиз, сескантирувчи бир жонзот. Унақаларда қалб нима қилсин? Ҳамма фожиа мана шунда. Сиз улардан ўзингизни олиб қочасиз. Мавриди бўлганда бу зотларга нафратингиз-

ни билдирарсиз. Лекин уларнинг касри-касофатидан ҳамма ҳам қутилавермайди. Эътибор беринг, шундай покаслар туфайли фикрчан, тоза кўнгиллар қандай ўқиб, қанақа гашликларга тўлмоғи мумкин:

Хукмингга бош эгиб туrolмайман жим!
Қайси айбим учун этмайсан карам...
Худойим, мен сенга нима қилгандим,
Нечун ҳурмат қилар мени бу одам?

Ушбу сўзлар — бирдан ҳушёр торттирадиган сўзлар. Ҳаётда ҳамма нарса бўлиши эҳтимол. Балким Сиз ҳам шундай бирор кимса билан танишдирсиз. Унинг кимлигини билсангиз-да, «Ҳа, энди шу ҳам одам-ку, заррача ёмонлик кўрмаган бўлсак...» қабилидаги андишалар билан муносабат боғлаб юргандирсиз, Балким у Сизни ҳурмат қилар. Лекин сездингизми, йўқми, юқоридаги мисраларни ўқиб, кўнглингизнинг бир чеккаси увишиб кетгандай бўлди.

Ҳозир фикру мулоҳазаларингизни жамлаб оласиз. Кейин саволлар туғилади «Нега... Нима учун шундай?...» Бу — «қўллари қалтираб пул санайдиган» кимсага бағишланган шеър шарофати, унинг таъсир кучи.

Аmmo масаланинг ўзга томонини ҳам бундоқ идрок этинг. Ижодкор ердагиларга осмондан қараб, кўкда хониш этаверадиган сайроқи қуш эмас. Унинг ҳам ҳамма қатори қувонадиган, қандайдир шароитларда асабийлашадиган вазият ва жойлари бор. Унинг ҳам ўзига яраша дўсту ғанимлари бўлади. У бировларни кетма-кет фош қилаверсин ҳам дейлик. Бироқ битта юзнинг ниқоби йиртилгач,

камида юзта башаранинг буришиб, тиш қайрашни кўз олдингизга келтирасизми? Улардан бири «Фаросати сал йўқроқ» деб бош кўтарса, бири унга «беадаб» деб тамға босади. Донишманд сифат яна ўзгаси «Ҳақгўйлик бетгачопарликмас...» дейди ва ҳ.к. Шунда шоир нима қилиши керак? У агар шоир бўлса, ҳар не дейилгани ва қилингани билан ўзининг ҳақлигига хиёнат этиб, тўғрилиқ, адолат, тозаликни йиғлатаётганлар тарафига ликиллаб ўта қолмайди. Ҳатто бетарафликка бормайди. Усмон эса ҳар кимсага кимлигини очиқ айтмасликни катта хиёнат билади:

Ҳар кимсага
кимлигини
очиқ айтиб
кетмасанг,
бу — онанга хиёнатдир,
Ватанга хиёнат.

Атрофингда нафс, бойлик мансаб қуллари ғимирлаб юрганда, қайси виждон билан хотиржам чидаш, уларнинг кимлигини рўй-рост сўзламасдан юзсизликка қандай бориш мумкин? Нега сирти бутун кўрингани билан ичдан идраб битган амалдорга тўғри гапни айтиш ўрнига, уни кўкларга кўтариб мадҳиялар ёзиш, шеърлар бағишлаш керак? Афсуски, номдор шоирларимиз ҳам санъаткорга мутлақо ёт, унинг шаънига ярашмайдиган шундай номақбул ҳаракатлардан ўзларини тия олмадилар. Шермуҳаммад Муниснинг бир байти бор:

Лаънат ул шоирғаким, ҳирсу таъма таҳрикидин,
Кўрғазур ҳар сифлу нокасга изҳори мадиҳ.

Бундай тушунчалар чин шоир учун эътиқод устунларидай гап бўлмоғи лозим. Етмишинчи йилларнинг ўрталарида шеъриятимизга кириб келган ёшларни аввалги адабий авлод вакилларига қарши қўймоқчи эмасман. Адабиётда яхши анъаналар, юксак ва покиза нуқтаи назарлар орасида сира узилиш бўлмайди. Бас, шундоқ экан, ёшлар шеъриятида ҳам ворисийлик йўллари, самаралари мавжудлиги шак-шубҳасиз. Лекин таъкидламоқчи бўлганим ҳақиқат шундан иборатки, Усмонга тенгдош ижодкорларнинг на характерлари, на ижодий фаолиятларида хушомад, мукофот ёки турли-туман манфаатларни кўзлаб маддоҳликка ён бериш туйғулари ҳозирга қадар назарга ташлангани йўқ. Улар қалбида тўғрилиқ ва ҳақиқатга чанқоқлик кучайса кучайганки, йиллар ўтган сайин сусаймаган. Усмон етмишинчи йилларнинг худди ўртасида ёзилган бир шеърда деган:

Азизим, ярим тун. Музладим, қотдим,
Оловдан бермагин бефойда дарслар.
Мен қалбим оловин мангу йўқотдим,
Теграмда қуллар ва мансабпарастлар.

Шоир ҳаёт зиддиятларини идрок қилиб, турмуш сирларидан кенгроқ огоҳ бўлгани сайин, теграсидаги нафспараст ва манфаатпарастларнинг сафи ортаётганини кўради. Ва улар «Сурат парчаси ҳақида дoston», «Маяковский билан суҳбат» сингари ғоявий-бадиий бақувват асарларида муросасизларча танқид қилди:

Ўйлаб қолдим — шеър ўлдирар кенг,
Мана ёздим...

Унинг «Чумоли ҳақида нутқ» шеъри худди шу эҳтиёж самарасидир. Унда бир чумоли ҳақида эмас, кўплаб чумолилар тўғрисида сўз боради. «Чумоли ҳақида нутқ» мажозий шеър. Шоир нишонга олган чумоли — кимсаларнинг барчасини бир саҳнада бирлаштирадиган ягона фалсафа бор: нима кўринса, нима қўлга илса уйга тортиш, чумолидай «Уйга... Уйга... Қоронғу уйга», дейиш. Бироқ улар оддий чумолилармас. Бировлари қаторлашиб «Идоралар машинасида» юришади. «Пештахтага бири ёнбошлаб» нутқлар сўзлайди. Яна бошқаси фарзандига диплом ташийдди ёки зўриқиб-зўриқиб мансабини тортади.

Бирн эса: «Пахтакор халқим,
Тасанно», деб тўлдирар шеърни.
Унга халқи керакмас, балки
Бир орденми, мукофот беринг.

«Кўксимда бир улкан севги бор — Ватан», дейди Усмон. Улкан севгиси бор ижодкор ҳеч маҳал «орнинг чегарасин» бузиб юрт теграсида ёмирлаб, тимирскиланаётган тили бор қумурсқаларнинг урчиб кетишига бефарқ қаролмаслиги табиийдир.

Усмоннинг Бахшиёна туркумидаги шеърларидан бирида «Парчалансам, мени қўшиқ йиғиштирар», деган мисра битилган. Лекин бу йиғиштирувчи қўшиқнинг бош мазмуни нима?

Бўлиниб боряпман минг бир бўлакка,
Она, оқибатим адашиб кетди.

Болам, қаерларда қолди шафқатим?
Севгилим, лабини йўқотиб қўйдим.

Ҳа, одам зотининг қисмати шу: у — бўлиниб, «минг бир бўлакка» парчаланиб яшайди.

Душманам бахтиёр у — қаҳрим қаерда?

Бу ҳам бир бўлиниш. Хотиранинг «йўқликка» қоришмоғи, юракнинг кўкракдан селдай оқиб кетиши, хаёлнинг тошдай қотгани, умиднинг ўксик ҳолати — буларнинг ҳамма-ҳаммаси бўлинмоқ шакллари. Бироқ, инсон қалби, ақлу вужуди қанча бўлинмасин, уларни бирлаштирадиган, лаҳзада яхлит қудратга айлантирадиган бир сўз бор. Бу — Ватан.

Чинорнинг тагида бўлиниб ётибман —
Шунда бир сўз баргдай лабимга қўнар:
«Ватан» дейман, такрор айтаман «Ватан...»
Бирлаша бошлайди юрак, ақл, тан...

Хуллас, Ватан Усмон шеърларининг Бош сўзигина эмас, унинг шахсият яхлитлиги ва парчаланма шахсини белгиловчи соҳир қўшиқлари ҳам Ватандир.

* * *

Усмон Азимов бугунги навқирон шеърятимизнинг фаол ва курашчан вакилларидан бири. У кўплаб шеър ва уч дostonдан таркиб топган олти тўплам чоп эттирди. Кенг ўқувчилар оммаси унинг асарларини зўр қизиқиш ва мароқ билан ўқишади. Усмоннинг ижодий ютуқлари республикамиздан ташқарида ҳам тан олинди. У энг яхши шеърлари учун В. Мая-

ковский номидаги мукофот лауреатлигига эришган. Лекин Усмон ёзадиган янада гўзал, фавқулодда тўлқинлантирувчи асарлар ҳали олдинда. У шу истиқболни чуқур ҳис қилади. Бир адабий суҳбатимизда мен ундан шеърларига танқидий муносабати тўғрисида сўраганимда, «Аксарият машқларимни ўқиб, энди хижолат тортаман... Истагим: ўзимизга нисбатан танқидий қарашни доимий кучайтириб, бир-биримизни қуруқ мақташлардан воз кечиб, она шеъриятимиз учун фарзандлари куйиниш ва қўлдан келган ишни ҳар турли таъмалардан ҳоли, тоза юрак билан бажармоғимиз лозим», — деган эди¹. Сўзга масъулик, эл-юрт келажаги учун жавобгарлик туйғуси Усмон қалбида аввалга нисбатан янада кучли. Зотан,

Шонрга нима ҳам керак аслида?
Эътибор, шон-шухрат унга бир хасдир
Боқиб днёрининг бўйи-бастига,
Халқини куйламоқ шарафи басдир...

¹ Усмон Азимов, Иброҳим Ҳаққулов. Истеъдод — истиқбол демак. «Ёшлик» журн. 1983 й. 11-сон.

ЁШЛАР ШЕЪРИЯТИ ВА АДАБИЙ ТАНҚИД

Шеърятимизга етмишинчи йилларда ва ундан кейинроқ кириб келган ёшлар ижоди адабий танқид олдиға янғидан-янғи муаммоларни кўндаланг қўймоқда, бошқача назар, шеър таҳлилида ўзгача маънавий-руҳий ҳолатларни ҳисобға олишни талаб этмоқда. Ёшлар шеърятни адабий танқидни кундан-кун қизғин баҳс ва мунозараларға сабаб бўладиган ғоявий-эстетик масалалар тадқиқига чорлаб турибди. Шеърят танқид кўзгусида ўзининг изланиш йўналишларини, ютуқ ва камчиликларини аниқ ва жонли шаклларда кўриши шарт, албатта. Бу борада баъзи натижалар қўлга киритилди. Адабий жамоатчилик диққатни ёшлар ижодидаги гражданлик, маҳорат, халқчиллик, тақлидчилик ва ўртамиёналик каби долзарб масалаларига қаратган мақолалар, тақризлар босилди. Лекин ёшлар шеърятни уқиш, тушуниш ва халққа тушунтиришда хилма-хиллик, паст-баланд кетинишлар ҳам содир бўлаётирки, бу хусусда баҳс юритиш зарурға ўхшайди.

Шеър билан мулоқот қилиш нозик санъат. Шеър ҳар кимға ҳам ишониб дил сирларини очавермайди. Ҳақиқий шеърнинг таъби ғоятда инжиқ. Ундан нуқул мазмун талаб қилинган жойда, у эҳтиросларини яширади. Гўё соқов шахсга айланади. Хусусан «ақллилик ба-

лосига» чалинган олимдан шеър руҳий дардларини, кўнгил сирлари ва жозибали фазилатларини бутунлай пинҳон тутлади. Шеърга жуда очиқ шуур билан ёндошмоқ, ҳар қандай ғаразли мақсадни эсдан чиқариб, унинг дард ва армонларини тингламоқ керак. Афсуски, бундай танқидчиларимиз кам.

И. Ғафуров шеър билан самимий дардлаша оладиган танқидчи. У шеър сийратидаги маъно ва маъно гўзалликларини теран ҳис қилади. Шеърга жонли бир илоҳа тарзида қараб, унинг бадий таъсир имкониятларини тўғри белгилайди. Бироқ мунаққиднинг ёшлар шеърини таҳлил этилган, айниқса «Шеърингизни тушунтириб берсангиз...», «Бадий фикрингиз маҳсулдорми?» номли мақолаларида аввалги талаб ва таҳлил йўллари билан бир қадар чекиниш сезилади. Масалан, у кейинги мақоласида истеъдодли шоир Хуршид Давроннинг «Алпомишнинг қайтиши» шеърини таҳлили билан, уни «уруғлар ўз жойига қўйилмаган, ҳаётини масалага ойдинлик киритилмаган, натижада... ёшлик билан қарилик қарама-қарши қутбларга ўтиб қолган» деб баҳолайди. Аввало, шеърда авлодлар ўртасидаги ихтилофларга ишорат қилувчи ҳеч бир гап ёки белги йўқ. Аксинча, унда аждодлар орасидаги тарихий алоқадорлик, қарилик ёшликка, яъни калажакка бардам назар билан қараш руҳи акс этган. Тасаввур қилинг. Бепоен дала. Унда сочлари гиеҳга чатишиб кетган бир ботир уйқуга чўмиб ётибди. Бу — Алпомиш. Асрий орзулар фарзанди. Лекин:

— Фақат уйқу аро тепинар юрак,
Бироқ кўзларин очмас Алпомиш.

Мўйсафид табиблар, дуоғўй кампирлар алп паҳлавоннинг тирилишини истайдилар. Қайта кўз очиш истагида қайғурадилар. Хўш, бу керакми? Керак.

Алпомиш ким? Халқ идеали. Идеалдаги қаҳрамон. Халқимизнинг энг улуғ, юксак хусусиятлари мужассамлаштирилган характер. Одатда бундай номументал образларда халқнинг жасорат, кураш, мукамаллик ҳақидаги тушунчалари, ўзликни англаш, шунга доимий интилиш фалсафаси илгари сурилади. Бизнингча, бунда «қайси замоннинг болалари Алпомишни уйғотишлари керак ва уйғонгач, Алпомиш нима иш қилади?» дея шубҳали саволлар булан ўқувчини чалғитишдан кўра, тўппа-тўғриси айтиш лозим. Шунда уфқларга туташ йўлга термулаётган донишманд чолнинг Алпомишни болалар уйғотиши тўғрисидаги башорати — бир авлоддан иккинчи авлод етукроқ бўлади, уларнинг қонида «Буюк болаларнинг турфа хислати» ортиқроқ жўш уради деган порлоқ ишончдан бошқа нарса эмаслиги равшан бўлади. Шунда шоирни тасвирда «қинғайишлар ва мужмалликларга» ўрин бермаганлиги ўз-ўзидан аён бўлади.

Кейинги пайтларда ёшлар шеъриятида халқчиллик фазилятлари, миллий ранг ва оҳанглар етишмаётганлиги кўп гапирилаётир. Бу эътирозларда ҳақиқат борлиги шубҳасиз. Аммо адабий танқид нимани талаб қилса, ўша нарсанинг моҳиятини, тараққиёт қонуниятлари ва давр, замонга нисбатан сифат ўзгаришларини мукамал тасаввур қилиш керак. Аксинча, қуруқ, тош босмас гаплар, исботи юзак даъволар, мадад етказишга яроқсиз мулоҳазалар туғилаверади. Шоирга тўғри йўл кўр-

сатиш, бадий ижоднинг устивор қонунларини ўзлаштиришга ғамхўрлик қилиш — танқидчининг бурчи. Лекин бу азбаройи донолик юзасидан бўлмагани маъқул. Н. Норматов «Шеъринят — халқ табиати ифодаси» мақоласида ана шундай донолик уфуриб турибди, дейиш мумкин. Н. Норматовнинг шеърини оҳанг яратиш, қадим Шарқда бошловчи шоир учун қўйилган уч шарт тўғрисидаги қайдлари мактаб боласига берилган сабоқдай эшитилади. Унингча, шоир «қаердадир, халқ орасида сайқал топмаган» оҳангларга суянганидагина ўз халқи табиатига мос шеърлар яратади. Ахир, бу жўнлик-ку! У яна М. Солиҳ шеърларидаги тил қусурларини очишда «қироат билан ўқиш» услубига таянади. Бу энди жуда фаройиб «кашфиёт». Умуман, Н. Норматов М. Солиҳ, Х. Даврон шеърларини тушунишда ҳам, қоралашда ҳам шеърини ижоднинг шартли жиҳатлари, ўзига хос белги ва эҳтиёжлари билан у қадар ҳисоблашмайди. У М. Солиҳнинг «Биз энди маҳкумиз шу бахтга Абадий» сатрини илиб олиб, «Бахтга маҳкумиз» деб айтилмайди. «Бахтга сазовормиз», «Бахтга муясармиз» дейиш мумкин. Агар «маҳкум» сўзи киноя тарзида айтилган бўлса, унда қўштирноққа олиниши лозим эди» дейди. Наҳотки, бундан бошқа айтиладиган гап ёки бўлак камчилик топилмаган бўлса? Сўзни қўштирноққа олишни ўргатиш танқиднинг вазифаси эмас.

Ёшлар шеъриниятига муносабатда субъективизмга берилишининг яна бир кўриниши — асосиз мақтов. Кераксиз суяш, яъни «офаринбозлик», мадҳия руҳига берилиши. Мунаққид Н. Шодиевнинг «Ёшлар лирикаси» мақоласи бошдан-охир худди шундай тамойилда ёзил-

ган. Таҳлил қуввати суст бу мақолада баланд-парвоз, сунъий ўйлаб топилган сўз ва иборалар қалашиб ётибди. Муаллиф С. Раҳмон, Н. Йўлдошева, Ш. Раҳмон шеърларини ўз кайфият ва тушунчаларига мослаб, қандайдир умумий ва сохта мулоҳазалар орқали сифатлайди.

Танқидчи «Шоир юраги — наволар базмоғи. Поэтик тафаккур, илоҳга ўхшаш ҳаёлнинг энг теран хилқати ёришиб, бир қўшиқ ялт этмоқда», сингари «лирик» тавсифларидан сўнг, С. Раҳмоннинг:

Сурати чизилди шамолнинг,
Сўзларим навога қоришди, —

сатрлари таҳлилида ёзади: «Шамолнинг теран чизилган сурати кўз олдида яққол намоён бўлган ва ўз олами ҳам, сўзлари ҳам ажиб навога қоришганини сезган, туйган шеърхон ўзи ижодкорга айланади».

«Шамолнинг теран чизилган сурати» деганда нима назарда тутилди экан? «Сурати чизилди шамолнинг», бу, ҳали шунчаки гап. Тўғрироғи хабар. Унда шеърхон «кўз олдида яққол намоён» бўладиган ҳеч қандай «теран чизилган сурат» йўқ-ку! Шеър тўғрисида ҳукм чиқаришни бўйнига олган киши китобхон нуқтаи назари ва баҳолари билан ҳисоблашмаслиги мумкин эмас. Н. Шоднев буни ҳам унутган. Унинг «сўзлари ҳам ажиб навога қоришганини сезган, туйган» шеърхон ҳолатига доир гаплари тутуриқсиз умумлашма.

Мунаққид шоир Ш. Раҳмон «шеърларида рус ўрмонларининг нафаси, қайинзор ва арчазорларнинг оқ қайин шарбатидек ширин таъмлари ва бўйлари уфуриб» туришини ёза-

дики, бу лоф. Бу сўзлар мантиқан ўқувчига ҳеч нарса бермайди. Исбот ҳам бўлмайди. Шавкатнинг «Шоирни ўлдирмак» шеъри Пабло Нерудага бағишланган. Бу шеърни Н. Шодиев «барча тенгдош ижодкорлар ва умуман, бутун тараққийпарвар инсоният номидаи айтилган оташин чақириқ бўлиб жараанглайди», деб характерлайди. Ва ундаги «қатъий жанговар руҳ ёғилиб турган ҳар бир мисра ўз ижтимоий жаранги, юксак гражданлик руҳи, оҳанги, шу оҳанглар драматизми билан ўқувчининг фикр-хаёлини мутлақо банд этади, серташвиш давр мураккаблигини бутун залварию шиддати билан чуқур туйишга мажбур қилади» деган хулосага келади. Эътибор беринг: «қатъий жанговар руҳ ёғилиб турган ҳар мисра», «юксак гражданлик руҳи», «оҳанглар драматизми», «давр мураккаблигини бутун залварию шиддати билан чуқур туйиш». Ишонаманки, ўз ўрнини топмаган, шу туфайли талмовсираб қолган бу иборалар Шавкатни хижолатга солади. «Шоирни ўлдирмак» — дуруст шеър. Унда Пабло Неруда ўлими муносабати билан шоирнинг давр ва замон олдидаги фавқулодда масъуллик туйғуси изтиробли оҳангларда ифодаланган. Аммо уни бу зайлда таърифлаш таҳлил мантиқларига зид жўшишдир.

Т. Аҳмад тажрибаларига келганда, танқидчи энди бутунлай маддоҳлик йўлига ўтиб олади. «Ёшларга хос етакчи хусусиятлардан бири — ижодий дадиллик ҳақида гапирганда бевосита шу шоирга мурожаат қилгинг келади» дея «ижодий дадиллик» тимсоли сифатида Т. Аҳмадни кўпчиликка ибрат қилиб кўрсатади. У бунда нимага таянган дерсиз? Ма-

на, эшитинг: «Неча асрдирки, Бухоро ҳақида ёзишади. Насрий ва назмий қасидалар, мадҳиялар нстаганча топилади. Лекин ёш қаламкаш она юрти, унинг ўтмиши, бугуни ва истиқболи мадҳига бел боғлайди. Қасидачиликнинг битта хавfli томони бор. Мисралар ўтмишнинг машҳур воқеа-ҳодисалари, донгдор кишилари номи ва иши билан чегараланиши мумкин. Т. Аҳмад буни яхши билади. У факт ва ҳодисаларни шунчалик байтларга солиш билан эмас, балки оқибат-натижа, яъни уларнинг ҳар биридан замонасига ҳамоҳанглик излайди ва топади». Гап Т. Аҳмаднинг «Бухоронома»си ҳақида кетаётир. «Бухоронома» ўртача савиядан ҳам паст манзума. Даъвомиз асоссиз бўлмаслиги учун ундан бир парча келтирмақчимиз:

Мен нечун севаман сени шунчалар,
Бандан асринг кўнглим бунчалар.
Зармитан қатъи ё оби новвот,
Шофиркон кишмиши ё «баҳрул ҳаёт»,
Наҳотки топилмас ҳеч бир маконда,
Сендан ўзга днёр йўқми жаҳонда?
Юртим боғларидай серишва маво —
Киндик қони томган ўлкам Бухоро!

Шуми ёш шоирнинг «жуда зарур ва муҳим ташаббус» билан битган сўзлари? Ахир, «факт ва ҳодисаларни шунчаки байтларга» тушириш ана, қанақа бўлади? Бунда қани шеърин руҳ, эҳтирос, образли ифода? Ҳа, ёлгон мақтов фарзли танқиддан ҳам ёмон. У шоир камолоти учун ҳам, шеъринг тараққиёти учун ҳам аҳамиятсиз, гоҳо зарарли ҳодиса. У ҳеч вақт адабий танқидга шараф келтирган эмас.

Адабий танқидимизнинг пешқадам вакил-

лари ёшларга нисбатан талабчан. Айтарли юзхотирчилик қилишмайди ва бу тўғри ҳам. Айрим мунаққидларимиз ёш шоирларга ҳар томонлама ғамхўр. Уларнинг ижодигагинамас, характер-хусусиятларига ҳам жиддий назар билан қарашади.

Истеъдодли қаламкаш ҳар қанча ижодий муваффақиятларга эришмасин, ҳеч пайт ҳовлиқмайди. Адабиётда мавқе талашмайди. Ўзини-ўзи кўтаришдек паст туйғуларга берилмайди. Бироқ бир-икки китоб чиқариб «даҳо»ликка даъвогар ёш шоир ва ёзувчилар ҳам учраб туради. У. Норматов ва Б. Норбоевларнинг бир мақоласида ана шундай ёш шоирлар борлиги ўринли эътироф этилган. Бизнингча, уларнинг айна шу маънода Усмон Азимовни айблашларини маъқуллаб бўлмайди. Усмон «Ғафур Ғулом ҳақида ҳужжатли фантазия» шеърининг хотимасида шундай дейди:

Мен бир бола эдим —

ўн олти ёшда,

Бу даъват маъноси

қайда чақмоғим.

Ғафурнинг дўпписин қўндириб бошга

Қаршимдан чақнади шеър —

чақмоғи.

Демак, савол сизга Абдулла Ориф!

Зилзила тинчиди,

кўнглингиз тўқми?

Кўксимни бир вулқон

бормоқда ёриб,

Менга айтадиган

гапингиз йўқми?

Мақолада ушбу шеърини парчадан сўнг ўқиймиз: «Хўш, шоир нима демоқчи? Усмон-

нинг назарида Ғ. Ғулом даъватидан сўнг ғўё шеърият майдонда унинг «дўпписини қўндириб» Абдулла Орипов пайдо бўлган эди. Бугунги кунда эса, ўринбосарликка даъвогар менман, демоқчи шекилли. Ҳолбуки, бу даъво исботталаб, шу билан бирга нокамтарлик эмасми?»

Йўқ, Усмон «ўринбосарликка даъвогар менман» демоқчи эмас. Мутлақо. Унда нима демоқчи? Маълумки А. Орипов «бизнинг учун халқ тимсоли, ўзбек тимсоли»га айланган Ғафур Ғуломнинг муносиб шогирди. Ғафур Ғуломнинг «улуғ ва ибратли мактаби»да тарбия топган, буюк устоз анъаналарининг содиқ давомчиси. «Ғафурнинг дўпписин қўндириб бошга» «Қаршимда чақнади шеър — чақмоғи» сатрлари худди шу ҳақиқатни билдиради. Энди шеърий сатрлар орқали А. Ориповга берилаётган саволларга келсак. Бу саволлар нокамтарликдан юзага келган дейиш адолатсизлик бўлурди. Бу ерда мақсад бошқа. А. Орипов — курашчан шоир. Кураш унинг шеъриятидаги етакчи ният. Бош Сўз. Бош Пафос. Унингча, «курашга яралган жафокаш инсон». Демак, «ҳар қандай кураш ҳам ҳаётдир унга».

Тарих бизлар учун жангга кирганда

Нима керак яшаш ўргимчакмисол, —

деган катта ақидалар яшайди унинг шеърларида. А. Орипов шеъриятининг ўзидан кейинги шоирлар ижодига қаттиқ таъсир кўрсатган томонлардан бири ҳам мана шунда. Лекин бошга тушган ногаҳон хасталикми, бошқа туйфайлими оташини шоиримизнинг дили «тўнғиб қолган бир ором»ни қўмсаган вақтлар ҳам бўлди. У бир шеърида яна:

Қирқ йиллик умримнинг энг авж палласи
Келажак кунларга мунглуғ қарайман.
Укажон, навбатинг етди чамаси,
Энди мен сафларга қандоқ ярайман! —

деган эди. Тан олиш керак, бундай туйғу ва кечинмалар А. Ориповнинг кейинги давр ижодида изсиз қолмади. Уйлангки, А. Ориповнинг «Укажон, навбатинг етди чамаси, Энди мен сафларга қандоқ ярайман!» фикри ёш шоирга қаратилган. Шунда ўспирин қаламкаш, айтайлик, Усмон Азимов ўзи севган, асарларини ибрат намунаси билган шоирга «Менга айтадиган гапингиз йўқми?» дейишга ҳаққи бор-ку, ахир. Бу нокамтарликдан эмас, самимиятдан, руҳий яқинлик ва суйган шоирга собит ишончдан туғилган савол бўлади. Ва унда албатта муросасизлик ҳиссиёти ҳам бор. Танқидчиларимиз Усмондан исбот талаб қилган «даъво»нинг асосий моҳияти мана шундан иборат, деса бўлади.

Хуллас, ёшлар поэзияси билан изчил ва кенг кўламларда қизиқиш, унинг ҳаётга, даврга, инсон ва инсоннинг бениҳоя мураккаб қалб қисматига ғоявий қараш йўлларини текшириш, бадий салмоғини белгилаш, маънавий-руҳий эҳтиёжларининг илдизларини кўрсатиш адабий танқид фаолиятини янада кучайтиради. Мунаққидларимизни ҳозиргидан кўра актив бўлишга ундайди. Ўзаро фикр алмашинув, баҳс ва мунозаралар тараққий қилади. Бу эса асл моҳиятни чуқур билиш ва ёшлар ижодининг истиқболи учун ғоятда зарурдир.

1983

На узбекском языке

А. АГЗАМОВ, И. ХАККУЛОВ

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА СЛОВА

Редактор **А. Шаропов**
Рассом **О. Перова**
Расмлар редактори **В. Немировский**
Техн. редактор **Н. Сейдуалиева**
Корректор **С. Тоҳирова**

ИБ № 3543

Босмахонага берилди 22.10.86. Босишга рухсат этилди 09.07.87.
Р—01560. Формати 70×90¹/₃₂. Босмахона қоғози № 2. Адабий
гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 9,65. Шартли
кр.-оттиск. 9,79. Нашр л. 8,67. Тиражи 5000. Заказ 371.
Баҳоси 60 т. Шартнома 165—86.

Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129.
Тошкент Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси иш-
лари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмасининг 3-босмахонаси. Тошкент, Муродов кўчаси, 1.